

11207

૧૧,૨૪૭

ન્યૂગુજરાત પ્રિંટિંગ પ્રેસ, નડીઆદ.

(સર્વ હક્ક સરકારી ધારાપ્રમાણે સ્વાધીન.)

શબ્દશક્તિનો પ્રભાવ અને ગાનનું માધુર્ય એ બે કાવ્યનાં સહાય ન હોત તો આવી શાન્તિ, આવો આનંદ, આવો અનુભવ, કદાપિ થયો ન હોત, આત્માને સ્વરૂપાનંદનું અનુસંધાન મળ્યું ન હોત. કાવ્ય-કવિતા--એજ આપણા સ્થૂલમાં સ્થૂલ ભાવોનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રસ છે. આપણી વૃત્તિનું વિશોધન કરનાર અગ્નિ છે, આપણા ભાવને ઉત્તમતાએ ઉરાડનાર પાંખ છે, ભૂત અને ભવિષ્યને વર્તમાનમાં આણી મૂકનાર અંજન છે. રાજ્યો થયાં અને ગયાં, પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રોના અનેક તર્ક મંડિતખંડિત થયા, તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક સંપ્રદાય પ્રવર્ત્યા નિવર્ત્યા, પણ મનુષ્યહૃદય કદાપિ બદલાયું નહિ, આત્માનો પ્રકાશ કદાપિ ઝાંખો થયો નહિ. એ હૃદયના રસદ્વારા જ્યાં જ્યાં આત્મદર્શન થયું છે, જ્યાં જ્યાં કાવ્યોના ઉદ્ગાર નીકળ્યા છે, ત્યાં ત્યાં તે કદાપિ નાશ પામ્યા નથી, ઉત્તરોત્તર કાલપ્રવાહમાં વહેતે વહેતે અનેક ભવિષ્યોને પ્રદીપ્ત કરનાર, સ્વાનુભવ કરાવનાર, આત્મરસ પાનાર, થઇ સફલ થતા ગયા છે. આખા જગત્ના કવિઓ એક છે, ને આખા જગત્નો કવિ એક છે એમ કહીએ તો ચાલે. કાવ્યરસના અવર્ણ્ય ઉદ્ગાર, આત્મા સ્વરૂપાનુસંધાનને ક્રમે ચાલ્યો જાય છે તેના ક્રમનાજ ઉદ્ગાર છે: આત્માનુભવ એજ એક કવિ છે; આત્માનુભવદ્વારાજ, હૃદયરસદ્વારાજ, કવિઓનું કવિત્વ છે, એ રસમાં કવિમાત્ર સમાન છે; કવિમાત્ર એક છે. જે કાવ્યમાં આત્માનુભવ નથી, જે કાવ્યમાં હૃદયરસ નથી, તે જગન્માન્ય મહાકવિના પ્રસાદથી થયેલું કાવ્ય નથી, કવિઓના એક સામ્રાજ્યમાંની એ પ્રજા નથી. સ્વાનુભવરસિક (subjective) અને સર્વાનુભવરસિક (objective) એવા કાવ્યભેદ યદ્યપિ યુક્ત છે, તથાપિ

સ્વાનુભવરસિક કાવ્યજ અધિક ઉન્નતિ, અધિક ઉપદેશ, અધિક પ્રેમપાન, કરી કરાવી શકે છે એમ માનવું પડે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના શુષ્ક તર્કોનો માણસો આદર નહિ કરે, શાસ્ત્રના આડંબરને જિજ્ઞાસુઓ પ્રમાણ નહિ કરે, પણ કાવ્યના રસને સર્વ* નમશે; તે નમાવવાનું બલ કવિના પોતાના હૃદયનો જેટલે અંશે તેના કાવ્યમાં આવિર્ભાવ હશે તેટલે અંશેજ આવશે. પોતાનો અનુભવ, પોતાનો આનંદ વાસ્તવિક રીતે શબ્દદ્વારા સંગ્રહાયો હશે, તો એજ શબ્દો દ્વારા અવશ્ય સહૃદયના હૃદયમાં તેનો તેજ આનંદ ઉપજાવી શકાશે. આ કારણને લઈનેજ કાવ્યની ઉત્તમતા છે, સફલતા છે, એથીજ તત્ત્વજ્ઞાન પણ એની સાહાય્ય લે છે. અને જે તત્ત્વજ્ઞાનનો હું ઉપાસક છું તે તો બુદ્ધિવિલાસ કરતાં હૃદયરસનો સાર છે, વાદવિવાદની યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરતાં નિર્વિવાદ પ્રમાણ છે. એટલે કાવ્યમાર્ગજ એ રસનું પાન કરવા કરાવવા, એ નિર્વિવાદ પ્રમાણનો અનુભવ કરવા કરાવવા, મને અતિ સરલ અને સાહજિક સાધનરૂપ

---

* સરખાવો—"The future of poetry is immense, because in poetry, where it is worthy of its high destinies, our race, as time goes on, will find an ever surer and surer stay. There is not a creed which is not shaken, not an accredited dogma which is not shown to be questionable, not a received tradition which does not threaten to dissolve. Our religion has materilized itself in the fact, in the supposed fact; and now the fact is failing it. But for poetry the idea is everything; the rest is a world of illusion, divine illusion. Poetry attaches its emotion to the idea; the idea *is* the fact. The strongest part of our religien to-day is its unconscious poetry.

MATTHEW ARNOLD.

જણાય છે. આ મારાં પદ્યો આવાંજ કાવ્યો છે એમ કહેવું એ અ-વિનય છે; પરંતુ મને વિશ્વાસ છે કે જે આનંદ મને એ પ્રલાપમાંથી પ્રાપ્ત થયો છે, તે સહૃદયોને એમાંથી પ્રાપ્ત થયા વિના રહેશે નહિ. આમાં જો એવો આનંદ આવે, એવો ચમત્કાર લાગે, તો તે વાચકના આત્માનો લેખકના આત્મા સાથેનો અભેદ છે એનુંજ ફલ છે એમ જાણવું; જેનો આત્મા એ રીતે અભિમુખ નથી, તેને આ લેખ કશા કામનો નથી, તેને તે કાંઇ કહી શકવાનો નથી, તેને માત્ર વખત બગાડયા જેવુંજ લાગશે.

આ પુસ્તકમાંનાં પદ્યો આવા ઊર્મિગ્રંથિરૂપ છે; છૂટે છૂટે પ્રસંગે થયેલાં છે. એમને એકત્ર કરી એમની પરસ્પર સાથે યોજના ઘટાવી છે, તેમાં કૃત્રિમતાજ છે એમ નથી. પ્રેમજીવનમાંનાં અગીઆર પદ્ય થોડામાં થોડાં દશ વર્ષ જેટલા સમયના ઇતિહાસરૂપ છે, આ પદ્યો પણ તે પછીનાં સાત આઠ વર્ષના ઇતિહાસરૂપ છે. તે ઇતિહાસ આ લખનારના શરીરનો છે એટલુંજ સમજવાની જેને શક્તિ છે તેમને માટે તે લેખ કે આ લેખ એકે નથી; એ ઇતિહાસ આત્મવિકાસના ક્રમનો ઇતિહાસ છે, આત્માનુભવનો ઇતિહાસ છે, એમ સમજનારને આ પદ્યોની સંયોજનામાં અતુલ આનંદાનુભવનો સહજ પ્રસંગ છે. અભેદાનંદ સમુદ્રનાજ આ બધા ઊર્મિ છે. એ આનંદ અધિક ઉદ્દીપિત થાય, આ પદ્યોમાં શબ્દે શબ્દે જે ભાવ સંગ્રહી રાખવાનો ઉદ્દેશ છે તે ભાવ તે તે શબ્દથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય, અને એમ આ પદ્યોના ગાનમાત્રથી સર્વદા નવો નવો આનંદ અનુભવવાનો માર્ગ સરલ થાય, એવા હેતુથી અભેદોર્મિ ઉપર, 'ઊર્મિપ્રલાપ'—ઊર્મિઓ પો-

તાનો અર્થ પ્રલપી બતાવે, પોતાનું હૃદય સ્પષ્ટ કરે, અથવા એમ કરતે કરતે પોતેજ પ્રલાપ પામી જાય, અસ્ત થઇ અભેદાનંદમાત્ર અવશેષ રહે એ પ્રકારે ઓગળી જાય, એવા અર્થનું ભાન કરાવનાર નામ આપી એક 'ટીકાની યોજના કરી છે. સહૃદયોની અવગણના કરીને આવું ઔદ્ધત્ય પર્યું નથી, કેવલ આત્માનંદની લહરમાં એકતાનતા વધારવાની વાસનાથી એ ચાપલ કરવાની આવશ્યકતા લાગી છે. આ લેખના અનુબંધ વિષેનો વિચાર એ ટીકાને આરંભે આપેલા " પ્રપાત "–માંથી, તટ ઉપરથી ઊર્મિના કલ્લોલમાં શી રીતે પ્રપાત કરવો એ સંબંધે કરેલા વિવેચનમાંથી, સારો થશે, એટલે તેને પ્રથમથીજ વિચારવો જોઇએ. ગ્રંથારંભે 'જવનિકા' એવા નામ નીચે બે પદ્યો આપેલાં છે, તેનાં ઉદ્દેશ અર્થ આદિ પણ 'જવનિકોદ્ભેદ' એવા મથાળા નીચે ટીકામાં સ્પષ્ટ કરી આપ્યાં છે.

છંદોબદ્ધ કાવ્યો કરતાં રાગબદ્ધ કાવ્યો કરવાનો માર્ગ કેટલાકને રુચિકર નથી એમ મારા જાણવામાં આવ્યું છે, પણ ગાનની અલૌકિક શક્તિનું જેને કાંઇ પણ ભાન છે તે આવી શંકા કરે એમ હું ધારતો નથી. આત્માની સમીપમાં સમીપ, આત્માના વ્યાપાર કહેવાતા હોય તો તે વ્યાપારનું અંશે અંશ પ્રતિબિંબ દર્શાવનાર, આત્મા માધુર્ય પ્રેમ રસ આદિ હોય તો તેનું પ્રત્યક્ષ પાન કરાવનાર, આત્મા દિક્ કાલ કે વસ્તુ ત્રણે પરિચ્છેદથી રહિત રૂપ તો તે ક્ષણમાંના દિક્ અને વસ્તુ બે પરિચ્છેદરહિત હોઇ કાલપરિચ્છેદમાત્રનીજ આત્મતુલ્યતા અનુભવાવનાર, વિશ્વમાં ગાનસમાન કાંઇ નથીજ નથી. અમુક શબ્દો, અમુક વચનો, એ સંગી-

તનો જીવ નથી, ચીજની બાંધણી સાથે તેને સંબંધ નથી; તે તો કેવલ શુદ્ધ સ્વરમય, રાગના મૃદુ આલાપમય, તાલની સુલલિત લયમય, કલ્પારંભે વિસ્તરતી સૃષ્ટિ સમયે બ્રહ્મના શબ્દબ્રહ્મરૂપ વિવર્તમય, એક અપૂર્વ, અલૌકિક, આત્મભાવના, આત્મજીવન, છે. અમુક રાગ, અમુક અસર, અમુક સૃષ્ટિ,કરવાને સમર્થ છે. એવા સંગીતનો કાવ્ય જ્યારે આશ્રય કરશે ત્યારે આત્મભાવનાનું પણ તત્ત્વ અનુભવાશે, કવિઓ પોતાને ભુલી, કાવ્યતરંગને ભુલી, રાગની લયમાં વિલીન થઇ જશે. મને સંગીત શાસ્ત્રનો અભ્યાસ નથી, ગાવાનો પરિચય નથી, તથાપિ મને જે 'કાનરસ' છે તેને અનુસરી મેં આ પદ્યોને, મારા હૃદયને દ્રાવક એવા જે જે રાગ લાગેલા, તેની સરણિ ઉપર ઉતાર્યાંછે. અનુભવી સંગીતશાસ્ત્રીઓ મારા દોષ ઉપર દૃષ્ટિ ન કરતાં મારા હેતુનેજ વિચારશે તો દોષ ક્ષન્તવ્ય લાગશે. એમજ ઉર્દુ શબ્દો વાપર્યા માટે પણ કવચિત્ કો મને દોષિત ગણશે; પણ જે રાગ અને તેના બંધારણ માટે જે તાલની પદ્ધતિ મેં રુચિકર માની છે તે વિચારતાં જણાશે કે એ શબ્દો વિના બીજો માર્ગજ છેનહિ. સંસ્કૃત શબ્દો ગજલોમાં જરા પણ શોભતા નથી, ઉર્દુ ગજલોની મીઠાશ ગૂજરાતીમાં આવતી નથી. ફારસી છંદઃશાસ્ત્રનું મને જ્ઞાન નથી, તેથી ગજલોના બંધારણમાં ઠેકાણે ઠેકાણે દોષ હોવાનો સંભવ છે, રદીફ અને કાફીઆ કવચિત્ નહિ પણ હોય, પરંતુ મારી ઉક્તિ સાથેની મારી તન્મયતા એજ અત્ર પણ મારો બચાવ છે.

મને પ્રતીતિ છે કે પ્રત્યેક પદ્યનો યથાર્થ અર્થ સમજ્યા પછી, તે તે શબ્દ ઉચ્ચારતાં તે તે સમગ્ર ધ્વનિ ઉભો થાય એવો પરિચય

થયા પછી, યોગ્ય તાલસુરથી, શાન્ત વિલંબિત લયથી, આ પદ્યોને ગાવામાં કે ગવાતાં સાંભળવામાં આવશે, તો ક્ષણ વાર આનંદ, અભેદાનંદ, અનુભવાયા વિના રહેશે નહિ; પોત પોતાના પ્રાસંગિક હૃદય-વિક્ષોભને અનુકૂલ એકાદ પદ્ય સાંભળવાથી કે ગાવાથી તુરત શાંતિ અનુભવાયા વિના રહેશે નહિ. ગ્રંથ એ અનુભવ આપવા લેવાનું સાધન છે એટલે આટલું કહેવામાં કશો અવિવેક નથી.

લિ. એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી.

સુણાવું લો કવિતા આ ઝિલું રસ નેત્રથી ઝરતો,
હૃદય હૃદયે મિલાવો તો જીવું ઉઠું પડ્યો મરતો;-૪

અરે ! તે બાલપણના ક્યાં ગયા સાથી બધા સાચા !
ગઇ ક્યાં પ્રાણપ્યારી તે !-રહી મુજ ભાગ આ વાચા !-૫

સુણાવું તેય ક્યાં બેશી ! નથી કો ઠામ રોવાનું,
ભર્યું છે બેકદર દુનીયાવિષે જ્યાં ત્યાં વગોવાનું.-૬

ભણાવી દો મને, આજે, તમારી તે રીતિ જૂની,
ન જેથી દાગ દિલ લાગે ન લાગે ઝિંદગી સુની !-૭

બતાવો શી રીતે હસવું, હૃદય ખાલી છતે રડવું,
વચનમાં પ્રેમ બતલાવી ઇશારે પ્રેમિદિલ હણવું !-૮

અરે ઉસ્તાદ ! ક્યાં પાયો ? મને આ ઇશ્કનો પ્યાલો
કર્યો સંસાર ભર સુનો, વફાઇ ક્યાં મળે ?-ચાલો !-૯

ઉથામ્યાં ધર્મશાસ્ત્રોને -ગણાયો જ્ઞાની પંડિતમાં,
ઠરી દૃષ્ટિ ન કો ઠામે, પ્રીતિરીતિ અખંડિતમાં !-૧૦
હશે ક્યાં સત્ય દેખાડો, હશે શું સત્ય સમજાવો,
રડી રેવું, કદી ગાવું, મને તો એટલો લ્હાવો-૧૧

થવા નિજરૂપ દુનીયાંમાં ઉતરવાનું ઠર્યું કીસ્મત !
કરી તુજરૂપ રંજાડી લપેટી ઘા કરે કીસ્મત !–કહીં.૨

ચલાવી પુષ્પમાલા પર નીચે સર્પો ભર્યા કીસ્મત !
સનમ્દીદારમાંનાખી પલકજુદાઈની કીસ્મત!-કહીં.૩

લગાડી કાર્યકારણની બરાબર સાંકળો કીસ્મત!
ભરાવ્યા ત્યાં શી રીતે તેં ઉલટના આંકડા કીસ્મત!-કહીં.

પિછાની બે અને બેને કહીને ચાર હે કીસ્મત !
લખાવ્યા હાથથી શાને? તેં બે ને એક આ કીસ્મત!-કહીં.૫

ગણી મારૂં વળી મારૂં ભર્યું દિલ પ્રેમથી કીસ્મત !
તથાપિ ત્યાં ભર્યું શાને? શી રીતે? ઝેર તેં કીસ્મત!-કહીં.૬

ધરી આશાતણો પાયો ચણાવ્યો તે ઉપર કીસ્મત !
કહીં? ક્યારે? લીધો તાણી એ પાયો તેં અરે કીસ્મત!-કહીં.

મૂકાવી ને મીઠે ખોળે ભરોસે શીશ હે કીસ્મત !
કપાવી શી રીતે ગરદન વહે ના ખૂન પણ કીસ્મત!-કહીં.

ઉઠાવી અસ્તિથી દિલને લગાડ્યું નાસ્તિમાં કીસ્મત !
દરદદિલ રોવું ત્યાં એ તેં વગોવાવું ભર્યું કીસ્મત!-કહીં.(

પડ્યો આવી તુજ શરણ, નમાવી
મરણસુધી પણ કદાપિ કંધ ન.—
જો પ્યારિ ! પૂછે તું હાલ મારો,
બેહાલને છે ન હાલ ના ધન;
નિહાલ કર તું હાલ સુધારીઃ
વધારી દે મુજ અભેદનું ધન;
તું તું તું એ નામ, રામ નિજનામ,
રહું રટિ દિન એ ધન ધન;
જો પ્યારિ! સમજે જરા જુદાઈ
તો આવી ક્યામત શરીરવેધન.—
તું મારી દિલદાર, કહે એકવાર 'હું ૯
હું તારી તન મન;'
કર દિલથી ઈકરાર આ ઠગનિ !
'તારતણી નથી જુદાઈ મન મન;'
ઘડી ઘડી બદલાતી નજર તું
નચાવે પ્યારિ! શું આમ થન થન;
નચાવ—નાચું, હું એજ યાચું,
કહે તું સાચું 'થઈ છું ધન ધન,'—

ન તો મૂકી દે વ્યાજ, કે બાજી
બાલની પેઠે બનાવ ગોકમન,
શહી કુડીશી કરી પરસ્તી તે આવે બાઝ,
બુત બને બુતાયન;
હું તારો તારો, બધું એ તારું,
"ન હું-તું-હું તું સહીશ આ તન;
રૂહાનીઆવાઝતણી બની રે' સહુર,
ગાવી રે' રંગ રંગ ધન.—

એમ હું સાચો સહું તું સાચો
ઘડી ઘડીં પુગાર્યે જો આ મન;

ભમાવતી શું કઠિન ભગાવે–
જચાવે હાવે મૂકી દે દામન;
મને નથી દરકાર, હું સહુની પાર;
સુખી આ દુખી દુખી મન;
બની રહે એકતાર ન તો દે
દુખી થવા આ સદા દુખી મન.– ૭
સખિ! ન ખાઇશ દયા, કરીશ ના
મયા ચોરી દિલ જરા જરા મન;
અભેદની છે ભુખ, ન બીજે સુખ,
દયાની ન છે ગરજ મન;
એ જુઠો વ્યવહાર, ન એથી પાર
પમાએ, મુઝાય છે મન,
ઝીલાય ના તો દૂરઃ–પૂર છો વહે
આંસુ દિનરાત મણિમન.– ૮

૪
આસ્વાદોર્મિ.
ગરબી.

એવું બતાવે કોઈ આજ, મને કોઇ એવું બતાવે.
જેથી આવે અભેદનું રાજ, મને કોઇ એવું બતાવે–૧

મંત્ર અભેદ જપું આમો, પંથ અભેદ અભેદ,
ભેદ અભેદ વિષે ગળ્યા, એ અભેદ અગાધો વેદ.-મને ૨

પ્રેમ પુણ્ય પરમાર્થ એ, વિવિધ નામવિસ્તાર;
સ્વારથસરણિ એ બધી, છે અભેદ અનામી વિચાર.-મને ૩

હું-તું-ભેદ-પટે પૂર્યા, વિવિધ ચળકતા રંગ,
દીઠા, વેઠ્યા, ને ગયા, નય દીઠો અભેદ અભંગ.-મને ૪

ધર્મ કર્મ આચાર્ય ગુરુ, સંત મહંત અનેક,
ભેદગ્રહીત બન્યા રહે, તે શું આપે અભેદવિવેક.-મને ૫

લાગે તો પહોંચે એકમાં, ક્ષણમાં, પલમાં, આજ;
પ્રેમપ્રકાશ પારખે, તેને સોંપે અભેદનું રાજ.-મને ૬

ભેદ અનેક અનંત છે, કર્મ, વચન, મનથીજ,
વિષ સાકર કહી પાઈએ, એમાં સાકરસ્વાદ નથીજ-મને ૧૧

હોય અભેદઉપાસી તે, આવો ભેટો આજ;
તે સાચાં, હું તેમનો, બીજો પ્રેમ એ વ્યર્થ અવાજ-મને ૧૧

૫

સાધનોર્મિ.

ગરબી.

પ્રેમનો પ્યાલો પીજીએજી,
કોણ પીતાં ધરાયું—સખિ, પ્રેમનો૦-૧
આધિ વ્યાધિ ને સળગી રહી ઉપાધિઓ,
નેહને નીરે બુઝાવીએજી-કોણ૦—સખિ૦-૨
પીવું પીવું ને પડી ઉઠીને પીવું,
પીતાં પરમપદ પામીએજી-કોણ૦—સખિ-૩
જન્મી જીવીને સુખ શામાં નીહાળો ?
નેહ વિના દેહ શીદ સીજીએજી-કોણ૦—સખિ-૪
મારું ને તારું તજી પ્રેમનું જ ગાવું,
તાને ચઢી રસ ઝીલીએજી-કોણ૦—સખિ—૫

નીમ ત્યાં ભેદ ને ભેદ ત્યાં ભમાયા,
પ્રેમને નશે ભેદ ટાળીએજી—કોણ૦—સખિ—૬
ક્યાંથી પીવું? ને શાથી પીવું ? શું પીવું?
પીધું સદાય આ પ્રાણીએજી—કોણ૦—સખિ—૭
પોતે પીનાર અને પાનાર પોતે,
પોતે પીવાનું થઇ ડુબીએજી-કોણ૦-સખિ૦-૮

૬

સિધ્ધાન્તોર્મિ.

ભૈરવી (ગજલ)

આ જામયૂઇશ્કમાં ખુબી ભરી કહીં કહીં !
ઝીંદગી ખુદાઈ તર ભરી કહીં કહીં !—આ જામે. ૧

પોથાં ઉથામ્યાં વેદ ને ઇંજિલ, કુરાનનાં,
ખુદાઈ ઈશ્કના વિના ઠરી કહીં કહીં !—આજામે. ૨
બઇશ્ક ઝીંદગી કહીં !—પરમાણુ, નાડીમાં ?
જડમાંએ ઇશ્કની હવા પસરી કહીં કહીં !—આજામે. ૩

નિશાપૂરનમ ખુશ્બૂખુદા કે હમયૂઆદમ,
આશક રે' ગયયૂઝરકમાં ઠરી કહીં કહીં !—આ જગે. ૪

કાન્તિ, ભવ્યતા, ને સુખ, ઉર્મિ, ભાવના,
ગાનો એ જગયૂઝરકની લહરી કહીં કહીં !—આ જગે. ૫

કાપો, તપાસો:—તાવી, ને ગોગાળી, તોળી, ખૂબ,
સુરૂદા ઉઠે, ન ઈશ્ક પરહરી કહીં કહીં !—આ જગે. ૬

ઉઠે મસીહ, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, ને મીરાં,
મસીહસનમ્ વાય વાંસરી કહીં કહીં !—આ જગે. ૭

આવો ગુમાની વેદિયા કુરાની પાદરી,
સૌ જગ સનમ્‌ને અંબર ભરી કહીં કહીં !—આ જગે. ૮

દિવાની આ ખુમારી ઈશ્કની ગાદી દિસે,
નાત જાતને કરી પરી કહીં કહીં !—આ જગે. ૯

કવિકલ્પના, મસ્તાની દિલ્લગી આબેહની,
ને આહા! ભાગ્ય જાગી ગયી કહીં કહીં !—આ જગે. ૧૦

એ જગ તું પૂરેપૂરો સદા એ માગને,
સાગર ન દૂર ઝાંઝરી કરી કહીં કહીં !—આ જગે. ૧૧

હદમૂબોસોમાં યાર, સનમ! જગ જગ આ,
આશકને દિલ ઉમ્મેદ એ પરી કહીં કહીં !—આ જગે. ૧૨

જાણે ન જામયૂઈશ્કની મઝા મૉનોધને,
નિંદા તે ઇશ્કબાજીને ડરી કહીં કહીં !—આજામે. ૧૩
ડુબ્યો આ જામયૂઈશ્કમાં મણિ ખોઈ ભાનને,
લે તું સનમ્! કર એક દિલબરી અહીં તહીં !—આજામે. ૧૪

૭

અનુભવોર્મિ.

ભૈરવી (ગજલ)

જપીને પ્રેમમંત્રોથી, જગાડ્યું મેં શું આ આજે !
છતાં જૂનું નવું એવું, જગાડ્યું મેં શું આ આજે !-૧
રસીલું આ નજર ઉભું, અદાથી નાચતું રંગે;
જહાં દેખું તહાં રાચું, જગાડ્યું મેં શું આ આજે !-૨
બકું છું સ્વપ્નમાં કે હું, ભુલ્યો છું ભાન જોયાથી;
સ્મૃતિ છે એજ સુરતની, જગાડ્યું મેં શું આ આજે!-
દીઠું પ્હેલાં સ્મૃતિ તેથી, તથાપિ છે નવું નિત્યે;
છેએનું એ રૂપે જુદું, જગાડ્યું મેં શું આ આ
ન જાગ્રત્ કે સુષુપ્તિ છે, ન તંદ્રા કે નથી સ્વ
શુદ્ધ એ આજ ચેતન છે, જગાડ્યું મેં શું આ

દુનિયાં કહે દિલાદારી તે, જુઠી બધી જુગારી છે;
થૈ મસ્ત જામયૂઇશ્કથી, મસ્તોએ અકલ મારી છે.-યારી.-૨
રાખો સમાલી આપના, દિમાઠાડોળને;
હમે તો બદન ચીરીને, શરીરે ખાકસારી છે.-યારી.-૩
પરવા હમે કરતા નથી, કરશો હમારી કોઈ ના;
એ બેરહમ્ દિલદારને પરવા સદા હમારી છે.-યારી.-૪
આંખી જો સનમ્‌ની યહૃદમ લાગી તો હમે આંખ મુદા;
ર...ર્ લગાની ધૂનમાં, પૂરી કરી મઝેદારી છે.-યારી.૫
...રાગે રહેજો દમ્‌માં દમ, તો દમૂબદમ્ દેખું સનમ્;
દુનિયાંની ના પરવા, હમે કિસ્મતથી કરી યારી છે.-યારી.૬
આ હાલમસ્તીમાં નથી કોઈ હમારો આશના;
મરહમની ના પરવા. ભલે સીનામાં ઝખમ કારી છે-યારી.૭
દીઠી મઝા જે મેં સદા, બેદર્દ તે શું જાણે ગમ;
એ ...વારને ગમથી જુઓ, લાગી ખરી દિલદારી છે.-યારી૮
સાગર ...ં હસતાં તમે, હસતા હમે જયાં સૌ રૂએ;
કદમૂગોશી - દિલ્લાંમ હમે, ઉલ્ટિએ અમલદારી છે.-યારી. ૯

આવો આ ઇશ્કબાજીમાં, જો હોય અકલ ખોઇ પૂર;
પીલો સનમમણિનૂરથી, સારી જહાં ઉજારી છે.—યારાં.૧૦

૧૦

અભેદોર્મિ.

પદ.

(એકતારો તથા મંજિરાની ધૂનમાં.)

સાથે આવો તો સંગાથ જાણીએ હો જી,
અમે વહાણે ચઢ્યા પ્રેમા
કરી જગત્ બધાને જુહાર રે,
હોડી માછીડા વહેલી હંકારજે,—સાથે૦—૧

નમું જ્ઞાન વેદાન્ત વિચારને,
જેણે માયા વિટંબના વેઠતાં રે,
આપ્યાં ખીલા ને પાટીયાં વહાણનાં.—સાથે૦—૨

આવો દૈવ નમું તમને નમી,
તમે ખેલ રમાડી રંજાડી રે,
ઘડી હોડી ને સાંધા પૂરીયા.—સાથે૦ ૩

ગુરુ શંકરને નમું પ્રેમથી,
જેણે રેણુ અણુને બ્રહ્માંડથીરે,
આપ્યો ઘડીને માછીડો આ વહાણમાં.–સાથે૦–૪

માડી તમને નમન પે'લાં સર્વથી,
કેડી જાતને કીધાં જતનરે,
દીધો અનુભવ પ્રેમસુકાનનો.–સાથે૦–૫

નમું ભૂર ભુવર સાતે લોકને,
જેણે વિધ વિધ દાખવી રંગરે,
હોડી હાંકવા દરીયો ભર્યો જલો.–સાથે૦–૬

નમું પ્રથમગુરુ પિતા પ્રેમથી,
જેણે બુદ્ધિનું આપી દાન રે,
ઝેરનો અમૃતથી ભર્યો.–સાથે૦–૭

નમું કાવ્ય તરંગ વિનોદને,
કરી સુખદુઃખમાં પૂરો ભાગરે,
મીઠી રમતમાં આણ્યા આ ઠામમાં.–સાથે૦–૮

નમું નમી નમી હું ખેવકાઈને,
જેણે રસબસ રસથી રમાડી રે,
દીધા મૂકી આ આનંદરેલમાં–સાથે૦–૯

પહોચે નમન બહુ બહુ શત્રુને,
જેણે નિત નિત પૂણ પ્રહારથી રે,
ઓવો અભિમાનખડક આ માર્ગનો.—સાથે૦—૧૦
નમું દેશવિદેશવિશેષને,
નમું હિંદુ અને મુસલમાન રે,
જેણે શઢના દોરા વણ્યા સામટા.—સાથે૦—૧૧
જાઓ પાછાં નમું નમું પ્રેમથી,
તમે નિર્ભય નામ નિશાન રે,
લક્ષે ધરજો સદા ઉંચે અમતણાં.—સાથે૦—૧૨
આજે નમું હું નમું ગુરુ સર્વને,
જુદાં નામ ને રૂપ તમામ રે,
ભર્યો પર્વતઅભેદ આ શઢ વિષે.—સાથે૦—૧૩
નમું માછીડા હોડી હંકારી લે,—
ભલે ! ભાગી હોડી ડુબ્યાં સર્વ રે,
ડુબ્યાં દરીઆ ને હોડી દે'નારમાં.—સાથે૦—૧૪

૧૧
અભાનોર્મિ.

(કાફી)

ગગને આજ, પ્રેમની ઝલક છાઇ રે, ગગને આજ—પ્રેમની૦

પૃથિવી રહી છવાઈ,
પરવતો રહ્યા નાહી,
સચરાચરે ભરાઇરે—ગગને૦ ૧
ભૂત ને ભવિષ્ય ગયા,
વર્તમાન સર્વ થયા,
એકમાં અનેક રહ્યારે—ગગને-૨
કીડીથી કુંજર સુધી,
ગળી ભેદબુદ્ધિ ઉંધી,
વાટડી અભેદ સુધી રે—ગગને૦-૩
વાદને વિવાદ ગળ્યા,
ઝેર વિખવાદ ટળ્યા,
જુદા સહુ ભેગા મળ્યારે—ગગને૦-૪
વ્રત જોગ તપ સેવા,
જુઠા છે પ્રસાદ મેવા,
પંડિતો વેદાંતી તેવા રે—ગગને૦-૫
ધનભાગ્ય તેનાં જાણે,
પ્રેમ પી નીહાળ્યો નેણે,
સુખને શું દે'શે વેણે રે—ગગને૦—૬
સાંભળશે કોણ કે'શે,

ચોપડી વખાણી લેશે,
ન કહે ફેંવાઈ રેંશેરે.—ગગને૦—૭
પ્રેમ જે કહી બતાવે,
પ્રેમ જે કરી બતાવે,
મણિ તેને મન ભાવે રે.—ગગને૦—૮

પ્રપાત.

अयमात्मापरानंदः परप्रेमास्पदयतः *—पंचदशी.

" Love rules the court, the camp, the grove ;
And men below and saints above ;
For love is heaven, and heaven is love.†"—Scott.

" It is a fire that kindling its first embers in the narrow nook of a private bosom, caught from a wandering spark out of another private heart, glares and enlarges until it warms and beams upon multitudes of men and women, upon the universal heart of all, and so lights up the whole world and all nature with its generous flames‡"—Emerson.

" Now abideth Faith, Hope, Love, these three;
but the greatest of these is Love.¶"—St. Paul;

---

* આ આત્મા પરાનન્દ છે કેમકે પરપ્રેમાસ્પદ છે:-પંચદશી.

† રાજસભા, સૈન્યસન્નિવેશ, પુષ્પકુંજ, સર્વત્ર-સૃષ્ટિનાં મનુષ્યમાત્ર, સ્વર્ગના દેવમાત્ર,-બધે-પ્રેમનુંજ સામ્રાજ્ય છે, કારણ કે પ્રેમ સ્વર્ગ છે, અને સ્વર્ગ પ્રેમ છે.—સ્કોટ.

‡ કોઇ એક વ્યક્તિના હૃદયમાંથી ઉડતા તણખાને યોગે કોઇ અન્ય હૃદયમાં પ્રકટ થયેલો એ એવો અગ્નિ છે કે જે અધિકાધિક પ્રદીપ્ત થતે થતે, વૃધ્ધિ પામતે પામતે, અનંત પુરુષો અને અનંત સ્રીઓને પ્રકાશ અને આનંદ ઉપજાવે છે, સર્વનાં હૃદયને પ્રકાશિત અને આનંદિત કરે છે, ને એમ સમગ્ર વિશ્વ, બ્રહ્માંડમાત્રને, પોતાના ઉદાર પ્રકાશમાં ઉતારી લે છે;—એમર્સન.

¶ શ્રધ્ધા, આશા, પ્રેમ, એ ત્રણ સર્વથા નિત્ય છે, પણ એમાં એ પ્રેમ સર્વોપરિ છે.—સંતપોલ.

પ્રપાત !–ક્યાં ? ક્યાંથી ? એનું ઉત્તર એજ છે કે પ્રેમના તટ ઉપરથી અભેદાર્ણવના ઊર્મિમાં. પ્રેમજીવનમાં પ્રેમ એજ તત્ત્વ છે એમ કહેલું છે, એનું તત્ત્વ અભેદ છે એમ પણ સૂચવેલું છે. અદ્વૈતસિદ્ધાન્તનું તત્ત્વ અભેદ વિના અન્ય નથી,ને એ તત્ત્વનો અપરોક્ષાનુભવ થતા સુધી અદ્વૈતના શુષ્ક બુદ્ધિવિલાસથી કશું ફલ નથી. આજકાલ જે અદ્વૈત પ્રવર્ત્યો છે તે કોઇ વિલક્ષણ પ્રકાર જણાવે છે. સાધારણ લોકોક્તિ છે કે, વર્તમાનસમયે સર્વને અર્ધો વેદાન્તસાક્ષાત્કાર થઇ રહ્યો છે; "તારું તે મારું, મારું તે તારું" એ આખો વેદાન્તોપદેશ છે, એમાંનો જે પ્રથમાર્ધ–તારું તે મારું–એજ સર્વત્ર–વેદાન્તીઓમાં પણ–પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવેલો જણાય છે. એનું કારણ અધિકારની ન્યૂનતા છે એમ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ મને એમ લાગે છે કે વેદાન્તશાસ્ત્રના ઉપદેશકો બુદ્ધિવિલાસને વધારે પ્રાધાન્ય આપે છે. હૃદયાર્દ્રતાની ઉપેક્ષા કરે છે, એ પણ આવા અધિકારભેદ ભેગું એક મુખ્ય કારણ છે. માયા શું છે ? જીવ શું છે ? બ્રહ્મ શું છે ? તેમનો સંબંધ કેમ અને કેવો છે ? એ આદિ તર્કો અને તેનાં અનેક શંકાસમાધાનનાં ખંડનમંડન ઉપર જિજ્ઞાસુઓ પોતાની બુદ્ધિને બહુ આયાસ આપીને દોરતા ચાલે છે; ક્વચિત્ તેમાં પ્રવેશ ન થઇ શકતાં નિરાશ થઇ એવા ઉદ્ગારનો પણ આશ્રય કરે છે કે 'વેદાન્ત આપણે માટે નથી.' અમુક જાતની વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત કરવી, અમુક ગ્રંથો, પ્રસ્થાનો, સાંગોપાંગ જાણવાં, અમુક પદવી મેળવી વિદ્વાન્ કે વેદાન્તાભ્યાસીનો હક પ્રાપ્ત કરવો, એનેજ પ્રાધાન્ય અપાય છે, શુષ્ક બુદ્ધિવૈભવમાંજ જાણે તત્ત્વનો અને ચારિત્રનો આધાર કે સાર હોય તેમ લોકવ્યવહાર પ્રવર્ત્યો છે. તર્કોમાં પ્રવીણ વેદા-

એવા કોઈ અતર્ક્ય અભેદમાં, આવી જઇએ છીએ; પણ તુરતજ, એક નિમિષમાત્રમાંજ, એ અભેદનો ભંગ થાય છે, વિશ્વરચનાનું આકર્ષણ તુરતજ સ્થૂલતામાં આપણને તાણી લાવે છે, ને અભેદને એક સ્વપ્નવત્ કરી નાખે છે. આવી વ્યવસ્થા છે એટલે સંસારના ગમે તે પ્રસંગને લો, ગમે તે વિચારને લો, પણ તેમાં એ જો વિવેકપૂર્વક તન્મયતાથી વ્યવહાર થયો તો અભેદમાર્ગ સરલજ છે. અભેદનું સ્વરૂપ ભેદનો અભાવ એ છે; ભેદનો અભાવ સ્થૂલ રીતે તો અશક્યજ છે, સૂક્ષ્મવૃત્તિમાત્રથી શક્ય છે. વિદ્યમાન એવા ભેદનો વૃત્તિદ્વારા પરમ વિલય થઇ જાય, તે અર્થે એવી વૃત્તિનો પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ થઇ અભેદની ભાવના બંધાવી જોઇએ, ભાવના દૃઢ થતે થતે, તેનો પણ અસ્ત થઇ જઈ, કોઇ અવર્ણ્ય આનંદજ અવશેષ રહેવો જોઇએ, વેદાન્તીઓ જેને સત્તાસામાન્યરૂપે જીવન્મુક્તના લક્ષણમાં ગણે છે તે થવું જોઇએ. ભાવનાનું તત્ત્વ શુષ્ક વાર્તા કે તર્કમાં નથી; પ્રત્યક્ષ તન્મયતામાં છે, એટલે રસ, આર્દ્રતા, એમાં છે. અને વ્યવહારમાં રસ એ નામથી આપણને સારામાં સારો કોઇ પણ વાતનો અનુભવ હોય તો તે પ્રેમનો છે. પ્રેમભાવનાનો પરમ પ્રકર્ષ સાધી શકાય, સમજી શકાય, અનુભવી શકાય, તો રસ અથવા આર્દ્રતાનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજાય, આર્દ્રતા પૂર્ણ સમજાય તો ભાવના દૃઢ થાય, ભાવના દૃઢ થતાં અભેદનો સાક્ષાત્કાર આવે, અને અભેદસાક્ષાત્કારથી અતર્ક્ય, અવર્ણ્ય એવા સ્વરૂપનો લાભ થાય.

સ્વરૂપ—આત્મા—શું છે? શા માટે સ્વીકારવો પડે છે? એ આદિ વાર્તા તો પ્રેમજીવનના દિગ્દર્શનમાં કહેવાઇ ગઇ છે. આત્માની શક્તિ અચિંત્ય, અવર્ણ્ય છે. આત્મા પોતેજ સર્વ છે એ જ્ઞાનને નહિ, પણ એ અનુભવને, સ્વરૂપલાભ કહીએછીએ, એનેજ અભેદ કહીએ છીએ. આત્મા જે જે અનુભવ કરેછે તે સ્વરૂપલાભ માટેનાજ

નથી, કહેતામાં તેનો પૂર્ણ રસ ઉડી જાય છે, તેને સ્વસંવેદ્ય કહે છે. ત્યારે તૃપ્તિનું સ્વરૂપ સ્વસંવેદ્યત્વ છે; અર્થાત્ જેને તૃપ્તિ થાય તેજ અનુભવી શકે એવું છે. આટલા વિચાર ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકીએ છીએ કે તૃપ્તિ અથવા આનંદનું સ્થાન આપણામાં છે, એનો પ્રદેશ સ્થૂલ સૂક્ષ્મથી અતિરિકત એવા પણ આપણા પોતાનાજ કોઇ પ્રકારમાં છે, અને એનું સ્વરૂપ સ્વસંવેદ્ય અર્થાત્ આપણનેજ અનુભવાય એવું છે. ત્રણે રીતે પ્રાપ્ત થતા આ 'આપણે'–શબ્દ વાચ્ય જે કાંઇ છે, અનેક સુખ દુઃખ, રાગ દ્વેષ, ક્રોધ મોહ લોભાદિવિકાર, જ્ઞાન અજ્ઞાનાદિ અનુભવ, ભૂત ભવિષ્ય વર્તમાન તેનું અનુસંધાન, એ સર્વ એકત્ર, એકરૂપ કરી આપનાર, એવું જે જ્ઞાન છે, એવું જે રસમયસૂત્ર છે, તેજ આ 'આપણે'–શબ્દવાચ્ય છે.

એનેજ 'આત્મા'–સ્વરૂપ–કહે છે. જ્ઞાન વ્યક્તિમાત્રમાં સમાન છે, એકરૂપ છે, એકાકાર છે, એ વિના કાંઇ છે નહિ, તેથીજ અદ્વૈત છે. અનુભવમાત્ર જ્ઞાનને અધીન છે. અસ્તિત્વ, અમુક છે [illegible] પ્રતીતિ થવી, સમગ્ર બ્રહ્માંડનું પણ હોવું,—અર્થાત્ સર્વ [illegible] જ્ઞાનાધીન છે. જ્ઞાન એજ સત્તા: અજ્ઞાન એવો પદાર્થજ નહિ; એ [illegible] અજ્ઞાનની સત્તા પણ જ્ઞાનાધીન છે, જ્ઞાનને સમજાવવા, અનુભ[illegible] અર્થે એક કલ્પના કરેલી છે, આરોપિત છે. સમગ્ર વિશ્વ જ્ઞાન[illegible] સજ છે; જ્ઞાનના અનેકાનેક વિવર્તની રચના છે. વસ્તુ પદાર્થ, મન[illegible] અનુભવાય છે તેનું પૃથક્કરણ કરી જોશો તો તેમાંથી દેશ[illegible]ય છે; અને કારણતા વિના બીજી કોઇ વાત હાથ આવવાની નથી [illegible]પ્તિનો આદિ અમુક દિગ્વિભાગથી પરિમિત છે, અમુક કાલવિ[illegible] વિભક્ત છે, ને અમુક જડનો સમૂહ છે, એટલું તો આપ[illegible]ક તેવા [illegible] અનુભ-

એમ કહ્યું તે અમુક દેશપરિચ્છેદવાળું છે, અમુક કાલપરિચ્છેદવાળું છે, અને અમુક કાર્યકારણની પરંપરારૂપ છે. આ પરિચ્છેદનેજ, અદ્વૈતપરિભાષામાં, દેશપરિચ્છેદ, કાલપરિચ્છેદ, અને વસ્તુપરિચ્છેદ એવાં નામ આપેલાં છે; અને પરિચ્છેદાતીત, અપરિચ્છિન્ન, એવું સ્વરૂપ જ્ઞાનને આપેલું છે. પરિચ્છેદ દ્વારા જ્ઞાન અનંત સૃષ્ટિઓ વિસ્તારે છે, અનેક વિવર્ત પામે છે, ને એમ સમગ્ર બ્રહ્માંડ જ્ઞાન છે.

ત્યારે હવે 'આપણે'-શબ્દ-વાચ્ય જે જ્ઞાન, તૃપ્તિ અથવા આનંદમાત્રનું નિદાન છે, તે જેમ પરિચ્છેદથી વિમુક્ત હોય, વસ્તુપરિચ્છેદરહિત થઇ કાલપરિચ્છેદ અને દેશપરિચ્છેદસહિત હોય, વસ્તુ અને કાલપરિચ્છેદથી રહિત થઇ દેશપરિચ્છેદસહિત હોય, ને છેવટ દેશપરિચ્છેદરહિત થઇ અપરિચ્છિન્ન હોય, તેમ આનંદ અધિકાધિક અનુભવાય એ સ્પષ્ટ છેઃ આ પ્રકારે જ્ઞાન પોતે પોતાને અનુભવે એજ નિઃસીમ આનંદની દશા છે. વિવર્તમાત્રનો અનુભવ કરવામાં જ્યાં જ્યાં પરિચ્છેદાભાવ થઇ જ્ઞાન પોતે પોતાને અધિકાધિક અનુભવે છે ત્યાં ત્યાં આનંદ અધિકાધિક નિઃસીમ અનુભવાય છે. 'આપણે'—શબ્દવાચ્ય જે જ્ઞાન તેજ ત્યારે આનંદનું સ્વરૂપ છે, તેજ ખરૂં સ્વસંવેદ્ય છે. એ સ્વસંવેદ્ય જ્ઞાન પોતે પોતાનેજ અનુભવતું જાય તેમ તેમ સ્વરૂપલાભ થતો જાય છે. વ્યવહારનો અનુભવ પરિચ્છેદ ત્યજવાનોજ માર્ગ છે. સ્વરૂપલાભ એજ પરમ, નિઃસીમ, અબાધિત, અખંડ, આનંદ છે. એને સ્વરૂપાનુસંધાન પણ કહે છે.

સ્વરૂપલાભ વિના આનંદ નથી. જેવું માણસના પોતાના આત્માનું, પોતાના જ્ઞાનનું સ્વરૂપ, તેવોજ તેનો આનંદ, એ નિર્વિવાદ અનુભવ છે. પોતાની જે સુખભાવના તે જયાં પ્રાપ્ત

થાય ત્યાંજ સુખ, અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપનો જ્યાં લાભ થાય ત્યાંજ આનંદ. મનુષ્યમાત્ર, વસ્તુમાત્ર પોતે પોતાનું પ્રતિબિંબ પ્રાપ્ત કરીનેજ ખુશી થાયછે. વ્યવહારનાં સામાન્ય કહેવતો સમાનશીલવ્યસનેષુ સખ્યમ્ એ પણ એવાજ તાત્વિક નિશ્ચિયની સાક્ષી પૂરેછે. સ્વરૂપ તો જ્ઞાન છે એમ જયારે સમજાય અને અનુભવાય ત્યારે પરમસુખ જેને મોક્ષ કહે છે, તે અનુભવાય છે, સ્વરૂપ ન જાણવાથી જે ક્લેશાદિબંધ જણાયછે, તે જતા રહે છે, વિવર્તનો અધિષ્ઠાનમાં વિલય થઇ રહેછે, ને જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ પડે ત્યાં ત્યાં સ્વરૂપ સ્વરૂપને અનુભવે છે. આ સ્વરૂપલાભનો આનંદ, દેશ કાલ વસ્તુ ત્રણે પરિચ્છેદથી વિમુક્ત એવા અપરિચ્છિન્ન જ્ઞાનનો અનુભવ, કોઇવાર પણ થાય છે? કે આ કહેવું એક વચનમાત્રજ છે? કલ્પનામાત્રજ છે? ઉત્તમ ભાવનાનો વિલાસ છે? એવું પ્રશ્ન સહજે થશે. એનું ઉત્તર પુનઃ અનુભવથીજ મળી શકશે. દેશ કાલ વસ્તુ ત્રણે પરિચ્છેદવાળા, જે જે સ્થૂલપ્રાપ્તિ આદિના આનંદ છે ત્યાંથી આરંભીને તે દેશકાલમાત્રથી પરિચ્છિન્ન એવા કાવ્યરસાદિ આનંદ, કે દેશમાત્રથી પરિચ્છિન્ન એવા અનન્ત આકાશ, અનંત જીવન, અનંતશકિતવાળા ઇશ્વર, ઇત્યાદિ ભવ્યતાના આનંદ, તેમને વિલોકો તો સમજાશે કે ત્રણ પરિચ્છેદવાળા આનંદ દ્રષ્ટા દર્શન દૃશ્ય ત્રણેની અપેક્ષા કરે છે, દેશકાલથીપરિચ્છિન્ન આનંદમાં દર્શન-તે આનંદ ઉપજાવનાર સાધન જે કાવ્યાદિ તે—નું ભાન ઓછું થતું જાય છે, દેશમાત્રથી પરિચ્છિન્ન આનંદમાં દૃશ્ય દ્રષ્ટાને પણ ઢાંકી દેતું અનુભવાય છે, પણ ત્રણે પરિચ્છેદથી નિર્મુકત જે અપરિચ્છિન્ન જ્ઞાન તેના આનંદમાં દ્રષ્ટામાત્રજ સમગ્ર બ્રહ્માંડ ઢાંકી દેછે, પોતામાં સમાવી લે છે, સ્વરૂપાનુસંધાન પામેછે. એ ચાર અવસ્થાને આપણે, વેદાન્તીઓને મળી, જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, તૂર્યા એમ કહીએ તોપણ ચાલે. તૂર્યામાંજ અપ-

રિચ્છિન્નજ્ઞાનાનંદ અનુભવાયછે, જાગતે સતે સુષુપ્તિનું પ્રત્યક્ષ થાયછે. એ આનંદ અવાચ્ય, અવર્ણ્ય છે, એ સમયે જે આનંદ અનુભવાય છે તેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી, કેવલ "શિતલ સેક રોમ રોમમાં અનેક" એટલું જ અસ્પષ્ટ રીતે કહી શકાયછે. જ્ઞાનીઓની એકતાનતામાં, મસ્ત લોકોના હાલમાં, યોગીઓની સમાધિમાં, કવિઓના રસમાં, સંગીતાનુભવીઓની લયમાં, ભક્તોના ભજનમાં, સર્વત્ર એ અપરિચ્છિન્ન આનંદનો અનુભવ થાયછે. તમે ગ્રીષ્મઋતુની સાયાન્હશોભા વિલોકતા કોઇ પર્વતના શાન્ત શિખર ઉપર ઉભા છો, સૂર્યના કિરણો ધીમે ધીમે પશ્ચિમમાં સમાતા જાયછે, તેને વિલોકી એ દિશાના મુખ ઉપર વિસ્તરતા વિવિધ રંગને આશ્ચર્ય અને આનંદથી અનુભવોછો; પોત પોતાનાં સ્થાન શોધતાં પશુ પક્ષીના ધ્વનિથી મોદ પામોછો, શિખરે શિખરે પ્રસરતી રાત્રીની મંદ શ્યામતા, નદીઓના પ્રવાહમાં ધીમે ધીમે પ્રતિબિંબતા તારા, ચંદ્રપ્રકાશનો મધુર વિસ્તાર,—એ બધાનું મનન કરતા, અનેક વિચારના તરંગે ઉછળતા તમે સ્થિર થઈ ઠરી રહ્યાછો; વિક્ષેપ થાય તો મહા સંકટ માનોછો. એ આનંદને પ્રસંગે તમે એવા અનુભવમાં જતા નથી ? કે તમારા ભાનમાંથી પ્રથમે એ આનંદ પ્રાપ્ત કરનાર સાધન, પછી એ આનંદ ઉપજાવનાર પદાર્થો, ને છેવટ એ આનંદના અનુભવનાર તમે પોતે, બધું નીકળી જાયછે, ને અવર્ણ્ય, અવાચ્ય, એવો કોઇ અપરિચ્છિન્ન જ્ઞાનરૂપ આનંદજ અનુભવાતો રહે છે. કોઇ કાવ્યના રસમાં તન્મય થવાતાં, કોઇ ગાનની લયમાં વિલીન થવાતાં પણ આવો અનુભવ થતો નથી ? તમારા મનમાં તમને કોઇ વાર ઘણી અમુઝણ થતી હોય છે, તે પ્રસંગે એકાગ્રતા થઈ જતાં, તે અમુઝણનો નીકાલ સૂચવનાર પ્રકાશ તમારા મનમાં

એકાએક પડતો નથી? ને તમે તેવે સમયે પરિચ્છેદમાત્રને વીસરી ગયા હોતા નથી? આવી જે અપરિચ્છિન્ન આનંદની દશા છે તેજ જ્ઞાન છે, એનું વર્ણન થવું અશક્ય છે. આપણે કોઈ વિચાર ચલાવતા હોઇએ, અને તે વિચારના અનેક ક્રમે ચાલતાં એક વિચારથી બીજા વિચાર ઉપર જઇએ, તે બે વિચાર વચ્ચેની જે અતિસૂક્ષ્મ નિર્વિચારાવસ્થા થાયછે તેના જેવી અપરિચ્છિન્ન, પણ તે કરતાં અધિક રસમય-શીતલ-એવી આ આનંદની દશા કહી શકાય.

આવો આનંદ ક્યારે અનુભવાય છે? પરિચ્છેદની પાર જવાય ત્યારેજ એ આનંદ અનુભવાય છે, એમ આટલા વિવેચનથી સ્પષ્ટ થવું જોઇએ. એ આનંદ અનુભવવાનો માર્ગ પ્રેમ છે. જેને જે સ્થાને પોતાના સ્વરૂપનો લાભ થાય ત્યાં તેને પ્રેમ આવેછે, પણ તે પ્રેમ પરિચ્છેદરહિત થાય ત્યારેજ યથાર્થસ્વરૂપાનુસંધાન અનુભવાય છે. વિશ્વલીલાને વિલોકવામાં પ્રેમ ધરનાર વિશ્વના પદાર્થોનેજ પ્રેમવિષય માન્યાં કરે, કાવ્યના રસમાં વિલીન થનાર શબ્દ અને અર્થનેજ રસવિષય સગણ્યાં કરે, સંગીતમાં લય પામનાર રાગ અને ચીજનેજ પ્રેમવિષય ગણ્યાં કરે, વેદાન્તાદિ ઉપર ભાવ રાખનાર શાસ્ત્રપરિભાષામાંજ કૃતાર્થતા લીધાં કરે; વ્યાવહારિક દંપતીપ્રેમ આદિમાં આસક્ત થનાર પ્રેમસ્થાનના શરીર કે મનને પ્રેમવિષય ધાર્યા કરે, તો તેમાંનાં કોઇને તે તે વિષયના પોતાના "પ્રેમ"થી સ્વરૂપલાભ થતો નથી. તે તે વિષય ઉપર જે પ્રેમ હોય તેને એટલા ઉત્કર્ષ પર્યંત લઇ જાય કે પરિચ્છેદમાત્રની પાર તે પ્રેમની ભાવના પહોચે, તોજ સ્વરૂપાનુસંધાનનો જે છેવટનો અનુભવ તે આવે, તોજ પ્રેમ સર્વત્ર એકનો એક

છે, વિશ્વમાત્ર તેના વિવર્ત છે, એમ સાક્ષાત્કાર થાય, તોજ જ્યાં દૃષ્ટિ કરે ત્યાં સ્વરૂપને અનુભવી શકે એવી સ્થિતિ ઉપજે. એમ ન થાય ત્યાં સુધી, 'પ્રેમ' એટલા શબ્દથી છેતરાઈ, જે લોકો પરિચ્છિન્ન પ્રેમને પ્રેમ ઠરાવી તેમાં ઉચ્છૃંખલ બન્યા રહેછે, તે તો અતોભ્રષ્ટ તતોભ્રષ્ટ, અનાચારી, અને ઉન્માર્ગગામીજ છે. કોઈ તત્ત્વજ્ઞે ખરા પ્રેમનું લક્ષણ આપ્યું છે કે "પ્રેમસ્થાનના અભાવને સમયે જે પ્રેમ ખરે સ્વરૂપે અનુભવાય છે તે ખરો પ્રેમ છે;" અર્થાત્ પરિચ્છેદરહિત પ્રેમ તેજ પ્રેમ છે આ કારણથીજ સ્ત્રીના પ્રેમ કરતાં મિત્રનો પ્રેમ અધિક કહેવાય છે; સ્થૂલ સ્પર્શનો પ્રથમમાં જે ભાવ છે તે કરતાં દ્વિતીયમાં અત્યંત અભાવ હોવાનો સંભવ છે. આ લેખમાં તેમ "પ્રેમજીવન" માં જે 'પ્રેમ' ને અવલંબીને લખવામાં આવેછે તે આ પ્રેમ છે. એજ અભેદ છે, અભેદનું બીજ અને ફલ છે; કેમકે પ્રેમના અપરિચ્છિન્ન સ્વરૂપદ્વારા પ્રેમમાત્ર એક છે, સર્વત્ર અભેદજ છે. ભેદમાંજ દુઃખક્લેશાદિની ઉત્પત્તિ છે.

આ સ્થાને એમ પ્રશ્ન થવાનો સહજ સંભવ છે કે વેદાન્તપ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મ, જ્ઞાન, ઇત્યાદિને પ્રેમ અને અભેદ એવાં નામ આપવાનું શું પ્રયોજન છે? એ પ્રયોજન જણાવવાને અર્થે આપણે ધર્મશબ્દના અર્થ ઉપર કાંઇક લક્ષ કરવાની અપેક્ષા છે. ગમે તેટલું તત્ત્વજ્ઞાન, ગમે તેટલું સામર્થ્ય, ગમે તેટલું આશ્ચર્ય, આપણી ધર્મભાવનામાં હોય, પણ જ્યાં સુધી તેમાં ભવ્ય પ્રેમભાવ, એકભાવ, અભેદનો રસ, સ્પષ્ટ રીતે જણાય નહિ, ત્યાં સુધી તે આપણા હૃદયને આકર્ષક, ભક્તિ કે પ્રેમ ઉપજાવે તેવી, અથવા પૂજ્ય, અને આપણે તે રૂપ થઇએ એવી ઇચ્છાપર્યંત ઇષ્ટ, લાગશે નહિ. વેદાન્તપ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મ તે જો શુષ્ક તર્કમાત્ર હોત, કેવલ જ્ઞાનમાત્ર હોત, તો તેનો

અપરોક્ષાનુભવ કશા અર્થનો રહત નહિ, બ્રહ્મભૂત મહાત્માઓના જીવનમાંથી કોઇ એવો સુવાસ વિસ્તરત નહિ કે જેથી તે આનંદ અને પ્રેમના સ્થાન થઇ રહે. બ્રહ્મ જેમ તર્કપ્રતિપાદ્ય નથી, જેમ ગ્રાહ્ય વસ્તુ નથી, તેમ તે જ્ઞાનમાત્ર પણ નથી; તે તો કેવલ પ્રેમમય છે, પ્રેમ છે; ને પ્રેમનો સાર અભેદ છે. બુદ્ધિના વિલાસો, જ્ઞાનના તરંગો, સર્વદા અન્યના મનમાં સ્પર્ધા ઉપજાવે છે. એક તર્ક ઉપર બીજો તર્ક લાવવાની બુદ્ધિ પ્રેરે છે, तर्काप्रतिष्ठानात् એ સૂત્રમાં શ્રીવ્યાસજીએ કહ્યા પ્રમાણે તર્કની અપ્રતિષ્ઠા—તેનું સિદ્ધરૂપે ન ટકવાપણું—સિદ્ધ કરી બતાવે છે. બ્રહ્માનન્દ બુદ્ધિમાં નથી, હૃદયમાં છે, એમ જણાવવા ઉપનિષદોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બ્રહ્મનું સ્થાન "હૃદય"-માં બતાવેલું છે; બુદ્ધિ આદિથી તે પ્રાપ્ય નથી એમ કહેલું છે. ત્યારે પ્રેમનો જે રસ મનુષ્યના હૃદયમાંથી ઝરેછે તે અવર્ણ્ય, અતર્ક્ય, અસીમ છે; એમાં વાદવિવાદ, મંડનખંડન, પ્રતિપાદન પ્રતિપાદ્ય, કશું નથી, એ રસમાં ઝીલનાર કદાપિ સ્પર્ધાનો ગંધ પણ સમજતાં નથી. બ્રહ્મ એટલે સર્વમયતા, અભેદ, એનું ગ્રહણ જ્યારે પ્રેમરૂપે થશે, પરિચ્છેદમાત્રથી રહિત જે પ્રેમ તેજ બ્રહ્મમયતા છે એમ અનુભવ આવશે, અને વ્યક્તિવ્યક્તિના હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ રહેલું આ રસનું બિંદુ પ્રેમસમુદ્રમાં ભળી સર્વત્ર એના એજ એક પ્રેમને ઓળખશે, ત્યારે જ્ઞાનની પણ સીમા આવી ગણાશે, જ્ઞાતા જ્ઞેય જ્ઞાન એક થયું અનુભવાશે. बुद्धेःफलमनाग्रहः બુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા આગ્રહના ત્યાગમાં કરી હોય તો તે આવો પ્રેમભાવ અનુભવ્યા વિના સિદ્ધ થવાની નથી. એટલે અદ્વૈત બ્રહ્મને જ્ઞાનરૂપ કહો કે પ્રેમરૂપ કહો કે અભેદરૂપ કહો પણ તેનું તત્ત્વ આ પ્રકારના અર્થથીજ અનુભવાય છે

બુદ્ધિવિલાસોથી નહિ પણ હૃદયવિસ્તારથી વિલોકાય છે. ત્યારે ધર્મ અથવા તત્ત્વવિચારથી આપણને પૂર્ણ પૂજ્યત્વની ભાવના પ્રાપ્ત થવાનો જે ઉદ્દેશ છે. તે બ્રહ્મના આ સ્વરૂપને, બ્રહ્મ પ્રેમમય છે એમ બતાવી, સ્પષ્ટ કરી આપવાથી સહજે સિદ્ધ થાયછે, અને એટલાજ હેતુને અર્થે, અન્યથા સિદ્ધ થવો કઠિન એવોજે તટસ્થેશ્વરવાદ છે તેનો આશ્રય કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. વળી આવા પ્રેમની પ્રતીતિ પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે; છેક બાલ્યકાલથી તે વૃદ્ધાવસ્થાપર્યંત જોતાં પણ પ્રાણિમાત્રને પોતાના ઉપર જેવો પ્રેમ છે તેવો કહીં પણ નથી. માણસ ગમે તેટલો અનાચાર કરે, ગમે તેવે કુમાર્ગે જાય, પણ પોતે પોતાનું અનિષ્ટ સાધતું નથી; પોતાના સ્વરૂપાનુસંધાનમાંજ તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે; 'અમુક કર્તવ્ય છે' એમ માનવાની જે અનિવાર્ય ભાવના તે પણ સ્વરૂપાનુસંધાનનોજ બલિષ્ઠ વ્યાપાર છે. જ્યાંસુધી આ "સ્વ"—નો વિચાર કેવલ એક દેહમાત્ર જેટલા પંજર પુરતોજ છે ત્યાં સુધી શાસ્ત્ર, ગુરુ, લોક, ઇત્યાદિની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થતું નથી, તેમાં જે જે માર્ગ કહ્યા છે તેનો આશ્રય કરવાથી"સ્વ"-નો આવો ક્ષુદ્ર વિચાર વિશાલતા ગ્રહેછે,ને છેવટ અનંતકોટિબ્રહ્માંડને સ્થાને એ"સ્વ"—ને સ્થાપી,હું સર્વછું,સર્વ હું છે —अहंब्रह्मास्मि—એવા અનુભવમાં શાસ્ત્ર,ગુરુ,લોકાદિને મિથ્યા ઠરાવનાર પ્રેમરૂપે પરિણામ પામે છે.એજ મનુષ્યકર્તવ્યની પરાકાષ્ઠા છે. એવા પ્રેમનાં તત્ત્વ આપણા સ્વભાવમાંજ છે,આપણી કર્તવ્યબુદ્ધિને તે પ્રેમજ—સ્વરૂપાનુસંધાનદ્વારા—પોષે છે, ને વૃદ્ધિ પામતે પામતે સર્વ પ્રેમમયતામાં આપણને લઇ જઈ, અભેદાનુભવ કરાવે

છે. વ્યક્તિ અને બ્રહ્મ બે અતિ વિરુદ્ધ ભાસતા અનુભવને; હું અને તું, દ્રષ્ટા અને દ્રશ્ય, એ વિરોધને, સંબંધ કરાવનાર, બંને એક કરી આપનાર, પ્રેમ છે; વ્યક્તિમાંજ વિદ્યમાન પરિચ્છિન્ન પ્રેમ, અપરિચ્છિન્નપ્રેમને અનુભવાવે છે. આ પ્રેમની બહાર ઇશ્વરને ખોળવો, આ પ્રેમની બહાર બ્રહ્મને વિચારવું, ઉપનિષદોએ કહ્યા છતાં હૃદયની બાહાર બ્રહ્મને જાણવું એ ભુલ છે તે, એ પ્રેમને અમુક વ્યક્તિ કે અમુક પરિચ્છેદ કે અમુક લાભહાનિ સાથે જોડવાની ભુલના સરખી છે. એ પ્રેમ અનંત, અવર્ણ્ય, અસીમ, છે. એ પ્રેમના પરિપાકને અર્થેજ આ આખું જીવન, તેના અનુભવ, અને તેની વિટંબનાઓ છે; પુનર્જન્માદિની પણ તેજ અર્થે વ્યવસ્થા છે. બ્રહ્મને પ્રેમ એ નામે ઓળખવાથી જેમ આપણને જ્ઞાનમયભક્તિ પ્રેરનાર ભાવના હાથ આવી શકે છે, તેમ પુનઃ બ્રહ્મને પ્રેમ કહેવાથી આપણી નીતિપ્રકૃતિ, આપણું ચારિત્ર, તેની પરમોન્નતિનો માર્ગ સમજાય છે. એવા પ્રેમ વિનાનો ધર્મ ધર્મ નથી, તેમ એવા પ્રેમ વિનાનું ચારિત્ર ચારિત્ર નથી. ચારિત્ર એ તો આવા સર્વમય અભેદપ્રેમની ભાવનાનો વ્યક્તિદ્વારા આવિર્ભાવમાત્રજ છે. વેદાન્તની વાતો ન કરતાં જેને ખરો રસ અનુભવવો છે, ખરા ચારિત્રમાં વર્તવું છે, તેને તો આ પ્રેમ વિના અન્ય માર્ગજ નથી.

પ્રેમ એ શબ્દને વ્યાવહારિક સંબંધોથી એવો કોઇ રંગ લાગ્યો છે કે ગમે તેટલા વિવેચનરૂપી જલથી તે ધોવાવો કઠિન છે, ને એથીજ કદાચિત્ બ્રહ્મને પ્રેમમય ન કહેતાં જ્ઞાનમય કહ્યું હશે કે મનુષ્યો પ્રેમમાં જે જ્ઞાનમયતા છે તેને ત્યજી તેની સ્થૂલમયતાને વળગી પડી અનેક અનાચારને બ્રહ્મ-

જ્ઞાનનું નામ આપી છેતરે કે છેતરાય નહિ. પરંતુ જ્ઞાન એ શબ્દને વળગીને પણ પંડિતોએ બ્રહ્મને નીરસ બનાવવામાં ન્યૂનતા રાખી નથી. જ્ઞાન એટલે 'જાણવાપણું માત્ર', એટલોજ અર્થ અતિ ઉચિત છે; અને અપરિચ્છિન્નપ્રેમ તથા અપરિચ્છિન્નજ્ઞાન ઉભયે એકજ છે; જ્ઞાનમાત્ર પ્રેમ છે, એવો અનુભવ થઇ શકે છે. પણ જ્ઞાન એટલે અજ્ઞાનનો અભાવ, અભાવ તે ભાવપદાર્થ કે ભાવાભાવ, એવા અનેક તર્કો કરવામાં જ્ઞાનને શુષ્ક બનાવી દઇ, પરિચ્છેદમાત્રનો અભાવ થાય તોજ જ્ઞાન સમજાય એ નિશ્ચય જ્ઞાનીઓએ ઉપજાવી કાઢયો; એ નિશ્ચયને અનુસરતાં વૈરાગ્ય, ત્યાગ, એ વાત અતિ આવશ્યક થઈ પડી, અને યોગના સ્વરૂપનો અનુભવ પણ વૈરાગ્ય અને ત્યાગ વિના અર્થાત્ પરિચ્છેદ ત્યજ્યા વિના નથી થતો એ વાતના અજાણ સાધકોને ભ્રમણા ન થાય તે હેતુથી કેવલ ત્યાગમાત્રનેજ આગળ કરવામાં આવ્યો. પણ વિચારો કે ત્યાગ એટલે અભાવ, આનો અભાવ, તેનો અભાવ, એમ અભાવ સાધતે સાધતે છેવટ તમે બ્રહ્મના પણ અભાવમાં જઇ પડશો, અને શૂન્યવાદ ઉપસ્થિત થતાં અટકશે, તો પણ એવી શુષ્ક જ્ઞાનમયતાવાળા બ્રહ્મમાં તમને નિર્વેદ, ઉદાસીનતા, અને ગ્લાનિ વિના બીજું ઉપાસ્ય પ્રાપ્ત થશે નહિ. પણ ત્યાગ અથવા વૈરાગ્યમાં આવી જે અભાવભાવના છે તે ભાવાશ્રિત છે, ને તે ભાવ પાછો પ્રેમ છે, જે અપરિચ્છિન્ન પ્રેમ આપણે કહીએ છીએ તે પ્રેમ છે; જે 'હું' નો આશ્રય કરી કર્તવ્યમાત્ર થાય છે, આખો સંસાર અને વ્યવહાર જે 'હું' ઉપર ટકે છે, તે 'હું' 'સર્વ' છે એવો પ્રેમ એજ શુદ્ધ ત્યાગ છે; કર્તવ્યમાત્રને અવિશંકિત હૃદયે, અભિસંધિ વિના, સાધવાં એજ ચારિત્ર

બુઠું થઈ જાય છે, તો બીજાથી તેની મર્યાદા જતી રહી તે અનાચારી બને છે. ઉભયનું એટલે જ્ઞાન અને પ્રેમનું મિશ્રણ થતાં અભેદનો અનુભવ આવે છે, અમર્યાદામાં મર્યાદા દેખાય છે, ભેદમાં અભેદ અનુભવાય છે, ને ચારિત્રનો પરમ પ્રકર્ષ ઉદ્દીપ્ત થાય છે.

પ્રેમ, બ્રહ્મ, આત્મા, અથવા જનસ્વભાવમાં જે કાંઇ તે ભાવનાને અનુરૂપ છે તે સર્વદા સ્વતંત્ર છે, તેનામાં, પરતંત્રતા છેજ નહિ; પુરુષાર્થનો અવકાશ તેનો અનુભવ પામવામાં સ્પષ્ટજ છે; માટેજ જ્ઞાનમાત્રને મોક્ષ, બ્રહ્મ ઈત્યાદિ નામ આપ્યાં છે. પ્રેમભાવનાનો અનુભવ, તે અમુક પ્રકારની છે, તે મારામાં છે તેવી સર્વત્ર છે, તે સર્વ છે, સર્વ તે છે, એવા અપરોક્ષજ્ઞાનદ્વારાજ થઇ શકે છે. પ્રેમનું જ્ઞાન બીજાં જ્ઞાન જેવું નથી; પ્રેમને જાણ્યો કે તુરત તે અનુભવાયોજ, પ્રેમરૂપ થવાયુંજ. પ્રેમરૂપ થયા વિના, પ્રેમ અનુભવ્યા વિના, પ્રેમ કદાપિ જણાતો નથી; એટલે જ્ઞાનમાત્રજ મોક્ષ છે, બ્રહ્મ છે, એ ઉક્તિ યથાર્થ છે. જો પ્રેમને કાંઇ ઉપજાવવાનું, લાવવાનું, સુધારવાનું, હોત તો જ્ઞાનમાત્રથી તે સિદ્ધ ન થાત, પણ તેને તો માત્ર પોતાનું સ્વરૂપજ સ્પષ્ટ કરવાનું છે, પોતે પોતાને સર્વત્ર અનુભવવો છે, એટલે જ્ઞાનમાત્રથીજ તે સાધ્ય છે, ને તેથી પુરુષાર્થનો એ માટે સંપૂર્ણ અવકાશ છે. આવા સ્વતંત્ર જ્ઞાન, બ્રહ્મ, અથવા આત્માના સ્વરૂપાનુસંધાનની જે સ્વતંત્રતા છે, તે પ્રેમના રસ વિના સૂની છે, અભેદના રસાયન વિના સ્વચ્છંદિતાની પરતંત્રતાજ છે. અભેદમંત્ર એ સ્વતંત્રતાનો મંત્ર છે;–સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતાનો મંત્ર છે.

આવા હેતુ ઉપર લક્ષ રાખી, અદ્વૈતવેદાન્તને તેના શુદ્ધ રૂપે સ્પષ્ટ કરવાને અર્થે, મેં પ્રેમજીવન એ લેખ યોજ્યો હતો. આ અભેદોર્મિ પણ તેજ પ્રેમભાવનાને અનેક પ્રકારે અનુભવતાં યોજાયો છે. પ્રેમ એજ જીવન છે એમ સમજાયા પછી અભેદાનુભવમાં પરમાનંદ અનુભવાયો છે, અને અકસ્માતૂજ આ અભેદોર્મિનાં અગીઆરે પદ્યો પ્રેમજીવનનાં અગીઆર પદ્યોના પ્રત્યેકનો પરમોત્કર્ષજ હોય તેવાં થઇ રહ્યાં છે. આમ પ્રેમથી અભેદ પર્યંત પહોચતા આનંદનો વિલાસ કોઇ અવર્ણ્ય રસવાળો અને ચમત્કારિક થઇ આવ્યો છે. (૧) પ્રેમજીવનમાં પ્રેમસ્વરૂપનું પ્રથમ પદ્ય છે, અને સર્વત્ર-જીવનમાત્ર-પ્રેમ છે એવો તેનો નિર્દેશ છે. એ પ્રેમ તેજ વૈરાગ્ય છે, અપરિચ્છિન્ન પ્રેમ તેજ વૈરાગ્ય છે, પરમજ્ઞાનદશાનું સાધન છે, એમ અભેદોર્મિના પ્રથમ પદ્યમાં-'વૈરાગ્યોર્મિ'માં કહ્યું છે. એમાં મૂલની જીવનમાત્રને પ્રેમ માનવાની ભાવના તેના પરમોત્કર્ષપર્યંત પહોચી છે, ને અભાવરૂપ જે વૈરાગ્ય તેનો પણ ભાવરૂપપ્રેમમાં પ્રવિલાપ કરી લઇ પ્રેમભાવનાએ અભેદસામાન્ય સાધ્યું છે. (૨) પ્રેમજીવનના દ્વિતીય પદ્યમાં માયા અને પ્રેમનો વિરોધ કહ્યો છે, પરિચ્છેદમયતામાં અપરિચ્છેદમય આનંદ ન સંભવે એમ કહ્યું છે. માયામાં પ્રેમ માનવાનું પણ જે ગૂઢ નિદાન—અંતઃકરણની કષાયવાસના—તેને મિથ્યા ઠરાવી અભેદમાં વિલીન કરવી એ આ લેખના 'કષાયોર્મિ' નામના દ્વિતીય પદ્યનો ઉદ્દેશ છે. (૩-૪) પ્રેમજીવનમાં તૃતીય અને ચતુર્થ પદ્યને 'માયાનો ખેલ' એટલાજ મથાળા નીચે ભેગાં રાખેલાં છે. માયામાં તાણી જનાર જે પ્રિયતારૂપ વાસનાથી 'રંગબેરંગી જાલ' પસરી છે તેજ

ક્ષાસના વિક્ષેપમાત્રનું કારણ છે, ને તેનો અભેદમાં પ્રવિલાપ થતાં આનંદ અનુભવાય છે. એ ઉત્કર્ષ 'વિક્ષેપોર્મિ' નામના આ લેખમાંના કાવ્યમાં પ્રત્યક્ષ જણાયછે. એમજ 'જવાદો સંતો' એ માયાવિલાસને વર્ણવતાં જે તિરસ્કાર સાથે 'સમજો એને એજ લહો મન' એ માર્ગનું સૂચન કર્યું છે, તે માર્ગનું સ્પષ્ટ અભેદરૂપે વર્ણન આ પુસ્તકમાંના 'આસ્વાદોર્મિ' એ નામના કાવ્યમાં સમજાશે. (૫–૬) પ્રેમજીવનમાં માયાનો તિરસ્કાર એ મથાળા નીચે બે પદ્ય છે. એક તામસત્યાગ છે, બીજો સાત્વિક ત્યાગ છે. રસ નથી તે વિરસ છે, રસરૂપ શું બતાવાય, એ પ્રથમ ત્યાગનું બીજ છે; બાલભાવરૂપ મસ્તી ધારણ કરતાં 'પાપપુણ્ય અડે નહિ' એ દ્વિતીય ત્યાગનું બીજ છે. રસરૂપ સમજવાને પ્રેમપાન બતાવનાર 'સાધનોર્મિ', અને મસ્તીનો માર્ગ બતાવનાર 'જામયુધ્રક'નું ભાન કરનાર 'સિદ્ધાન્તોર્મિ' એવાં આ લેખમાં યોજેલાં જે બે-પદ્યો છે, તે સ્પષ્ટ રીતે પ્રેમબીજને અભેદપર્યંત પહોચાડતી ભાવનાનાંજ ફલ છે. (૭) 'હું તું સર્વે એક' એવો મર્મ બતાવી પ્રેમજીવનમાં માયાનો પ્રેમરૂપે બ્રહ્મભાવ કલ્યો છે, તેજ 'જગાડયું મેં શું આ આજે' એવા 'અનુભવોર્મિ'માં પરિણામ પામ્યો છે. (૮) શુદ્ધ પ્રેમનો વૈરાગ્ય એ મથાળા નીચે 'જનમના વેરાગી' એવું જે પદ્ય છે તેનો વાસ્તવિક અભેદપર્યવસાયી ઉત્કર્ષ સ્વરૂપાનુસંધાનમાંજ છે, 'સ્વરૂપોર્મિ' એ પદ્યમાંજ છે. (૯–૧૦) પ્રેમસ્થાન ક્યાં ? એ પ્રશ્નનું ઉત્તર પ્રેમજીવનમાં અવર્ણ્યતામાંજ રહેવા દીધું છે. અભેદાનંદ તેને 'આનંદોર્મિ'ની મસ્તીમાં, 'અભેદોર્મિ'ના ઐક્યમાં અનુભવે છે. (૧૧) ઉપાસ્ય બ્રહ્મને પ્રેમજીવન પૂજે એ સ્વાભાવિક છે, પણ બ્રહ્મના અભેદમાં

તો ઉપાસ્ય, ઉપાસક ઉપાસના ત્રિપુટીમાત્રનું એવું ઐક્ય છે કે તેને મનવાણી પણ પહોચતાં નથી, અર્થાત્ એ પદને પરમોત્કર્ષ આ લેખના 'અભાનોર્મિ'માંજ આવે એ અતિ ઉચિત છે. આવી સાહજિક યોજના આવી ગઈ છે તે આ પ્રકારે સ્પષ્ટ કરી આપવામાંથી પ્રેમસ્વરૂપના અભેદનું તત્ત્વ જ્ઞાનીઓને અધિકાધિક ઉદ્દીપિત થઇ શકશે, અને બ્રહ્મને અભેદ એ નામ આપવાનો હેતુ અધિક સ્પષ્ટ થશે.

પ્રેમ, અભેદ, જ્ઞાન અથવા બ્રહ્મ, તેનો સાક્ષાત્કાર થતાંજ ચિન્મય બ્રહ્મમાત્રજ અનુભવાશે. જગત્, માયા, અવિદ્યા, જડ, અજ્ઞાન, વ્યવહાર, કાંઇ રહેશેજ નહિ; ત્રિકાલમાં છેજ નહિ, એમ અદ્વૈતવાદનો સિદ્ધાન્ત છે. એનું તત્ત્વ પણ હવે સ્પષ્ટ થઇ જવું જોઇએ. ભૂત ભવિષ્ય કે વર્તમાનમાં બ્રહ્મ વિના કાંઇ છેજ નહિ, બ્રહ્મ એ શબ્દ પણ અખંડ સમષ્ટિને જણાવવાને પ્રયાજેલા અનેક મિથ્યા શબ્દમાંનો એક શબ્દજ છે, અવાચ્ય અભેદાનંદજ અનાદિ અનંત તત્ત્વ છે; એમાં આ જગતનો એક આરોપ માન્યો છે, એટલે કે એ બ્રહ્મમયતાનો અનુભવ કરાવવા, વિવાદની ખાતર, જગત્ જડ ઇત્યાદિ સ્વીકારીને, પછીથી તેમનો પણ બ્રહ્મમયતામાં વિલય સાધી બતાવ્યો છે, અપવાદ કરી બતાવ્યો છે. ગમે તે વસ્તુ સંભવ આદિને લો, પણ તેનું પૃથક્કરણ કરતે કરતે બ્રહ્મમયતામાંજ તે વિલીન થશે;-જગતજ બ્રહ્મ છે એ અનુભવ આવશે, અધ્યારોપ કે અપવાદનો અવકાશજ નહિ રહે, બ્રહ્મનાજ વિવર્તરૂપે સર્વ અનુભવતાં સ્વરૂપાનુસંધાનની સમાપ્તિ થશે. બ્રહ્માનુભવ થતાં વિવાદજ રહેતો નથી, એટલે આરોપ કે અપવાદનો અવકાશ નથી. એકાકાર એકતાજ સુલભ છે. આમ કહે

વાનું તાત્પર્ય એ નથી કે વિદ્યમાન એવા ઘટપટાદિ ભેદવાળું આ વિશ્વ નિર્મૂલ થઇ જશે, કાર્યકારણની પરંપરા છિન્નભિન્ન થઈ જશે, કે પદાર્થોના સંબંધમાત્ર વિપરીત થઇ જશે; એમ કહેવાનું તત્ત્વ એટલુંજ છે કે પ્રેમમય આત્માનાજ, જ્ઞાનમાત્ર, સત્તામાત્ર, વિલાસ છે, જેવો રસ સ્વને વિષે છે તેવો સર્વત્ર છે, અને એક એક વ્યક્તિ જેમ એ રસનું પ્રતિબિંબ છે, તેમ એક એક અનુભવ એ રસને વ્યષ્ટિથી અનંત અવર્ણ્ય સમષ્ટિ પર્યંત વિસ્તારનાર સાધન છે. તત્ત્વજ્ઞાન કોઇ કાલે પણ વસ્તુગતિમાં ફેરફાર કરી શકતું નથી, કરવાનો દાવો રાખતું નથી; વસ્તુગતિને યથાર્થ રીતે સમજાવી આપે છે; જેવી સ્થિતિ છે તેને બરાબર ઘટાવી આપી તેમાંથી પરમ ઉત્કર્ષનો માર્ગ સૂધી આપેછે, વસ્તુગતિ વિલોકવાનાં નવાં ચશ્માં પહેરાવે છે; દુઃખ ક્લેષ અને વિટંબનાને પ્રસંગે આશ્વાસન લેવાનો આશ્રય બતાવે છે, સુખસંપત્તિ હર્ષ આદિને પ્રસંગે વિનીત થતાં શીખવે છે, કર્તવ્યને પ્રાણાંતે પણ છૂટવા ન દે તેવી દૃઢતા અર્પે છે, અને વ્યક્તિ વ્યક્તિને પોતાનું અને પોતાના સ્થાનનું ભાન કરાવી તેને સમષ્ટિ સાથે એક કરી આપે છે. પદાર્થવિજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, રાજ્યતંત્ર, ઈત્યાદિ અનેક વિદ્યા શાસ્ત્રાદિનો રહસ્યમાર્ગ તત્ત્વજ્ઞાનથી સુતર અને સફલ થાય છે. એ સર્વ તત્ત્વનું તત્ત્વ પ્રેમ છે, અભેદ છે. પ્રેમરૂપી કીનારાની ઉચામાં ઉંચી ટોચે ચઢો, તમારી આંખે અંધારાં આવી જાય, તમને આખી પૃથ્વી તમારા પગ નીચેથી નીકળી જતી લાગે, તેવી ટોચે પહોંચો, ને ત્યાંથી આ અભેદસાગરના ઉર્મિમાં પ્રપાત કરો, ભૂશકો મારો, તોજ પૂર્ણ 'અભેદાનંદ અનુભવાશે,–જે

રહે ઉંચેથી એ સાગરમાં પ્રપાત કરશો તેટલા પ્રમાણથીજ એના તલ સુધી પહોચી શકશો.

चिदिहास्ति हि चिन्मात्रमिदंचिन्मयमेव च
चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति सङ्ग्रहः॥
योगवासिष्ठम्.

જવનિકોદ્ભેદ.

વ્યવહારના અનેક અનુભવ થાયછે, તેમાં કોઈ સ્થલે શાન્તિ અનુભવાતી નથી. ધનસમૃદ્ધિ, અધિકાર પદવી, ઈત્યાદિ બાહ્યસંબંધોમાં, કે સ્નેહ પ્રેમ આદિ અંતર પરિતોષોમાં, કહીં પણ પર્યાપ્તિ અનુભવાતી નથી. કોઇ એક વિષયમાં પૂર્ણ આનંદ આવેછે, તે વિષય સાથે તન્મયતા થતાં ક્ષણ વાર પરિપૂર્ણ પર્યાપ્તિ થાય છે, પણ તે 'ક્ષણવાર' જ; સુખની પછવાડે દુઃખ, આનંદની પછવાડે નિર્વેદ, સંપત્તિની પછવાડે વિપત્તિ, એ પરંપરાનો કોઈ પ્રકારે અટકાવ થતો નથી. માણસને સમજાતું નથી કે બાહ્યાંતર સુખવૃત્તિમાં વ્યામૂઢ રહેવું કે તેનો તિરસ્કાર કરી પરમ ત્યાગના કલેશમાં મોક્ષ શોધવા માટે ઉતરવું; પણ વાસ્તવિક રીતે સુખવૃત્તિમાં રહેવું કે ત્યાગકલેશમાં પડવું એ માણસના હાથમાંજ નથી; એના પોતાના સ્વભાવમાં એવાં બીજ રહેલાં છે કે જે એને સુખમાં પણ દુઃખ દેખાડે છે, દુઃખમાં પણ સુખ દેખાડે છે, ક્ષણે ક્ષણે દ્રષ્ટા દૃશ્ય દર્શન ત્રણેનો વિલય થાય તેવા અભેદાનંદની ઝાંખી કરાવે છે, ને નિરંતર એમ સિદ્ધ કરી બતાવે છે કે વ્યાવહારિક અનુભવમાત્રમાં સુખ કે

આનંદ નથી, વ્યવહારનો પરમાર્થમાં–આત્મામાં–સ્વરૂપમાં–પ્રવિલાપ થતા સુધી અભેદાનંદનો અવકાશજ નથી. આવી સ્વાભાવિક 'આત્મપ્રેરણા' પ્રત્યેક વિચારશીલ મનુષ્યને સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે, અને અનેક અનેક આશાઓમાં, અનેક અનેક સંબંધોમાં વિચરતા જીવને છેવટ એવો પ્રશ્ન કરવાના પ્રસંગ ઉપર લાવે છે કે "હરી ક્યાં સત્ય દેખાડો; હરી શું સત્ય સમજાવો". જે આત્મસ્વભાવની પ્રેરણાને લઇ આવા પ્રશ્નનો અવકાશ થાયછે, જે પ્રેરણાનું અધિકાધિક અંતરવલોકન કરતાં એ પ્રશ્નનું ઉત્તર પ્રાપ્ત થાય છે, અભેદાનુભવ ઉદય પામે છે, તે આત્મસ્વરૂપની સ્વાભાવિક પ્રેરણાનેજ, એવી સહજોપલબ્ધિનેજ, એવી પ્રતિભાનેજ, આ ગ્રંથને આરંભે સ્મરણમાં આણવી ઉચિત છે. સહજ ઉપલબ્ધિજ જ્ઞાનીઓનો જ્ઞાનાનુભવ છે, યોગીઓનો સમાધિયોગ છે, તત્ત્વવેત્તાઓનું તત્ત્વ છે, કવિઓનો રસ છે, વ્યવહારનું અજવાળું છે એનું આ લેખને આરંભે ભાન કરાવવું અતીવ યોગ્ય છે, કેમકે એ ઉપલબ્ધિરૂપ બિંદુમાંથી અભેદસાગર અને તેના ઊર્મિ ઉદ્ભવ્યા છે.

પણ આ સ્થાને આણનાર એક બીજી ભાવના પણ છે, જેનું સ્મરણ અવશ્ય થયા વિના રહેતું નથી. આત્મપ્રતિભાના પ્રકાશનો કિરણ ધીમે ધીમે વિસ્તાર પામતે પામતે સૂર્યવત્ તેજઃપુંજ થઇ રહેછે, અને તેજઃપુંજતા લઇ સર્વમય થઇ રહેછે, સર્વત્ર એ પ્રકાશજ પ્રકાશ અનુભવેછે, સ્વરૂપલાભ પામેછે, તે કરી આપનાર કોણ છે? અધ્યસ્ત, અથવા આરોપિત એવી જે માયા છે. જ્યાં પ્રારબ્ધનો પ્રદેશ છે, ત્યાં વિવિધ વિરોધિભાવતાને મુકાબલે આ-

ત્મભાવના અધિક દીપ્ત થવાનો પ્રસંગ છે, તેજ આ અનુભવનો માર્ગ કરી આપેછે. માયા અથવા વ્યવહારને પણ આ સહજ પ્રતિભાના પ્રકાશથી વિલોકનાર અંતે પરમાનંદ—અભેદ—અનુભવે છે. પ્રતિક્ષણે અનુભૂત વ્યવહારની પ્રવૃત્તિનું ફલ જો વ્યવહારને વ્યવહારજ હોત તો મનુષ્યને તેના આત્માનું ભાન કદાપિ થાત નહિ, પરમાનંદનો અનુભવ આવત નહિ. પણ સ્વાભાવિક રીતેજ મનુષ્યના આત્મામાં અભેદવાસનાનું બલ એવું ઉત્કટ છે કે તેને વ્યાવહારિક એવા કોઈ અનુભવમાં પર્યાપ્તિ થતી નથી; એક એક અનુભવ કરી, તે તે વિષયને પૂર્ણ રીતે અનુભવી, મનુષ્ય આનંદની અવધિ આવી માનતું નથી, એથી અધિક કાંઇક છે એમજ માની પુનઃ અસંતુષ્ટ થવા માંડે છે. એમ થવાનું કારણ એજ છે કે દૃશ્ય એવા વિષયમાત્રનો જ્યાં સુધી સર્વમયતામાં, આત્મામાં, પ્રવિલાપ થયો નથી, ત્યાં સુધી અસંતોષ ટળતો નથી, ત્યાં સુધી આનંદ આવતો નથી. દ્રષ્ટા પોતેજ દૃશ્ય છે એમ અનુભવી સ્વરૂપાનુસંધાન પામે છે ત્યારે અવાચ્ય અભેદાનંદ વિલસે છે. આ પ્રકારે વિચારતાં જે જે વ્યાવહારિક અનુભવ થાયછે, સુખદુઃખ, રાગદ્વેષ, સ્નેહપ્રેમ, વિશ્વાસ, વિઘાત, સંપત્તિ આપત્તિ, આદિ અનુભવ થાયછે, તથા એક જન્મ મટી અન્યજન્મ તે મટી અન્ય, એમ અનેક જન્મોમાં પણ તેના તે અનુભવો પુનઃ પુનઃ થયાં કરેછે, એ સર્વનું તાત્પર્ય એ છે કે આત્માએ, અભેદસ્વરૂપની પર્યાપ્તિએ પહોચવા માટે એક એક અનુભવથી વિરક્ત થઇ, અન્ય અન્ય અનુભવ ઉપર જતે જતે, સ્વરૂપલાભ પામવો. આવી પ્રવૃત્તિ અનિષ્ટ, મિથ્યા, અવસ્તુરૂપ, છે એમ વેદાન્તસિદ્ધાન્તમાં વારંવાર કહ્યું છે, પણ તેનું તત્ત્વ આપણે

આ વિચારપદ્ધતિમાંથીજ અનુભવી શકીએ છીએ, મિથ્યા પ્રવૃત્તિનો અનુભવ થતે થતે તેનો સ્વરૂપમાં પ્રવિલાપ થઈ જાયછે, એટલે તે મિથ્યાજ છે એવો સાક્ષાદનુભવ નીપજે છે. વ્યવહાર, મિથ્યા વ્યવહાર પણ, ત્યારે અતીવ ઉપયોગી છે, સફલ છે; એમાંથીજ અભેદાનુભવનો માર્ગ સિદ્ધ થાયછે. એ વ્યવહારનાં નાનાવિધ સુખદુઃખ ક્લેશમોહાદિ અનુભવાવનાર જે 'પ્રારબ્ધ' સામાન્ય રીતે મનાય છે. તેનો પણ આ ફલ લાવવામાં ભાગ છે, કેમકે તેણે આપેલા પોષણથીજ મૂલનું બીજ અભેદાનુભવરૂપ ફલ પર્યંત પાક્યું છે, એ અનુભવોમાંથીજ છેવટ "મળ્યો માલીક વેચાયો" એમ કહેવાનો સમય આવ્યો છે.

ત્યારે અભેદાર્ણવનું દર્શન જે પટને લીધે આપણા ચક્ષુથી અતિ વિદૂર લાગે છે, અને જે પટ એકલોજ એ અર્ણવ અને આપણી વચ્ચે હવે બાકી છે, તે પટ ઉપાડતા પૂર્વે, અભેદોર્મિમાં ઝીલતા પૂર્વે, જવનિકા બહાર ઉભેલો હું, જે આત્મપ્રેરણાએ મને અભેદાર્ણવની શોધ કરાવી તેનું, અને જે પ્રારબ્ધે એ પ્રેરણાને વશવર્તી એ અર્ણવને તટે આણી છેવટ એના ઉર્મિમાં ઉતાર્યો તેનું, સ્મરણ કરૂં છું. એ પ્રકારે જેમને મારા જેવો અનુભવ હોય તેજ આ અર્ણવના ઉર્મિમાં આનંદશે, અન્ય નહિ, એમ પણ સૂચવી લેઉં છું.

---

૧. જેને આત્મસ્વરૂપ ઉપર લક્ષ થયો છે, આત્માની સહજોપલબ્ધિનું ભાન થવા માંડયું છે, તેને કશામાં રસ આવતો નથી. વિષયમાત્ર નિર્વેદ આપેછે; માટેજ તે 'એકલો' છે, દુનીયાંને આત્મશૂન્ય, પ્રેમશૂન્ય, છતાં સ્પષ્ટ માર્ગ ન દેખાય તેવી ગુંચવાઇ ગએલી ઝાડીથી ભરપૂર, ભયંકર, 'ખીયાંખાં'—જંગલ જેવીજ તે

માને છે. જે આત્મજ્ઞાન પ્રગટ કરે છે, જેની ઝાંખી વીજળીના ચમકારાની પેઠે ક્વચિત્ અનુભવાઇ જાય છે, તેની પૂર્ણ શોધમાં હું એકલો ભટકું છું, જતાં 'એકલો' ભટકું છું. કોઇ સિદ્ધમાર્ગને અનુસારે જતો નથી, અત્ર તત્ર તે સ્વભાવસિદ્ધ પ્રેરણાની પરિતૃપ્તિ કરી લેવા પ્રયત્ન કરું છું. એ આત્મજ્ઞાનનું તત્ત્વ પ્રેમ છે એવો નિશ્ચય તો મને થયો છે, તેથી દુનીયારૂપી જંગલમાં મને કોઇ પણ માર્ગ હોય તો તે પ્રેમનો માર્ગ છે તેજ છે; તે ઉપર હું ચાલતો ચાલતો, આ સ્થાને, પેલે સ્થાને, જ્યાં કહીં પણ એ પ્રેમની પરિતૃપ્તિનો અવકાશ લાગે ત્યાં, અટકું છું ખોળું છું; પણ એવા કોઇ સ્થાનમાં તૃપ્તિ આવતી નથી; સ્થૂલ વાસનાથી પ્રેમ અપવિત્ર થયેલો જણાય છે, એટલે એ અટકવું વ્યર્થજ છે, એક ભુલ છે, એમ જણાવવા 'ભાંગ્યો ભટકું' એવું કહેલું છે.

૨-૬. પ્રેમ એજ આત્મસ્વરૂપ છે, વ્યવહારમાં જે જે પ્રકાર બને છે-સ્થૂલ સૂક્ષ્મ જે જે પ્રકાર બને છે—તે એ પ્રેમના આવિર્ભાવનાજ પ્રકાર છે; પ્રેમ પોતે સ્વરૂપાનુસંધાન પામે તે શ્રેણિનાં પગથીયાં છે. માણસ દુનીયામાં અવતરે ત્યારથીજ એ પ્રેમનો સ્થૂલ અનુભવ પામતું ચાલે છે. માતા પિતા ભાઇ ભાંડુ સર્વથી પ્રેમ અનુભવે છે, ને છેવટ પોતે જ્ઞાન પામી પ્રેમને સમજનાર થઇ, મિત્ર, કલત્ર પુત્રાદિ સાથે પ્રેમવ્યવહાર કરે છે; સ્થૂલ પ્રેમથી આરંભી અપરિચ્છિન્ન પ્રેમ અનુભવે છે. આ નિયમને અનુસરી લખ્યું છે કે એવાં જે જે સંબંધીઓ, સ્થૂલરીતે પણ, પ્રેમની જે આ રાહ—આ માર્ગ—મને બતાવી, તે આજ ગયાં ! જતાં રહ્યાં ? જતાં રહ્યાં હોય તો શું દગો દઇને, મને મૂકીને, જતાં રહ્યાં ? 'જતાં રહ્યાં' એમ કહેવામાં ખરેખર જતાંજ

રહ્યાં એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, તેમના સ્થૂલ પ્રેમ સાથે મારા મનના અતિપવિત્ર, વ્યક્તિસંબદ્ધ નહિ એવા અવિશિષ્ટ પ્રેમનો એકભાવ ન થયો, મારા પ્રેમની પર્યાપ્તિ તેમનાથી ન થઇ, માટે તે જુદાં થયાં છે, આવો ભાવાર્થ છે; તેથીજ દગો દેઇને તે ગયાં એમ કહેવામાં 'શું' એવી ઉત્પ્રેક્ષાનો અવકાશ છે; એ ઉત્પ્રેક્ષામાંજ આટલો ધ્વનિ છે. એવી રીતની જુદાઇ 'દગો' હોવાનો સંભવ એથી છે કે જે પ્રેમ મારે જોઇએ છીએ તે તેમનાથી મળતો નથી, છતાં, એટલે હું તે પ્રેમની શોધમાં રીબાઉ છું, રોઉં છું, ને છેવટ મરી જાઉં છું, બળીને ખાક પણ થાઉં છું, તથાપિ, મને જે પ્રેમ સમજાયો છે તે સમજીને એ માર્ગ બતાવનારાં મારી સાથે અભેદ પામતાં નથી. તેથીજ સોપાલંભ કહ્યું છે કે શું મારી ખાક સાથે હવે પ્રેમ કરશો ? હું પ્રેમ અનુભવવા અનુભવાવવા તત્પર છું, પણ તમને તે રંગ લાગતો નથી, તમે તો મને માર્ગ બતાવીનેજ જતાં રહ્યાં, તો એવો દગો શા માટે કરોછો ? શું તમારા પ્રેમની તૃપ્તિ મારી ખાકથી કરશો ? આ પ્રકારે પ્રથમ સંબંધોના સ્થૂલ આનંદ તે પ્રેમ નથી એવું સૂચવતે સતે પણ એ આનંદોના સ્મરણથી આંખમાં અશ્રુ આવે છે, વિવેકજ્ઞાને અટકાવતાં પણ એ ધાર ઝાલી રહેતી નથી, હૃદય ઉછળી ઉછળીને રમવા મંડે છે, પૂર્વનાં પ્રેમસ્થાનોને વિલોકવા ઉત્સુક બને છે, ને જાણે આજ આટલે વર્ષે પુનઃ યૌવન પ્રાપ્ત થયું હોય એવું લાગે છે *; અર્થાત્ પ્રેમનું જે સ્વાતંત્ર્ય, જે ઉચ્છૃં-

---

* સરખાવો:—

My pulses thrill, tears flow without control,
A tender mood my steadfast heart o'ersways ;
What I possess as from afar I see,
Those I have lost become realities to me.

FAUST. (Dedication.)

ખલત્વ, જે દિવ્યત્વ, જે અમાનુષત્વ, જે તન્મયત્વ, યુવાવસ્થામાં અનુભવાય છે તેજ પુનઃ અનુભવાય છે; તેના સ્થૂલભાવ–પારતંત્ર્ય, ઔદ્ધત્ય, મર્ત્યત્વ, વ્યક્તિનિષ્ઠત્વ, અન્યમયત્વ, એ આદિથી વિમુક્ત હોઇ, પરમરૂપે યુવાવસ્થાના જેટલાજ બલથી અનુભવાય છે. અત્ર 'શું' ફરી આવી એવી ઉત્પ્રેક્ષામાં આ ધ્વનિ છે. એવો અનુભવ પ્રેમસ્થાનોના સ્મરણમાત્રથી થાય છે તો એ આત્મબલનીજ ખુબી છે, એવા આત્મબલનું આ 'અભેદોર્મિ' ની કવિતારૂપી ગાન જે કોઇ સાંભળે, અને માર્ગ બતાવનારાં જે ગયાં લાગે છે તે પણ સાંભળે, તો અવશ્ય તેમના આત્મામાં પણ એનું એજ બલ આવે, એનો એજ પ્રેમ વ્યાપે, માટે કહ્યું છે કે લો આ કવિતા તમને સંભળાવું *; અને એ સાંભળવાથી તમને જે અનુભવ થાય તેનો રસ દૃષ્ટિએથી ઝરે તે હું ઝીલું, અને પ્રેમની પર્યાપ્તિ પામું. એટલા કહેવાથી જો તમે પ્રેમ સમજી શકો અને હૃદય સાથે હૃદય મેળવો, સ્થૂલ પ્રેમ ત્યજી કેવલ હૃદયાર્દ્રતારૂપ સર્વમય પ્રેમ અનુભવી અનુભવાવો, તો મરતો પડેલો હું, મારા આત્માની પ્રેરણાનુસાર પ્રેમ ન પ્રાપ્ત થવાથી મરતો પડેલો, નિરાશ થયેલો, હું, ઉઠું અને જીવું–પવિત્ર પ્રેમભાવનાની પરિતૃપ્તિથી અભેદાનંદ પ્રત્યક્ષ અનુભવું. આવાં પ્રેમસ્થાનો કોણ હતાં, જેમના સ્મરણમાત્રથી પણ આવો આનંદ ઉભરાય છે, તો

---

* સરખાવો:–

They hearken not unto my later song,
The souls to whom my earlier lays I sang ;
Dispersed for ever is the friendly throng,
Mute are the voices that responsive rang.

FAUST. (Dedication.)

કરનાર; આવી વાસના મનમાં ઉપજાવીને સંસારમાં સુખ ન લેવા દેનાર, અભેદાનંદપર દોરનાર, આત્મપ્રેરણા!—આત્મા!—લે, તારે જે કરવું હોય તે કર, તારા આગળજ ગરદન ધરી છે;એને કાપવી હોય તો કાપી નાખ, મને હવે એને સાચવવાની, જીવવાની, ભોગવવાની, કશાની આશા નથી, ઇચ્છા નથી—કેમકે સર્વત્રથી કેવલ નિરાશ થઇ નિરાશામાંજ રહેવું, એ મારી પરમ આશા છે. વ્યક્તિનિષ્ઠતા, પરિચ્છેદ, તજી સર્વમય થવું એજ આત્માએ આત્માને આત્મામાં ઉતાર્યા સરખું છે.

आशायां परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ॥

आत्मै व ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

આ આખા પદ્યનો આ પ્રકારનો ભાવાર્થ છે, એમાં વ્યવહાર, પરમાર્થ, નીતિ, ધર્મ, આદિ અનેક વાતોનાં, તેમ મારા પોતાના અનેક ભાવનાં, તત્ત્વો ઠામ ઠામ સમાયલાં છે, જે મારે સ્પષ્ટ કરી આપવાની અપેક્ષા નથી, સહૃદયો સહજે અનુભવશે. પરંતુ સહજે લક્ષમાં ન આવે તેવી એક સંકલના મારે કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. આ પદ્યની પ્રથમ કડીનો અર્થ જ્ઞાની-આત્માનુભવી-ને લગાડી જુઓ. તે દુનીયાંને બીયાબાંજ માને છે, ઇશ્કને રસ્તે ગમે ત્યાં રઝળે છે, ગમે ત્યાં અટકે છે, ભટકે છે, તેને કશો બાધ નથી, તે તો સર્વમાં સર્વમય છે, ગમે ત્યાં ફરતો સતો પણ આંધળો જેમ પોતાની ગતિ માટે દોષિત નથી તેમ તે પણ જ્ઞાનને લીધે દોષિત નથી. એમ પ્રથમ કડીમાં—આખા ગ્રંથનો ઉદ્દેશ સંગ્રહ્યો છે. બીજી કડીમાં પ્રેમની શોધમાં અનેક

અનુભવ, વ્યાવહારિક અનુભવ કરાવનારનો આક્ષેપ છે, ને તે તો પ્રારબ્ધ છે, એટલે એ કડીમાં " કહીં તું જાય છે દારી " એવું આ જવનિકાનું જે બીજું પદ્ય છે તેની સૂચના કરી છે. ત્રીજી કડીમાં જુવાની ફરી આવ્યા જેવો પ્રેમ લાગે છે એ અર્થ બતાવીને ' વૈરાગ્યોર્મિ ' એ પદ્યનું સૂચન કર્યું છે. ચોથી કડીમાં ' હૃદય હૃદયે મિલાવો તો ' એ શબ્દોમાં કાંઇક ઉપભોગવાસનાનું બીજ સૂચવી, ' કષાયોર્મિ ' એ પદ્યાર્થનું બીજ રોપ્યું છે. ' ગઇ કયાં પ્રાણ પ્યારી તે ' એમ પાંચમી કડીમાં સ્પષ્ટ શબ્દોથીજ ' જવા દે પ્યારી કસી કસી કસી ' એ પદ્યનું સૂચન કરી ' વિક્ષેપોર્મિના ' જલનો સંચાર કરી મૂકયો છે. છઠ્ઠી કડીમાં ' દુનીયાંમાં પ્રેમ નથી ' એ અર્થના ભાનથી ' એવું બતાવે કોઇ આજ ' એ ' આસ્વાદોર્મિનું સૂચન છે. સાતમી કડીનો પણ પાછો પરમાર્થ વિચારો, દિલ દાગ ન લાગતાં ઝીંદગી સૂની ન લાગે તેવા અભેદમાર્ગ ઊપર લક્ષ કરો, એટલે ' પ્રેમનો પ્યાલો ' એ ' સાધનોર્મિ ' ની શીતલના સમજાશે. આઠમી કડીનો પરમાર્થ વિચારો એટલે ' સિધ્ધાન્તોર્મિ ' ના મર્મનું સૂચન થશે. નવમી કડીને વિચારો એટલે ' પ્રેમના પ્યાલા -' થી સંસાર સૂનો થયોછે, તે ' જપીને પ્રેમ મંત્રોથી ' એ પદ્ય વડે ઉત્પન્ન કરેલી પ્રેમસૃષ્ટિથી સૂનો નહિ રહે; અને ' અનુભવોર્મિ ' નું બીજ જડશે. દશમી કડીમાં ધર્મ શાસ્ત્રાદિમાં તત્ત્વ નથી, તો તત્ત્વ કયાં હશે? એના ઉત્તરરૂપ ' સ્વરૂપોર્મિ ' નું પૂર્વરૂપ બાંધ્યું છે. અગીઆરમી કડીમાં સત્યની પૃચ્છા કરવાથી ' આનંદોર્મિ ' એ પદ્યગત આનંદ ને તત્ત્વરૂપે કહેવાનું તથા મસ્તજ્ઞાનીજ તે સત્ય બતાવી શકે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. બારમી કડીમાં યા નિશા સર્વ-

ભૂતાનામ્ એ ગીતાવચનનો પરમોપદેશ સૂચવી ' અભેદોર્મિ ' એ પદ્યનું સૂચન કર્યું છે. અને તેરમી કડીમાં નિરાશાને આશારૂપે બતાવી ' અભાનોર્મિ ' એ પદ્ય જેથી ગ્રંથસમાપ્તિ છે તેનું સ્પષ્ટ ભાન આપેલું છે.

૨

"And great is the gain when some large lot of pain that would else torture our sympathies by its aspect of indifference or cruelty, comes to be thus touched with new and ideal meanings which left it at once into a higher plane, as an instrument of the sublimest end.*"–Dr. Martineau.

(આ ગજલ સોયણીમાં પણ સારી લાગે છે.)

૧. જવનિકાનો ઉદ્‌ભેદ પૂર્ણ રીતે થતા પૂર્વે વ્યવહાર ઉપર આત્મપ્રેણાનુસાર દૃષ્ટિ કરાવી, યત્ર તત્ર સર્વત્ર આત્મલાભ છે એટલા અનુભવ સુધી લાવનાર જે પ્રારબ્ધ તેનું પણ સ્મરણ કરવું ઉચિત છે; છતાં 'નિરાશા એજ છે આશા ' એ નિશ્ચય થયા પછી પ્રારબ્ધ ગમે તે કરે કરાવે તેનાથી કાંઇ થવાનું નથી, આત્માનંદમાં વિક્ષેપ આવવાનો નથી, એમ કહેવાનો પણ આ પદ્યમાં હેતુ છે. હે કીસ્મત ! તેં આજ સુધી બહુ દગાબાજી કરી છે.

---

* ઉદાસીનતા કે ક્રૂરતાથી જે દુઃખની વાત આપણા હૃદયને તીવ્રવેદનામાં રીબાવત, તેજ મહાવજ્રઘાત આ પ્રકારે નવા અને ભાવનામય અર્થને ગ્રહણ કરેછે, અને ઉત્તમોત્તમ ભાવના સિદ્ધ થવાના એક સાધનરૂપે સમજાય છે, અતિભારેવી સત્ત રૂપે સમજાય છે, ત્યારે ખરે ખર અતુલ લાભ થાયછે.

અમુકમાં પરિપૂર્ણ સુખ છે એમ દેખાડી, પરિણામે તેમાંથી અ
કષ્ટ નીપજાવી આપ્યું છે એવી દગાબાજી તેં પ્રથમથી મ
સાથે ચલાવી છે એમ હવે મને સમજાયું છે, એટલે હવે તું
ક્યાં દોરી જાયછે? શા માટે તું મને દોરી જવાનો યત્ન
છે, હું તો હવે અભેદાર્ણવને તટે આવી ચૂકયોછું. દગાબ
અધિક સ્પષ્ટ કરવાને બતાવ્યું છે કે તેં ભરોસે લેઇ અને શા
મારી હરરાજી કરી? તું મારો છે એમ સમજાવીને તેં મને
ભરોસે લીધા છતાં, જેને આને લેવાની મરજી હોય તે લેઇ જા
એવી મારી હરરાજી તેં કરી એજ તારી દગાબાજી છે, હવે ત
વિશ્વાસ નકામો છે, તારાથી દોરાવું એ ભુલ છે. અભેદના પ્રદેશ
પ્રારબ્ધનો અવકાશજ નથી.

૨. આટલેથી તે છેક બારમી કડી સુધીમાં પ્રારબ્ધ—કી
ત—કેવી કેવી દગાબાજી કરેછે તેનાં દૃષ્ટાન્તો આપીને એના
વિશ્વાસ કરવા જેવું નથી એ વાત સિધ્ધ કરવા યત્ન કર્યો
મને પોતાને એવા અનુભવો થયા ઉપરથી મેં આ પ્રમાણે
છે એમ માનવા કરતાં એમ માનવુંજ યોગ્ય છે કે પ્રારબ્ધ
માણસને એવાજ અનુભવ કરાવેછે, ને પોતાની દગાબાજી
દેખાડેછે; આ આખા પદના અર્થ સાથે સર્વે પોત પોતાના
ભવને મેળવી જોશે તો સહજે પ્રતીતિ થશે. પ્રથમ અને
મ્હોટી દગાબાજી તો એજ છે કે આ દુનીયાંમાં અવતરવાનો
જે છે તેજ કીસ્મતે વ્યર્થ કરી નાખ્યોછે. નિજરૂપ થવું, આત્
પામવો, અભેદ અનુભવવો, એ અર્થ જગત્ના અનુભવની
છે, તો તે દૃષ્ટિથી વ્યવહારને ન ભોગવવા દેતાં કીસ્મત તો
ને પોતાના જેવાં કરી લીધાં, પોતારૂપ બનાવ્યાં; કીસ્મત જે

ખોટું બતાવે તેજ ખરૂં ખોટું માનતાં આપણે થયાં. એમ થવામાં બાધ કાંઇ નથી, પણ આણે તો એમ કરી કરીને આપણને રંજાડવા માંડયાં, પ્રત્યેક અનુભવમાં રંજ–દુઃખ–આપવા માંડયું. પણ એણે વિસ્તારેલી વિશ્વાસની મોહિની એવી કે જેમ જેમ એવી રંજમાં પડતાં ગયાં તેમ તેમ પણ આપણે કીસ્મતને ને કીસ્મતનેજ વળગતાં ગયા, બીજી કોઇ પાસ દૃષ્ટિ કરી નહિ. કીસ્મતે પણ આપણને પોતાની ગોદમાં વધારે વધારે લપેટી લેવા માંડયાં; એમ લપેટી ને પણ છેવટ શું કર્યું—ભરોસે લેઇને હરરાજી કરી—છુપી રીતે ઘા કર્યો; નિરંતર માર્મિક વેદનારૂપ કલેષ આપ્યો. એવા કીસ્મતને ભરોસે રહી તે દોરે ત્યાં દોરાવું વ્યર્થ છે.

૩. કહીં કહીં અતિરમણીય તેજોમય બાહ્યાકાર બતાવીને પણ અંદરથી તો મહા આપત્તિરૂપ પરિણામ ઉપજાવી આપ્યું. પુષ્પમાલાથી છાયલા રસ્તા ઉપર ચલાવી સુખી કરવાનું ડોળ દેખાડયું પણ એ પુષ્પો નીચેજ મહાવિષધરો ભરી રાખીને તે ઉપર અમને તેં ચલાવ્યાં. ખરા સુખને પણ મરણ વિયોગ આદિ ભયના ત્રાસથી સુખરૂપે ભોગવવા ન દીધું, સનમ–માશુક–સાંસારિક દારાદિ સમજો, કે પારમાર્થિક આત્મમયતા સમજો પણ તે સનમના દીદારનું જે પરમ સુખ તેમાંએ તેં જુદાઇ પાડવાની યોજના સ્વભાવસિદ્ધજ જડી રાખી. વ્યાવહારિક માશુકના દર્શનમાં પલક, આંખોનું નિમેષોન્મેષ પામવું તેમાં જુદાઇ પાડવાની યોજના કરી રાખી છે, પારમાર્થિક માશુક આત્મમયતા તેમાં પણ વ્યવહારના વિક્ષેપરૂપી પલક—ક્ષણ–તેં સ્વાભાવિક રીતેજ ઘાલી દીધી છે. તારી દગાબાજી ઝટ પકડાય કે સમજાય તેમ નથી, વસ્તુગતિથી સ્વભાવસિદ્ધ પદાર્થોમાં પણ તારી

દગાબાજીની રચના તેં ઘાલી દીધી છે, એવું જે તું તેનો વિશ્વાસ વ્યર્થ છે.

૪—૫. અમુક કાર્ય સાધવું છે, તેનાં આટલાં આટલાં કારણો-સાધનો—છે, એ સર્વનો યોગ્ય હીસાબ કરીને અમે સાંકળ ગોઠવીએ છીએ, ને એ સાંકળને છેડે ફલ-કાર્ય-મળશેજ એમ આશા રાખીએ છીએ, પણ એ સાંકળના આંકડા અમે ગોઠવતા હોઇએ છીએ તેમાં, કોણ જાણે કેવી રીતે, તું કેટલાક એવા ઉલટા ભરવી દે છે, કે એ સાંકળને છેડે પહોચવાને બદલે વખતે પેલા ઉલટા આંકડાથી દોરાઇ અમે જ્યાંથી નીકળ્યા હતા ત્યાંજ પાછા આવીએ છીએ, કે વખતે ઇષ્ટ ફલનેજ પ્રાપ્ત ન કરતાં કોઈ વિપરીત ફલને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. ઘણી વાર અમે સ્પષ્ટ જાણતાં હોઇએ છીએ કે બે અને બે એ શી વસ્તુ છે, તેમનો સરવાળો ચારજ થાય છે; નહિ ત્રણ કે નહિ પાંચ એમ પણ અમે દૃઢનિશ્ચયપૂર્વક સમજતાં હોઈએ છીએ, છતાં બે અને બે નો સરવાળો કાગળ ઉપર અમે લખવા બેશીએ છીએ ત્યાં તું ઘણી વખત ચારને બદલે ત્રણજ લખાવી દે છે! શા માટે એમ કરે છે ? તું દગાબાજ ન હોય તો આવું શા માટે કરે? પાપ સમજ્યા છતાં પાપ કરાવે! ખોટું સમજ્યા છતાં ખોટું કરાવે!તારો વિશ્વાસ વ્યર્થ છે. આ કડીમાં કાર્યકારણ તથા સરવાળા પરત્વે જે કહ્યું તેમાં આખા વ્યવહારમાં પ્રવર્તતી સ્થિતિમાત્ર, આખા વ્યવહારમાં અપાતા ન્યાયમાત્ર, આખા વ્યવહારમાં મળતા વિચારમાત્ર, નો સમાસ છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

૬—૭—૮. જે જે પદાર્થો, મનુષ્યો, આદિને, મારાં, મારાં, એમ ગણીને જેમનું અને મારૂં હૃદય મેં પ્રેમથી ભરપૂર ભર્યું,

એક તન્નપૂર અવકાશ રહે નહિ તેવું ભર્યું, છતાં તેમનાં હૃદયોમાં કેવે પ્રકારે, શા હેતુને અર્થે, તેં ઝેર ભરી દીધું ! પ્રેમમાં પણ અપ્રેમ શી રીતે દાખલ કરી દીધો ! લાખો આશાઓ રૂપી પાયો ચણીને તૈયાર તેં કરી આપ્યો, તેં તે પાયો ધર્યો, ને તે ઉપર અમને મ્હોટી મ્હોટી ઇમારતો ચણાવી. સંસાર પરમાર્થ, લાભ અલાભ ઇત્યાદિમાં અનેક લ્હાવા લેવાના અભિલાષની ઇમારતો બંધાવી, છતાં ઇમારત તૈયાર થતા થતામાં તો તેં તારો આપેલોજ પાયો તુરત કોણ જાણે કેવી રીતે તાણી લીધો, અને ઇમારત બરબાદ કરી નાખી કોઇ સ્થાને કોઇના ખોળામા તેં અમારૂં માથું મૂકાવ્યું, તે ખોળાને વળી મીઠો, એવો કે તુરત વિશ્વાસ આવે ને બેભાનરૂપ નિદ્રા આવે, તેવો બનાવ્યો, ઘણા વિશ્વાસથી ત્યાં માથું મૂકાવ્યું; છતાં કોણ જાણે કેવી રીતે એવા મનુષ્યનીજ પાસે પાછું તેં અમારૂં માથું કપાવ્યું, ને તેમાં એ એવી ચતુરાઇ રાખી કે લોહી સુધાંત નીકળે નહિ. સંસાર, પ્રેમમાં ઝેર, આશાના પાયાની ઇમારતનું બરબાદ થવું, વિશ્વાસમાં વિશ્વાસઘાત, એથીજ ભરેલો છે, આપણે સમજી ન શકીએ તેવી રીતે કીસ્મત એવા લાખો અનુભવ કરાવે છે, એજ તેની દગાબાજી છે, એનો વિશ્વાસ વ્યર્થ છે.

૯—૧૦—૧૧. કોઇ એમ કહેશે કે તમે સંસારના વિષયોને વળગવા જાઓ ત્યારે એવા પરિણામ આવે એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી, તો તે ઉપર કહેવાનું કે અસ્તિ એટલે ‘ છે ’ એવી પ્રતીતિ જે જે વિષય માટે થાય છે, જ્યાં જ્યાં હું હોઉં, મને અમુક મળે, મારૂં અમુક થાય, એવી પ્રતીતિની આશા બંધાય છે, તે સર્વ ‘અસ્તિ ’માંથી દિલને ઉઠાવી લીધું, અને નાસ્તિ—કાંઇ નથી,

કોઇ મારૂં નથી, ફરી આશા નથી, એ આદિ ' નાસ્તિ'માં ઠરાવ્યું, અને અસ્તિને મૂકી નાસ્તિમાં પડવાથી જે ક્લેષ થાય, દિલમાં દર્દ થાય, તેથી માત્ર રોઇનેજ સંતોષ માનવો ધાર્યો, પરંતુ એવા રોવામાંએ તેં અમને જંપવા વારો આપ્યો નથી, એટલું તું દગાબાજ છે. એવા રોવામાં પણ દુનીયાંનું વગોણું, દુનીયાંના એવા મિથ્યા આરોપ, અનેક નિંદા રૂપ છળો આદિના પ્રલાપ, આમારે માટે તેં તૈયાર કર્યા છે. એવું રોવું શા માટે પડે છે? અસ્તિથી નાસ્તિમાં જતાં શું દર્દ થાય છે? એમ પ્રશ્ન કરવાનું કારણ નથી કેમકે અમે જે દર્દદિલ રોઇએ છીએ તેનો મર્મ જુદોજ છે. અમારી આંખોજ અશ્રુધારરૂપ થઇ ગઇ છે, આંખોજ અંદરના પરિતાપથી ઓગળીને અશ્રુધારરૂપે વહે છે, ક્લેષ પીડા આદિથી વહે છે એમ નથી, એ તો દિલમાં જે ઉંડો દાગ છે, જે ઉંડા તીવ્ર ઘારૂપી ડાઘ પડેલો છે, તેને ધોવા માટે ચાલતી જલધારા છે. આવી જાતની જે ધારા તેજ ખરા પશ્ચાત્તાપરૂપ છે, તેથી માણસનું અંતઃકરણ સુપરિશુદ્ધ થતાં તેને આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે. એ અશ્રુધારામાં ગળી જતી આંખો, દિલદાગ જેનો સાક્ષી પોતાનો આત્મા તે વિના અન્ય કાંઇ જોતી નથી, પરમ પ્રેમમાં વિલીન છે, ને એજ આવાં અશ્રુની ખુદાઇ છે, મીઠાઈ છે. છતાં આવી દિવ્ય મીઠાઇ તેમાં પણ કીસ્મતનો દગો વિદ્યમાન છે કે તેણે, કોણ જાણે શા પ્રકારે, એ મિષ્ટ અશ્રુધારાને ખારી બનાવી મૂકી છે! ત્યારે એવી રીતે પરિતાપ પામવા કરતાં ત્યાગ કરવો તેજ સારો છે, અસ્તિથી છુટીને ખરી રીતે નાસ્તિમાં જવું એ તેનુંજ નામ છે તો તે વિષે જોતાં પણ ત્યાં એ કીસ્મત-

ની દગાબાજી ઉભી છે. આવા પરિતાપના મારથી કોઈને મુંડાવ્યું, કોઈને ભગવાં કરાવ્યાં. અને ત્યાગ કરાવ્યો તો પણ ફલ શું આવ્યું ? જે અસ્તિમાંથી તેમને કાઢ્યા તે કરતાં બમણી અસ્તિ તેમને વળગાડી. એક ઘર મૂકાવ્યું ને સો ઘર કરાવ્યાં, એવડી ઉપાધિ, લોકૈપણાથી વળગાડી. તારો વિશ્વાસ કરાયજ કેમ ?

૧૨. અસ્તિમાં, નાસ્તિમાં સર્વત્ર કીસ્મતની દગાબાજીની જાલ પ્રસરી રહી છે એવો અનુભવ થાય તો તેનું કારણ એકજ હોવું જોઇએ કે અનુભવ પામનારને આત્મપ્રેરણાનું ઉચ્ચ તાન લાગેલું છે, તેથીજ તેને કીસ્મતમાં તૃપ્તિ આવતી નથી, 'ન જેથી દાગદિલ લાગે ન લાગે ઝીંદગી સૂની' એ વ્યાવહારિક ઊપભોગ ભોગવતાં આવડતો નથી. તેને છેવટ આત્માનુભવ થાય છેજ, પ્રારબ્ધનો જ્યાં અવકાશ નથી તે સર્વમયતાનો સ્વાદ જડે છેજ. એજ અદ્વૈત. પણ અદ્વૈત જાણવા છતાં, મોઢે અદ્વૈત બોલવાં છતાં, મનમાં તેનો પરિપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર છતાં, આવાં કાવ્યો, આવાં પુસ્તકો,બકવાનું જે દ્વૈત તે પણ કોણ જાણે શા માટે કીસ્મત કરાવેછે. એવી સૂક્ષ્મ એ કીસ્મતની દગાબાજીની જાલ છે. એનો વિશ્વાસ શો ?

૧૩-૧૪. આવી આવી દગાબાજી ક્યાં ક્યાં કહીએ ! કીસ્મત તો એટલે સુધી દગાબાજીમાંજ રમે છે કે 'હા' ની ના કરે છે, ને 'ના'—ની 'હા' કરે છે, અસ્તિની નાસ્તિ કરે છે, નાસ્તિની અસ્તિ કરે છે, હતું ન હતું કરે છે, ન હતું હતું કરે છે, એક વિશ્વાસ આપી અન્ય ઉપજાવે છે, એમ તેનું સ્વરૂપજ અચિંત્ય, પણ દગાબાજીમય છે. ભલે કીસ્મત એમ કરે. એમ

કરવાથી શું ? એથી શું થનાર છે ? એવું જે કે રમાબાજી ઈશ્વરમત મારી સાથે રમ્યું છે તેમાં અંતે મને તેની રમાબાજી કરતાં મારો જે માલીક છે, મારો જે ગુરુ છે, મારો જે તારનાર છે, તેના અનેક આત્મજ્ઞાનજન્ય અનુભવો કરવે પડ્યાં ગયા છે. જે તે સુખ સંપત્તિ પ્રેમ વૈરાગ્ય ઇત્યાદિમાં મને તૃપ્તિ થઈ નથી, નિર્વેદ આવ્યો છે, કે વિશ્વમાં વિશ્વાસઘાત, આશામાં નિરાશા. કારણ સતે કાર્યાભાવ, એ આદિ અનુભવાયું છે, ત્યાં પછી મને સર્વ સુખ, સર્વ સંપત્તિ, સર્વ પ્રેમ, સર્વ વિશ્રામ, સર્વ વ્યવહાર, સર્વ સ્નેહ, તેની પાર, છતાં તે સર્વરૂપ અને તે સર્વરૂપ, એવા આત્મારૂપી માલીકનાજ અનુભવો અધિક દૃઢ થતા ગયા છે; પ્રારબ્ધનો તેને સ્પર્શ નથી, તેજ પરમતત્ત્વ છે, તેનાથીજ સર્વપ્રકારે સમાધાન અને આનંદ છે, એમ અનુભવ થયો છે. આમ છે માટેજ ઈશ્વરમતની રમાબાજીથી શું ? એમ કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. આ પ્રકારે, આવી દૃષ્ટિથી, આ આખી રમાબાજીમાં રમાડતો છતાં પણ હું રંગાયો, એટલે ઈશ્વરમતનો પામર ગુલામ ન થતાં હું ઉલટો તેનો મ્હોટો ઉપકાર માનનાર થયો છું, કે તેણે આવા અનુભવો કરાવી આત્મપ્રેરણાના બલને ઉદ્દીપિત કરી, યોગ્ય સ્થાને મને લાવી મૂક્યો. એથીજ આ રમાબાજીમાં તેં રમાડ્યા છતાં હું બહુ ખુશી છું, કેમકે રમતે રમતે મને છેવટ મારો માલીક મળી ગયો, મને આત્મલાભ થયો. તેં તો હરરાજી કરવા માંડી હતી; કોઈ લ્યો, એમ મને વેચવા કાઢ્યો હતો; પણ જે મારો ખરો માલીક હતો તેજ મને એ હરરાજીમાંથી ઝાલી ગયો છે, હવે હે ઈશ્વરમત ! તું તારે ફાવે તે કરી લે, ગમે તે અનુભવ કરાવ; પણ તેથી મને કશું થનાર નથી, એટલી એ મારા માલીકની મને હુંફ છે. તું જે વ્યર્થ છે તે વ્યર્થજ છે.

આ પ્રકારે જવનિકાનો ઉદ્ભેદ થઈ જાયછે; આત્મપ્રેરણાથી અભેદાર્ણવનું ભાન થાય છે, પ્રારબ્ધયોગે પ્રાપ્ત થતા વ્યવહારનો આત્મદૃષ્ટિથી અનુભવ કરતાં મુમુક્ષુ અભેદાર્ણવને તટે આવે છે. સ્વરૂપલક્ષ, તત્ત્વમસિ એટલા વચનાત્ર ઉપર વૃત્તિનો દૃઢ આરોહ, એટલોજ એ તટ ઉપર ઉભે ઉભે, અભેદાર્ણવ ન જણાવા દેનાર જવનિકાને ફોડી નાખવા રૂપ આયાસ કરવાનો છે, તે થતાંજ અભેદાર્ણવમાં તણાવાય છે, અભેદોર્મિમાં રમતે રમતે અનેક ઉર્મિવિલાસ અનુભવાય છે.

Who ever
Strives forward with unswerwing will,
Him can we aye deliver ;
And if with him celestial love,
Hath taken part,—to meet him,
Come down the angels from above ;
With cordial hail they greet him.*

FAUST.

ઊર્મિપ્રલાપ.

૧

સર્વત્ર એકાકાર, એકરસ, અનંત, અનાદિ, એવું બ્રહ્મજ સત્ય છે; નાના નામરૂપનું અવિકૃત એક તત્ત્વ છે; જે જે કાંઇ 'છે'

* અસ્ખલિત નિશ્ચયથી જે આગળ ને આગળ વધતો ચાલે છે તેને અમે અવશ્ય મુક્તિ આપીએ છીએ. પણ વળી એનામાં દિવ્ય પ્રેમનું બલ હોય તો તો એને ભેટવાને માટે દેવતાઓ પણ સ્વર્ગમાંથી હેઠા ઉતરેછે; હૃદયરસના તાનમાં તે તેનો સત્કાર કરે છે.

એ પ્રત્યયનો વિષયછે તે બ્રહ્મજ છે,બ્રહ્મનાજ વિવર્ત છે. ત્યારે એવો અનુભવ એજ આનંદ; જે જે દુઃખ ક્લેશાદિ વિડંબના સમજાયછે તે તો એ સર્વમયતા ન જાણવાથી, ભેદબુદ્ધિથીજ સમજાય છે."પ્રેમ-જીવન" માં " દૃગ રસભર મોરે દિલ છાઈ રહી " એ અંતિમ ઉદ્ગારથી દ્રષ્ટાનું દર્શન થયું છે; જે દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિજ આખું બ્રહ્માંડ, તે તે ભાવ, તે તે વિકાર, સર્વ છે, તેનું ભાન થયું છે; હવે તેનો અનુભવ જે અભેદ તે પામવો છે; यत्र यत्र मनोयाति तत्र समाधय: જ્યાં જ્યાં મન જાય અર્થાત્ મનની વૃત્તિ જે જે ઉદ્દેશાથી ઉઠે, દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ જે જે વિકલ્પે ચઢે, તે સર્વ સમાધિરૂપજ થાય, સર્વત્ર દ્રષ્ટા પોતે પોતાનેજ ભાળે, એ અનુભવની આકાંક્ષા છે. અધિષ્ઠાનનો અપરોક્ષ અનુભવ થતાં આવું સહજે થશે, અને પ્રપંચમાત્ર સ્વતઃ અસ્ત પામશે. અસ્ત પામશે એટલે નાશ પામશે એમ નહિ, પણ બ્રહ્મ એવા નામનિર્દેશથી એ વિવિધ ભેદજાલ અત્યંત અભિન્ન છે, એમ સાક્ષાદનુભવ ઉદય થશે. વેદાન્તજ્ઞાનનો મહિમા એ છેકે तत् त्वम् असि-તું (જીવાદિપદવાચ્ય જે ઇદંતા)તે(સર્વમયત્વાદિપદવાચ્ય તત્તા-બ્રહ્મ) છે,એવો મહાવાક્યજન્ય અભેદબોધ તે બોધ ઉપર વૃત્તિ આરૂઢ થઈ કે એ સાક્ષાત્કાર થયોજ; અને પ્રેમ-જીવનમાં " મણિમય મોદ મચાવી રહી" એ છેલી પંક્તિથી એવી अहं ब्रह्म—વૃત્તિનો ભાવ પણ કથ્યો હતો. છતાં જેમ ચક્ર ઉપર ચઢીને ઉતર્યા પછી પણ કાંઈક કાલ ભ્રમણ મટતું નથી, તેમ તત્ત્વજ્ઞાન—અનુભવ—શબ્દબોધારોહ—થયા છતાં કાંઈક દ્વૈતભ્રમ રહે છે, એમ માનીનેજ આ ઉપક્રમ ચાલે છે.

૧. એ રીતે ન હોય તો તો આ લેખનો અવકાશજ ક્યાં ? હે મન ! આ પ્રકારના મિથ્યા દ્વૈતભ્રમના અધિષ્ઠાન ! ફરીરી

કર અખ્તીઆર; ફકીરી–વૈરાગ્ય–અખ્તીઆર કર, સાધ. અખ્તી-આર કરવું એટલે તે સાધવું, તેનો પૂર્ણ અમલ બેસારવો; ફકીરી સાધવી, વૈરાગ્યનો અધિકાર સંપૂર્ણ રીતે પોતા ઉપર સ્થાપવો. એમાં એમ આકૂત પણ છે કે મનોજય સાધવાથી સર્વજય સધાય છે, માટે વૈરાગ્ય રાખ. જ્ઞાન થયે સતે એવો વિરાગ કેમ નથી થતો? વિત્તૈષણા, પુત્રૈષણા, દારૈષણા, લોકૈષણા, શાસ્ત્રૈષણા, ઇત્યાદિ એષણા છૂટતી નથી, તેમાં પણ વિત્ત, પુત્ર, દારા, એ તો બહુ જ્ઞાનપરિશીલનથી નિવૃત્ત થાય, પણ લોકૈષણા, શાસ્ત્રૈષણા મહાબલવતી છે; ત્યાગીને પણ ત્યાગતી નથી, એજ ખરો વિરાગ આવવા દેતી નથી. માટે હે મન !લોક એ વાતજ ભુલી જા;–હું ડાહ્યો, હું જ્ઞાની, હું પંડિત, એ કીર્તિની લાલસા ત્યજ, અને "લોક શું કહેશે" એવો જે પામરોને સુલભ ભય તે ત્યજી, કેવલ નિર્ભય થા. **आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्नबिभेतिकुतश्चन** બ્રહ્માનન્દને જાણનાર કહીંથી પણ ભય પામતો નથી. માટેજ કહેછે કે, 'બન મૂરખ, મસ્ત, ગઁવાર' પંડિત, જ્ઞાની, આદિનું ડોળ ત્યજી મૂર્ખ થા; ડાહ્યો, વિવેકી, થટાકાશ મઠાકાશરૂપ શાસ્ત્રપરિભાષાનાં વચનોમાં ગુંચવાયલો મટી—મસ્ત, ગાંડો, થા; અને વિચારવાન્, બુદ્ધિમાન્, મટી ગઁવાર, જડ, થા. વાસ્તવિક કલ્પના એમ છે કે જેમ પાંડિત્ય આદિ લોકપ્રીતિના વિષય ત્યજ તેમ મૂર્ખત્વાદિ લોકલાજના વિષય પણ ત્યજ; પરંતુ પંડિત મટી મૂર્ખ થા એમ કહેવામાં તત્ત્વ એ છે કે લોકાભિરુચિનું વ્યસન લાગ્યું છે તે મૂકવા માટે લોકતિરસ્કારનો અનુભવ કરતો જા; રાજયોગાભ્યાસનો એજ ક્રમ છે કે કોઇ પણ ભાવનાનો તદ્વિરોધિની ભાવનાના પરિશીલનથી નાશ સાધી શાન્તિ અનુભવવી. લોકાભિરુચિની પ્રીતિની ભાવનાનો પરાજય લોકતિરસ્કા-

ની ભાવનાના અનુભવથી થતાં ઉભયે નિવૃત્ત થઈ પરમાનંદ-સાક્ષાત્કાર થશે; માટે વાસ્તવિક વાત એજ છે કે લોકાભિરુચિ તેમ લોકનિંદા ઉભયની ઉપેક્ષા કર. એજ તત્ત્વ છેવટ ગૅવાર શબ્દ મૂકી બતાવ્યું છે. કેવલ જડ થઇ જા, શ્રી ગૌડપાદાચાર્યે કહ્યું છે તેમ जडवल्लोकमाचरेत् જડની પેઠે લોકનિર્વાહ કરવો; જડને જેમ રાગદ્વેષ, પ્રીતી અપ્રીત, કશું નથી, તેમ એકરસતા ગ્રહી, દૃઢ વૈરાગ્ય બાંધ. મૂર્ખ થા, પાંડિત્યાદિ લોકોક્તિનો રાગ ત્યજી મૂર્ખ થા, એમાં લોકોક્તિનું ભય પ્રાપ્ત થશે—નિંદા થશે—માટે તેની પણ અવગણના કરી મસ્ત થા, સ્તુતિનિંદા ઉભયની ઉપેક્ષા કર, છતાં પણ " મસ્ત છું " એવી વૃત્તિ એ વિક્ષેપ છે, એટલે તે પણ ત્યજી ગૅવાર—જડ—વૃત્તિરહિત, અપરોક્ષાનુભૂતિ અનુસાર વૃત્તિ વિસ્મરજવાળો થઇ જા. એજ શુદ્ધ વિરાગ; એજ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનું ઉત્તમ દ્વાર.

૨. વિરાગનો રાજયોગાનુસાર એજ અર્થ છે કે રાગ એટલે જે એષણા તેનો ત્યાગ, નાશ. અમુકત્વવિશિષ્ટ, ભેદમય, જે રાગ, તે ત્યજી સર્વમયતા પામવી, નિષ્કામ થઇ પ્રાપ્તાપ્રાપ્તમાં નિર્વાહ કરવો, એ વિરાગનું ગૂઢ સ્વરૂપ છે. એવા વિરાગનું જીવન પ્રેમ છે. શરીરે રાખ ચોળી, અથવા દંડકમંડલુ ધારણ કરી, જે એષણા અને ભેદમયતાવાળાં મન, વિરાગી કહેવરાવવા ઇચ્છે તે મિથ્યા છે. માટેજ ખરી ભભૂત તો ઇશ્ક—પ્રેમરૂપી ચોળવાની છે. ભેદ ભુલી, સર્વત્ર એકરસ અભેદ માનવો એ પ્રેમરૂપ ભભૂત ચોળ. ચોળ નહિ'ઉડાવ';એવા પ્રેમરૂપી ભભૂત ચોપાસા ઉરાડ કે,ભેદમાત્ર,જ્ઞાતિ,કુલ,અધિકાર,પદવી,સમૃદ્ધિ,દેશ,કાલ,આદિસર્વના ભેદ-દેશકાલવસ્તુ એ ત્રણે પરિચ્છેદ-એવી પ્રેમરૂપ પવિત્ર વિભૂતિના

સ્પર્શે અસત્ થઇ રહે, ને સર્વત્ર એકાકાર એકરસ અભેદ અનુભવાય. જ્યાં સુધી વેદાંતની શુષ્ક વાર્તામાત્રજ કરવાની છે ત્યાં સુધી આ અભેદ અતિવિદૂર છે, પ્રેમસહિત જ્ઞાનને: અનુભવ થતાં વેદાંતોક્ત બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર હસ્તામલકવત્ છે. વેદાન્તને બુદ્ધિનું કામ થોડું છે, હૃદયનું કામ વધારે છે. રસ, પ્રેમ, આર્દ્રતા એજ તેનું જીવન છે, પણ તે વિશૃંખલ ન થઇ જાય એટલોજ તેમાં બુદ્ધિના અધિષ્ઠાતૃત્વનો અવકાશ છે. ત્યારે એવા ઇશ્કની ભભૂત ઉડાવીને પછી શું કરવું ? પછી કોની દરકાર કરવી ? વિવેક અને વિરાગ સિદ્ધ થયા પછી દરકાર માત્ર એક પ્રેમની, અભેદપ્રેમની, અન્યની હોયજ નહિ. અભેદ એજ જાનિ—પ્રિય—માશુક—તેનો કૂચહ્ એટલે ફળીયું, રહેવાનું ઠેકાણું, તેની દરકાર કર; અર્થાત્ અભેદદષ્ટિ કરવા ઉપર લક્ષ રાખ. એ દૃષ્ટિનાં ફકીરી, વિરાગ, અને ઇશ્કભભુત એજ ખરાં સાધન છે. હું અને મારું એ થકી જે સંકોચવૃત્તિ દૃઢ બંધાઈ ગઈ છે તે, તેની વિરોધિની જે આવા ઉગ્ર પ્રેમભાવની ભાવના તેના વિના, પરજીવનમાં સ્વજીવન અનુભવ્યા વિના, કદાપિ ટળનાર નથી; અને શુદ્ધ અકાર્પણ્ય પ્રાપ્ત થનાર નથી. એટલા માટે આવી પ્રેમભાવનાથી આરંભ કર્યો.

૩. એવા અભેદપ્રેમમાં તો આચાર વિચાર, લોકસ્થિતિ, અધિકાર કુલ, જાતિ પંક્તિ, કશાનો વિચાર રહેશે નહિ. નગ્ન રહેવો ત્રેમન્મે, માટેજ "બન મૂરખ મસ્ત ગંવાર" એ ચરણમાં કહેલી લોકૈષણા, જે મહાવિક્ષેપ ઉપજાવનારી છે, તેનું પુનઃ નિષેધપુરઃસર વ્યાખ્યાન કરે છે. લાજ—મને સારું દેખાશે, જાડું કહેવાશે, એવી જે લાજ; यद्यपिशुद्धं लोकविरुद्धं नाचरणीयं

નાક્રારણીયમ્ એવી વ્યવહારકુશલ લોકની ઉક્તિ; તે શામાંથી ઉદ્ભવે છે ? સમાજ—લોક—એવું માનવામાંથી તે ઉદ્ભવે છે, મિથ્યા પ્રપંચને આત્માનો નિયામક ઠરાવવામાંથી એ ઉદ્ભવે છે; સર્વદા એકરસ પરિશુદ્ધ અને પરમ સ્વાતંત્ર્યમય આત્મા તેનો નિયામક આવો પરતંત્ર અને અનાત્મરૂપ પ્રપંચ ! કેવી વિલક્ષણતા ! પણ તેનુંજ નામ 'લાજ' કહેવાય છે. જે જ્ઞાની છે, સાધક છે, તેને તો એવી લાજ અને એવા સમાજ તેથી કશું કામ નથી. એમાંથી તે છૂટેલો હોવોજ જોઇએ; અથવા હજી અપક્વકષાય હોય તો ઉપાય એ છે કે 'હું' એવો જે 'આપવિચાર'—પોતાપણાનો વિચાર તે ભુલી જવો, પ્રવૃત્તિ અને તેમાં શુભાશુભસંકલ્પના કરાવી રાગદ્વેષ પેદા કરનાર "અહંભાવ"જ છે, એ અનુભવીને સુપ્રસિદ્ધ છે; એટલે તે કાઢી નાખ, હું કાંઇક છું, હું ડાહ્યો છું, હું જ્ઞાની છું, હું લોકપ્રિય છું, હું પ્રતિષ્ઠિત છું, હું મોટો છું, હું લાજ પામું છું, ઇત્યાદિ જે જે વૃત્તિ ઉપર અહંભાવ આરૂઢ થાય તે તે વૃત્તિ ઉપરથી તેને ઉથલાવી પાડ, અને વૃત્તિમાત્રનો વિલય, એકરસ અભેદની લહરરૂપે વૃતિમાત્રને અનુભવી, પરમ અભેદમાંજ કરતો રહે, એટલે "લાજ, સમાજ" સર્વ અસ્ત થશે, અને "કુચય્ જાનાં" ભણી જતાં બાધ નહિ રહે.

૪. કેવલ "આપવિચાર" ભુલવાથી પણ સરતું નથી. આપવિચાર ભુલી જવો એ તો જડવત્ સ્થિતિ થઇ, માટે ઉમેરે છે કે આપવિચાર—અહંત્વ—ભુલી જા એટલે વાસ્તવિક રીતે જડ થઇ જા એમ નથી, પણ અહંપ્રત્યયનો જે અતિઅલ્પપ્રદેશ છે તેને વિસ્તારી ને સમગ્ર બ્રહ્માંડને અહંપ્રત્યયનો વિષય કરી લે. આનંદનું તત્ત્વજ એ છે. મનનો ઉલ્લાસ તે આનંદ એમ સર્વથા

અનુભવ છે. એ ઉલ્લાસ, મનોવિકાસ, મનનું વિસ્તાર પામવું, તેમાંથી ઉદ્ભવે છે, કેવલ સંકોચમય વૃત્તિ અને અત્યંત અસંકુચિત ઉદારભાવ એ બે વચ્ચેનું અંતર વ્યવહારમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. જેનું જગત્ નાનું, પોતાના ઘર જેવડું, પોતાનાં પુત્ર કલત્ર જેવડું, પોતાના ગામ જેવડું, કે પોતાના દેશ જેવડું, હોય છે તેનો આનંદ પણ તેવડોજ હોય છે; જેમ પોતે માનેલું જગત નાનું તેમ વિક્ષેપનાં કારણ ઘણાં, અને આનંદનો પ્રતિબંધ વારં-વાર; જેમ માનેલું જગત્ મહોટું તેમ વિક્ષેપ ન્યૂન અને આનંદને પ્રતિબંધ પણ ન્યૂન. ત્યારે આપવિચાર ભુલી, એટલે જે સંકુચિત વ્યવહારબિંદુને, હુંપણાને, આખું જગત્ માની રહ્યો છે તે મૂકીને બ્રહ્માંડમાત્ર-સમષ્ટિરૂપ અહં-ને જગત્ અનુભવ, એટલે "આપ ભુલી ભર આપથકી સહુ," એ અનુભવ કર,'હું' માત્રજ જે અત્યારે "સર્વ" છે તેને સ્થાને "સર્વ" માત્રજ "હું"છે એમ કર, તો "સનમદીદાર"-અભેદ પ્રેમમય માશુકનાં દર્શન નિરંતર ભોગવાશે. જેની દૃષ્ટિ અભેદમયી થઈ સર્વત્ર "હું" ને "હું" અનુભવાયું, તેને વિષયોપભોગમાત્ર પ્રત્યક્ષજ છે; પરકૃત એવા પણ જે જે ઉપભોગ થાય છે તે સર્વરૂપે પોતેજ અનુભવે છે. ઉપભોગનું તત્ત્વ માનસિક ભાવનાના પરિતોષ ઉપરાંત કાંઇ નથી તો જે સર્વમય છે, તેને "સનમ", અસ્થિમાંસત્વચારૂપ પૂતળી પણ, ભાવમાત્ર થતાં પ્રત્યક્ષજ છે. એવા જ્ઞાનીને તૃષ્ણાના વિક્ષેપનો સંભવજ નથી. વિરાગ પામી 'ઇશ્કભભૂત' ઉડાવવાથી 'કૂચય્ જાનાંની દરકાર' હતી, પણ હવે તો 'દીદાર ભોગવવા' ગુંજ થયું. જ્યારે બ્રહ્માંડ પર્યંત અહંભાવ વ્યાપ્યો, અહં રહ્યુંજ નહિ, ત્યારે અભેદસાક્ષાત્કાર સ્પષ્ટજ છે; તેનો વિવિધ પ્રકારે આનંદ

કર્યાં જા. જે આટલી નાની સરખી વાત થાય, તો પછી કહીં જવું નથી કે આવવું નથી, શોધવું નથી કે શીખવું નથી, કેવલ સન-સનાંજ દીદાર ભોગવ્યાં જવાનાં છે. क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः રમણીયતા, આનંદ તે એજ કે જે ક્ષણે ક્ષણે નવીન થાય, માટેજ "ભોગવ" એમ કહી, પછી આનંદની સીમા નથી એમ સૂચવ્યું છે.

૫ "આપવિચાર" ભુલવો એટલે ખરી રીતે કહીએ તો આ સંસાર અને તેના વ્યવહારથી મરી ગયા બરાબર છે. જાગ્રદવસ્થાનો અભિમાની જે અહંકાર તેજ વ્યવહારનો નિર્વાહક છે, ને તેજ, 'આપ' જ્યારે ગયો, ત્યારે સુષુપ્તિ જેવીજ દશા થઈ રહી– મરણજ થયું. આમાં કશી આપત્તિ નથી. या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी પ્રાણિમાત્ર જેને શરણ માનેછે, તેજ જ્ઞાનીનું જીવન છે. આ પ્રકારનું જે મરણ તેજ ખરૂં જીવન છે– 'એમ મરી જીવ્યું તેજ જીવ્યું છે.' એમ મરવામાંજ જીવવારૂપી જેનું જીવન નથી તેવાં તો અનેક છે, અનન્ત છે. जंतूनां नरजन्म दुर्लभमतः पुंस्त्वं ततो विप्रता ઇત્યાદિ વિવેકચૂડામણિગત વાક્યમાં જે કોટિને ઉત્તમોત્તમ કહી છે તે નરજન્મ પામ્યા છતાં, આવા મરણને અનુભવી જે જીવતાં નથી તે ખર, કેવલ બુદ્ધિહીન મૂઢ, અથવા વાનર અર્થહીન ચેષ્ટામાત્ર કરનાર, મનુષ્યરૂપી યંત્ર જેવાંજ છે; ખરેખરાં મનુષ્ય નથી; ખરાં મનુષ્ય 'એમ મરી જીવ્યું તેજ જીવ્યું છે' એનો અનુભવ કરનારાં છે, તેજ છે. રાજયોગની પદ્ધતિજ એ છે કે જ્ઞાનીઓ ધીમે ધીમે અહંભાવનો ત્યાગ અથવા વિસ્તાર કરતે કરતે મરતા જાયછે

ને એમ અમિત અભેદમય જીવન પ્રાપ્ત કરી જીવતા જાય છે. જે જે વસ્તુ અહંપ્રત્યયની પ્રીતિના વિષયરૂપ છે, તે તે ઉપરથી પ્રીતિ એવી ઉઠાવતા જાયછે કે તેટલે અંશે તે વસ્તુપરત્વે, મરીજ જાયછે. પણ એ રીતે પરિચ્છેદ તૂટતાંજ અભેદ અનુભવી અનંત જીવનનો સાક્ષાત્કાર પામેછે.

૬ ત્યારે આવો મરણરૂપ વૈરાગ્ય તેજ ગ્રહણ કરવાથી સાક્ષાત્કાર થાયછે એમ સમજી કેવલ મૂઢ થઈ જવાની વાત નથી; એવું પરિચ્છેદરહિત થઇને પણ પરપ્રેમરૂપ થઈ જવું એ તત્ત્વ છે આખા બ્રહ્માંડના વ્યાપારમાત્ર પ્રેમની લહરરૂપ, જ્ઞાનના આનંદના તરંગરૂપ, અનુભવાવા જોઇએ; સહજેજ તેમ થાયછે. માટે કહે છે કે એવા પરિચ્છેદરહિત થઇ ઇશ્ક—પરમ પ્રેમ—અભેદ- તેનીજ કથા કરો, કદાપિ વાણી ઉચ્ચરો તો તે અભેદનીજ ઉચ્ચરો, હાથથી બજાવવાની પ્રવૃત્તિ કરો તો તે પણ તે અભેદનીજ કરો, અને તાને ચઢીને ઇશ્કનોજ—અભેદપ્રેમનોજ પુકાર ગાઓ, કે સર્વ કોઇ તમારા ઉપદેશને સુણી તેનો લાભ લેવો હોય તો લે. तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यंतत्प्रबोधनं તેનુંજ ચિંતન, તેનુંજ કથન, અન્યોન્યને તેનુંજ પ્રબોધન—એ પરમ આનંદની દશામાંજ રહો.

૭. એમ કરતાં સનમ, માશુક,—ઇશ્કનું સ્થાન— જે બ્રહ્મ—તે તું થઇ જા. એજ ખરૂં નિદિધ્યાસન છે. એજ અપરોક્ષ છે જે જાણવું તેજ થવું, ને તે થવાયાની વૃત્તિ પણ વિસ્મરવી. બ્રહ્માકાર વૃત્તિ કરી, તે વૃત્તિનું પણ વિસ્મરણ એજ પરમાનુભવ. પણ તે એકલું જાતે બ્રહ્મરૂપ થવાથી ન થાય, એમાં તો અહંભાવજ વૃદ્ધિ પામે; પણ, પોતે બ્રહ્મરૂપ થઈ પોતેજ સર્વ

બ્રહ્માંડ છે એમ અનુભવ લેવાથી ખરો સાક્ષાત્કાર થાય; બાહ્ય દૃષ્ટિને અંતર્ કરવાથી સાક્ષાત્કાર થાય અને ભેદમાત્ર વિલય પામી જાય, એમ કર. તે સારું સનમ–બ્રહ્મરૂપી જે મણિ છે તેનો સ્પર્શ કર. સ્પર્શમણિથી પણ આ સનમરૂપી સ્પર્શમણિ ઉત્તમ છે, 'સાર' છે, કેમકે સ્પર્શમણિ તો લોહને સુવર્ણ કરેછે, પણ આ તો પોતાને સ્પર્શનારને પોતારૂપજ કરી દે છે; માટે તેનો સ્પર્શ કર, તેનો જે તે પ્રકારે અનુભવ કર; પરિચ્છેદમાત્ર ટાળી, એકાકાર એકરસ અભેદ પામ. એ માટે પ્રથમ અને મુખ્ય સાધન એષણાત્યાગ અને તદધીન જે પ્રેમમયતા અથવા વૈરાગ્ય તે આ પ્રકારે કહેવાઈ રહ્યો. એક વિરાગ ઉપર અભિરુચિ કરાવવા ફલાન્ત વર્ણન કર્યું છે, ને અવાન્તરે તે વિરાગ પામવાના પ્રકારો ઉપર પણ લક્ષ કરાવ્યું છે.

૨

(કાલિંગડામાં પણ આ ગજલ સારી થાય છે.)

વિરાગને મુખ્ય અંતરાય તો ઘણા છે, પણ ગૂઢ અને સહજ લક્ષમાં ન આવે એવો અંતરાય અંતરની અતિસૂક્ષ્મ વાસના છે તે છે. વાસનાનું મૂલ, કામ–ઇચ્છા–અથવા રાગ—પ્રીતિ—તે છે. અમુક મારું છે એમ માનવાથી તેમાં રુચિ થાય છે, અને રાગ બંધાય છે; છેક ક્ષુદ્ર વ્યવહારમાંથી તે સમાધિ પર્યંત પણ મમત્વમૂલકજ કામ અને રાગ છે, ને તેથી વાસનાનો જન્મ છે. વાસનાની બે પ્રકારની શક્તિ છે, એક તો અનાત્મભાવનામાં ચિત્તને મસ્ત કરી સ્વરૂપનું અત્યંત આવરણ કરવાની આવરણશક્તિ, અને બીજી સ્વરૂપ ઉપર આવ્યા છતાં

પણ ત્યાંથી વિદૂર તાણી જઇ અન્યત્ર દોરનારી વિક્ષેપશકિત. અત્ર જે કષાયવાસના કહેવાની છે તે વાસનાની આવરણશકિત છે એમ જાણવું. એને રાજયોગમાં " કષાય " કહે છે; અને લય, વિક્ષેપ, કષાય, રસાસ્વાદ, એ ચાર સમાધિનાં વિધ્ન છે, તેમાંના કષાયાનો આ પદ્યમાં વિવેક છે. सकषायं विजानीयात् समप्राप्तं न चालयेत् એવું રાજયોગાનુભવનું વચન છે. ચિત્તવૃત્તિ એકાગ્ર કરવામાં શૂન્યતારૂપ નિદ્રાદિલય થાય તો પ્રબોધ પામતા જવું, અને એમ પ્રબુદ્ધચિત્ત વિક્ષેપ પામે—વિષયાસક્તિથી ઠરે નહિ, તો ધીમે ધીમે શાન્ત પાડવું, ને શાન્ત પડયા છતાં ગૂઢવાસના-કષાય-થી ચંચલ રહે તો વાસનામાત્રનું મિથ્યાત્વ વિચારી, જ્ઞાનપરાયણ થઇ, ચિત્તને સમતા ઉપર લાવવું. આવો નિયમ છે, એટલે કષાય ટાળવા માટે ગૂઢ વાસનાના મૂલરૂપ રાગનું, જ્ઞાનદૃષ્ટિથી અત્યંત મિથ્યાત્વ કહે છે.

૧. દર્દદિલ એટલે દિલ જે હૃદય તેમાં રહેલું, તેનું, દર્દ, દુઃખ–ગૂઢરાગરૂપી વાસના. અય્ દર્દદિલ ! અરે એ ગૂઢવાસના તું ખતમ થઇ જા, જતી રહે; કારણ કે અહીંઆં, આ જગતમાં તારું કોઇ નથી, જેને તું ' મારું ' એમ કહી, મમત્વના અધિષ્ઠાનરૂપ માને એવું આ સંસારમાં કશું નથી. બધું અત્યંત મિથ્યા છે, ત્રિકાલમાં છેજ નહિ, તો તું એક નિરધિષ્ઠાન ભ્રમરૂપજ છે, હવે તારી મેળે જતી રહે, શમી જા, આત્મા વિના અન્ય વિષયો મિથ્યા છે, એટલે તું શમી જા, અર્થાત્ આત્મામાંજ વિલીન થા. " તારું કોઈ નથી " તેનું કારણ કહે છે કે આ સંસારમાં કોઇ ખરો દિલબર—પ્રેમી–નથી; જો હોત તો કોઇપણ પ્રકારની હિકમત–યુક્તિ–ઔષધ–કરીને તને તૃપ્ત કરત; તને શાન્ત

કરી તારામાંથી "તું'પણું" ઉડાવી દેત, અને સર્વત્ર એકાકાર "હું'પણું"જ, આત્મભાવ, અભેદ, અનુભવાવત. જયાં સત્યતાજ નથી ત્યાં તારી અનેક અનેક કલ્પનાઓ તૃપ્ત શી રીતે થવાની છે ? ને નથી થવાની ત્યારે કેવલ નિરાશા અને નિષ્ફલતાનો કલેષ પામી તારે રડીનેજ રહેવાનું છે. એ કરતાં તું જાતેજ નિર્મૂલ થઈ જા, તું જતી રહે, તો બધું આનંદમય થશે. વાસનાના બે પ્રકાર છે, શુદ્ધ અને મલિન. મલિન વાસના તો અધિકારી થયો ત્યારથી માણસ મૂકેછેજ, પણ શુદ્ધવાસના અધિકારની વૃદ્ધિને અર્થે અત્યંત ઉપયોગી છે, તેનો પણ હવે ત્યાગ થવો જોઇએ એમ તત્ત્વ છે. આ તત્ત્વાનુસાર સર્વમયતા અનુભવાવે એવા પ્રેમી —ગુરુ—આ સંસારમાં ક્યાંથી મળે ? મળે, ઘણાએ તેવું નામ ધારણ કરે છે, પણ "ખરો" દિલબર, તે નહિ; उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः તેવા તત્ત્વદર્શી નહિ. તું જે પ્રેમ શોધે છે તેનું સ્થાન સંસારમાં નથીજ, ખરો પ્રેમી મળવો અશક્ય છે, અર્થાત્ તું પોતેજ તારા રૂપને જાણ, તુંજ તારી ગુરુ થા, અને પોતે પોતામાં શમી જા; आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

૨. ખરો 'દિલબર' ન મળવાનું કારણ કહે છે. જે પ્રેમમયતાજ અભેદરૂપે સર્વમયતા છે તેના ઇશ્કના રસ્તા બડા બારીક છે, ઘણા સૂક્ષ્મ છે, એ રસ્તે જવું વિકટ છે, એ રસ્તે ટકવું મહા વિષમ છે, ને એની પાર પડવું એક આશ્ચર્ય છે. તેમાં પણ "અહીંઆં" આ દુનીયાંમાં, આ મિથ્યા પ્રપંચમાં, તો, એ માર્ગ અધિકાધિક વિકટ છે; એટલે તે માર્ગ ઉપર ચઢીને કોઇ પણ ઠેકાણે તેં તારા દિલની ખરી કદર થયેલી કદાપિ પણ દીઠી છે ?—નથીજ

દીઠી. વાસનાને કહે છે કે તેં સ્વાર્થની સાધનાને અર્થે કે કદાપિ કેવલ નિઃસાર્થ પ્રેમનેજ અર્થે અત્ર તત્ર અનેક પ્રયત્ન કર્યા હશે, અનેક રીતે કષ્ટ સહન કર્યાં હશે, ઉપકાર, હૃદયાર્પણ, ગાંડાઇ, અનેક અનેક અનુભવી હશે,–પણ તે બધાનો બદલો "બેકદરી" કેવલ શઠતા વિના બીજી રીતે કહીં પણ વળેલો જોયો છે? એમ છે ત્યારે રાગ શા માટે રહે છે ? શાના ઉપર રહે છે? કેવલ આત્મા–અભેદ–માંજ રાગકર, તેજ સર્વ છે, તેનાથી દૂર દૂર રહી તેના સ્વરૂપને આવા આવા આસપાસના મલથી મલિન કરી, ઢાંકી, નાખ નહિ.

૩. વાસનાને વાસ્તવિક રીતે પરિતોષ મળે એવું સાંસારિક વિષયોમાં, બાહ્ય વિષયમાત્રમાં, કોઈ સ્થાન નથી. પરિતૃપ્તિની પાછળ અસંતોષ, પુનઃ તૃષ્ણા, પુનઃ પ્રવૃત્તિ એમ ચક્ર ચાલ્યાં જાય છે, અને અધિષ્ઠાનરૂપ આત્માથી વિદૂર વિદૂર જવાય છે. પરિતૃપ્તિથી માત્ર મનનો કોઈક વેગ શાન્ત થાય છે, ક્ષણ વાર શાન્તિ મળે છે, પણ તે શાન્તિમાંથીજ પુનઃ વાસના ઉદ્ભવે છે, ને વળી આવરણની ઘનતા ઉપચિત થાય છે. એમ અંતર્માં રહેલો એ વિષયવાસનાનો જે અતિનિગૂઢ રાગ છે તે આત્મદર્શનથી તૃપ્ત થવા દેતોજ નથી. ત્યારે શું કરવું ઉચિત છે ? એ વાસનાને વિષયોમાં પ્રસરવા ન દેતાં, વિષયોના સંપર્કથી પ્રાપ્ત થતી તૃપ્તિમાત્રનો નિર્વાહ કેવલ કીસ્મતથી–પ્રારબ્ધથી–જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેટલામાં કરી લેવો; प्राप्तं प्राप्तमनुभवेच्चहृदयेनापराजितः હૃદયથી પરાજય પામ્યા વિના જે પ્રાપ્ત થાય તેને અનુભવવું; દુઃખ, પરાજય, નિષ્ફલતા ઇત્યાદિમાં કલેષ ન પામવો, કે સુખ, વિજય, સફલતા ઇત્યાદિમાં રાગ ધરી અભિમાનમાં ન પડવું. અહં–હુંપણાની કર્તૃબુદ્ધિ ને, ઇદં–આ(બાહ્ય વિષય) એ વૃત્તિ સાથે ન જોડવી, કેવલ ફલાભિસંધિ-

રહિત પ્રવૃત્તિમાત્ર જે પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થાય તેને અનુભવી, વાસનાએ પોતાના સ્થાનરૂપ અંતરાત્માં ઠરવું. એમ ઠરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તારો, હે વાસના ! તારો કાર આ જગત્માં નથી; તારી તૃપ્તિ જગત્ના પદાર્થોથી થવાની નથી; જગત્માં નથી; તારી તૃપ્તિ તો જ્યાં તું અને તારાથી ભિન્ન એવું જે કાંઇ તને લાગે છે ને જેથી તેને લેવા, પામવા, ભોગવવા તારૂં ઉત્થાન થાયછે, તે બે એક થઈ જઇ તમારા ઉભયમાં જે અખંડ એકરસતા છે તેને એકત્ર કરી, પરમાભેદ અનુભવશો, ત્યારેજ થવાની છે, ને તે સ્થાન આત્મા વિના અન્ય નથી; માટે પ્રાપ્તાપ્રાપ્તને સંબંધે પ્રારબ્ધ ઉપર વિશ્વાસ રાખી, તું તો છે તેમની તેમ બેશી રહે; આવો જે અભેદ તે સાધવા પ્રયત્ન કર. એ પ્રયત્ન શી રીતે કરવો? જો એ પ્રયત્નની ઇચ્છા હોય, જો એજ વાત તું “ ચાહે ” ઈચ્છતી હોય, તો જગત્પ્રપંચરૂપી જે કેવલ મિથ્યા વિલાસ છે, જુઠાઇનોજ સમુદ્ર છે, તેમાંથી પણ તારા જિગરને, અંતઃકરણને, ધોઇને સાફ કરી લે. જુઠાઈમાં ધોવાથી જિગર કેમ સાફ થશે એમ ન ધારવું કેમકે અંતઃકરણનો જે વાસનાસમૂહ છે તે પણ એ પ્રપંચરૂપજ છે, એટલે પ્રપંચે પ્રપંચનો સમાનસ્વભાવથી મેળ થતાં, વાસનામાં શુદ્ધતામાત્રજ અવશિષ્ટ રહેશે. આકૂત એમ છે કે જગત્ના જે જે ઉપભોગ, જે જે અનુભવ, તે સર્વને એવે પ્રકારે કરવામાં આવે કે પ્રત્યેકમાં જે નિર્વેદનું બીજ છે તે સમજાઇ જાય, અને તેમાં જે ચિન્મયત્વ છે તે સાક્ષાત્ અનુભવાય, તો વાસના એની મેળે વિરમતી ચાલે, ને અધિષ્ઠાનને પ્રાપ્ત કરી અનુભવવા માંડે. જગત્ની સ્થિતિ એજ રીતે સફલ છે, ને એટલાજ હેતુને અર્થે મનુષ્યને જન્મ જન્માંતર તથા એક એક જન્મમાં અનેક અનુભવની અપે-

ક્ષા છે. જે જે ભેદભાવમાં આનંદ આવે છે તેનો સંપૂર્ણ અનુભવ કરતે કરતે, તે અનુભવમાંથીજ નિર્વેદ ઉપજેછે. એ નિર્વેદનું કારણ તે અનુભવોનો અતિપરિચય એ નથી પણ વાસનાની અંદર પણ જે નિગૂઢ ઉચ્ચતા, ઐશ્વર્ય, આત્મમયતા, તન્મયતા, છે તે ભેદમાં તૃપ્તિ માનતી નથી, કેમકે તેનો સ્વભાવ અભેદ છે, એ ખરૂં કારણ છે. ત્યારે ભેદમાત્રનો અનુભવ આવી દૃષ્ટિથી થતાં, ભેદ મૂકાતે મૂકાતે અભેદ ઉપર જવાય, એજ જગત્માં ભ્રમણ થવાનું સાર્થક છે, એમજ વાસના વિરમેછે, ને એમજ " જુદાઇમાં જિગર ધોવાય " છે. વાસના બે પ્રકારની છે, અશુભ અને શુભ-અશુભવાસના તેજ આસુરી સંપત્ છે. ગુરુ શાસ્ત્રાદિના ઉપદેશ ઉપર વૃત્તિ ઠરાવી તદનુસાર આગ્રહે વર્તવાની વૃત્તિ કરવી તે શુભ વાસના છે. શુભ વાસનાથી ભેદનિવૃત્તિ થવાનો માર્ગ સમજાયછે, પણ તે નિવૃત્ત થતાં શુભ વાસના પણ નિવૃત્ત થઇ જાય છે ને અભેદ અનુભવાય છે. મલથી મેલા થયેલા જલમાં કતકનો ભૂકો નાખવાથી જલ યદ્યપિ વધારે મેલું થાયછે તથાપિ એક ક્ષણવારમાંજ પૂર્વના મેલને લેઇને કતક પોતે પણ તળીએ બેસેછે, અને જલ અતિનિર્મલ થઇ રહેછે. એમ શુભવાસના પોતે સંસારમલસમેત નિવૃત્ત થઇ જાયછે, અને અભેદમાત્રજ નિર્મલ વિલસે છે. એમજ શુભવાસના એટલે અંતર્મુખ વૃત્તિથી આત્મા ઉપરના આવરણનો ભંગ થઇ સાક્ષાત્કાર થવા લાગે છે. એ પ્રકાર સમજી જુદાઇમાં જિગર ધોઇ લે; એમ કરવામાં કશો બાધ નથી, એટલાજ માટે " સુખે " એમ કહ્યું છે.

૪. આવું થવા માંડશે, એ પ્રકારે તું આત્માભિમુખ થશે તોજ સુખનો સંભવ છે; બાકી અશુભવાસનાથી તું સંસારના પ્રેમ ભોગવિલાસ આદિ ઇચ્છશે, કે શુભવાસનાથી પાંડિત્ય પ્રતિષ્ઠાદિમાં શોભાશે, તો કદાપિ શાન્તિ થવાની નથી. પરંતુ પ્રારબ્ધથી કોઇ આવી મળે, પદાર્થ મનુષ્ય ભોગ રાગ ગમે તે, પ્રારબ્ધથી આવી મળે, તે તો ગ્રહણ કરવાનુંજ છે એમ માની તે આવી મળેલામાં પણ આસક્ત થવું એજ વાસનાને શાન્ત ન થવા દેવાનું નિદાન છે, દિલમાંના દર્દને કાયમ રહેવાનું કારણ છે. એકતા થયા વિના અભેદ થતો નથી, અભેદ વિના આનંદ આવતો નથી, એટલે જે મળી આવે તેમાં ઉદાસીન રહેવાથી તો તે મેળાપનો જે અનુભવ તે પણ થશે નહિ એમ ન ધારવું, કારણ કે મળી આવે તે તો તે તે ક્ષણે તદાકારતાથીજ ભોગવવું, પણ તે નિવૃત્ત થયા પછી, પુનઃ તેની ને તેની દરકાર કર્યા કરવી, તેમાંજ બંધાઇ જવું, તે વિના વિષમ માનવું, એ રીતિ સારી નથી. એવી દરકાર હે દર્દદિલ ! તારે કરવાની રહીજ નથી, કેમકે કોઇ "તારૂં" હોય એમ નથી, સર્વ પોત પોતાનાં છે; સર્વ પોતપોતાને અર્થે આવી મળે છે, કોઇ "તારે" માટે આવી મળતું નથી; એમ તેં સર્વની ઠગાઇ, સર્વની મિથ્યા વૃત્તિ, અનુભવી છે, એટલે તેં તો ઉંડામાં ઉંડા અંતરમાંથી "દરકાર" એ વાતજ ખોઇ નાખી છે. અહીંયાં ખોઇ નાખી છે, અર્થાત્ આ જગત્માં 'દરકાર' નાં અનેક સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં, પણ તે મિથ્યા ઠરવાથી, દરકાર એ વસ્તુજ તારા હાથમાંથી ખોવાઇ ગઇ છે; તારે દરકારનો વિષયજ રહ્યો નથી. છતાં હે વાસના ! શા માટે
૭૭ પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, તું વિરામજ પામી જા, ખતમ્ થઇ

મ. રેહસ્યમાર્ગ જાણનારાંને એજ નિયમ છે કે ભૂત અને ભવિષ્યંનું ચિંતન કર્યા વિના, એ બે કાલવિભાગનો સંબંધ રાખ્યા વિના, તેઓ નિરંતર કેવલ વર્તમાનમાંજ વિહરે છે; એથી તેમને કશો વિક્ષેપ આવતો નથી, અને અભેદ બન્યો રહે છે. કેવલ દ્રષ્ટા થઈ રહેવામાંથી, અનુભવ ઉદય પામી વાસનાક્ષય થાય છે, માટેજ કહે છે કે ભૂત અને ભવિષ્ય સાથેનો સંબંધ કરવા રૂપ જે ઉંડી દરકાર તે તો તેં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ખોઇ છે, ત્યારે "પછી"થી દરકાર શા માટે કરે છે? કેવલ વર્તમાનમાંજ રહે અને ભૂતભવિષ્યથી નિવૃત્ત થતાં તું જાતે પણ નિવૃત્ત થઈ આત્માનુભવમાં ઠરી રહે, સર્વત્ર સ્વરૂપનેજ વિલોકતી થા. વાસના રહેશે તો ભલે રહે, પણ તે અભેદનીજ વાસના બની રહેશે એટલે પૂર્ણ છે એમ રહસ્ય જાણવું.

૫. પદાર્થભોગાદિને રહેવાદે, તેમાં આસકત ન થા, તે ગમે તેવા શોભાતા-લલચાવતા—હોય તો પણ વર્તમાનમાં તેમનો જે સંબંધ થાય તેને ભાવિ કે ભૂત પર્યંત પકડી ન રાખ. ભૂત ભવિષ્યની સાથે અનુસંધાન કરી ને ગમે તેવા વિષયોની પાછળ, છેક ગુરુ શાસ્ત્ર દેવાદિની પાછળ પણ, દોડવું વ્યર્થ છે, "ખાલી" છે, ને એ ખાલી છે માટેજ એમાં વાસના ભરાય છે અને ગુંચવાઇ પડી વધારે વધારે વધતી ચાલે છે,–દોડાદોડ અને કલેષ એ રૂપજ ફલ થાય છે. માટે એવું ખાલી દોડવાનું મૂકી દે. એવી દોડાદોડરૂપી આ દુનીયાંમાં તારી તબીબીની સોઇ થયેલી ક્યાં છે?—કહીં પણ નથી. તું જે દર્દરૂપ છે તેની તબીબી, રોગની પરીક્ષા કરી ઔષધ આપી મટાડવાની યુક્તિ, કોઈથી બનનાર નથી. તું તારી પોતાની મેળે, સ્વવિચારથી, દરય-

માત્રનો પોતામાં વિલય કરી અને અભેદ અનુભવશે ત્યારેજ તે તબીબી થવાની છે. ગુરુ આદિ કે દેવાદિ કોઇના પ્રસાદથી; કે તું શાસ્ત્રોનાં વચન ઉચ્ચારી તર્કજાલમાં વાતમાત્રનો પરાજય કરે તેનાથી; એ તબીબી કદાપિ થવાની નથી; તારા પોતાના પુરુષાર્થ ઉપર બધો આધાર છે. માટે સર્વત્ર જે ક્લેષ, નિરાશા, અનિત્યતા, તને અનુભવાય છે તે વિચારી, તેમાંજ સ્વરૂપાનુસંધાન પામી તું ખતમ્ થઇ જા.

૯. આ પ્રકારે સર્વથા શુભ કે અશુભ, પ્રકટ કે ગૂઢ, એકે વાસનાને રહેવાનો અવકાશ નથી, રહેવામાં સાર નથી, તેણે તો જવું જ જોઇએ, એમ સર્વથા કહ્યું ત્યારે સર્વના મિથ્યાત્વની બુદ્ધિ થતાં અંતઃકરણ નિરાલંબ થઇ જઇ અત્યંત નિરાશ બનશે, ને વાસનાથી તો કાંઇકે તૃપ્તિ મળતી હતી, પણ આ તો પરમ ક્લેષ થશે તે પ્રસંગ ટાળવા માટે કહેછે. ગમ એટલે શોક, આવા નિરાલંબતારૂપ ભાવનો શોક ન કર, હકને યાદ કર. " અનલ હક " એમ મનસૂરે કહ્યું હતું અને હક જે સત્ય, ઇશ્વર, તે હું છું, એમ જણાવી સર્વત્ર આત્મમયતા સૂચવી હતી, તે હકને યાદ કર. તું બ્રહ્મ છે, સર્વમય છે, સર્વ તું ને તું સર્વ એવી વસ્તુગતિજ છે, તે સંભાર, તે સમજાય તો છેજ પણ તેના ઉપર હવે દૃઢતા કર, તેનેજ અનુભવ, આવરણમાત્રનો ભંગ કરી સ્વપ્રકાશે સ્વરૂપને જો. મનસૂરના ઉચ્ચારેલા વાક્યનું અત્ર સ્મરણ કરાવવામાં તાત્પર્ય એ છે કે જેમ મનસૂરને ફાંસીએ ચઢાવતી વખતે પણ તેણે એ વચન કહ્યું હતું, તેમ હે વાસના ! તારા આધારમાત્ર વ્યર્થ ઠરવાથી તું મરવા પડી છે તો તે સ્થાને પણ મનસૂરની પેઠે હકને સંભાર, હવેજ તને જગત્માત્ર બ્રહ્મ છે એ અનુભવ થશે.

વાતો કરવામાં અનુભવ થતો નથી, દિલથી કારીલાગણી થતાં થાય છે. અહીંઆં, હું દ્રષ્ટા છું ને આ જગત્ દૃશ્ય છે એવી ભેદદૃષ્ટિમાં, તો કદાપિ હકીકત—બ્રહ્મમયતા—જણાવાની નથી. ભેદદૃષ્ટિનો તો વ્યવહાર કેવો છે કે જેને જેટલી ગરજ હોય તેટલી યારી કરે છે, ને તે ગરજ પતી ગઈ કે પેલી યારી પણ પતી જાય છે; ને વળી વધારામાં એ થાય છે કે એવી યારી કરનારાં પોતેજ વિનાકારણ બદગોઈ, નિંદા, ખોટી વાતો, કરવા મંડી જાય છે. ભેદદૃષ્ટિનો આશ્રય કરતાં તો આવો મહા અનર્થરૂપ કલેષ પ્રાપ્ત થાય છે. અભેદદૃષ્ટિ—હક-સ્વરૂપ-અભેદ—નો આશ્રય કરતાં કેવલ પરમાર્થરૂપ આનંદ થાય છે, માટેજ તું ખતમ્ થઈ જા, તારા પોતામાંજ શાન્ત પડ, અને તારા અધિષ્ઠાનમાં, દ્રષ્ટામાં, લય પામી સર્વત્ર અભેદ અનુભવ.

૭. એજ નિર્ણય વધારે સ્પષ્ટતાથી કહે છે, જગત્ શું છે તેનુંજ તત્ત્વ કહે છે. વાસના ઉઠી, તૃષ્ણા થઈ, વિચાર ચાલ્યો, આશા ઉપડી, કે આખી સૃષ્ટિ ખડી થઈ ગઈ, ને તે કલ્પનામય સૃષ્ટિમાં અનેક ફિકરમંદી, ચિંતા, હર્ષ, શોક, આદિની જાલ ચીતરાઈ. એ આખી સૃષ્ટિનું જ્યારે મૂલજ આશા છે, તો હે વાસના! તું કાંઈ ન બને તો છેવટ એટલુંજ કર કે નિરાશામાં બીજી કશી પણ આશા નહિ એવી થઈ જા, અને એમ થવામાંજ તું પોતે પણ ગાયબ, ગેબ, ગુમ થઈ જા, એટલે એમાંથીજ મીનોઈની અર્થાત્ દૈવીસંપત્તિના પરમાનંદની, જ્યાં મરણજ નથી એવા અમરત્વની, નિર્ભયતાની, અભેદસાક્ષાત્કારની, મઝા મળશે; અભેદ અનુભવાશે. આ પ્રકારે અનેક ઉપાય સૂચવી, આશા અને વાસનામાં અનેક અપાય બતાવી, દર્દદિલને ખતમ્

થવાનો ઉપદેશ કરતાં કષાયરૂપ મલથી નિર્મુક્ત થવાનો માર્ગ કહ્યો છે. એ વાસનારૂપ કષાય જતાં અહીંઆંને અહીંઆંજ મુકિત અનુભવાશે. શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છેઃ यदि सर्वं परित्यज्य तिष्ठस्युत्क्रान्तवासनः अमुनैव निमेषेण तन्मुक्तोऽसि न संशयः સર્વનો પરિત્યાગ કરી વાસનારહિત થઈ જાય, તો તું આ નિમેષમાંજ મુક્ત છે એમાં સંશય નથી. આમ વાસનાનું મિથ્યાત્વ, અને તેમ અનુભવાતાં તેનું મહાફલ, તે બતાવી કષાય નિર્મૂલ કરવાની યુકિત કહી.

૩

વાસના એજ અભેદાનુભવમાં વિક્ષેપનું મુખ્ય અને અતિગૂઢ તથા સૂક્ષ્મ કારણ છે. વાસનાવિલય થાય તો આખી સૃષ્ટિ વિસ્તારનાર જે મન તેનો નાશ સહજ છે. વાસના એવી પ્રબલ છે કે તેને આધીન રહી મન કદાપિ સ્થિર થવા પામતું નથી, અતિચંચલ રહે છે. અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને યથાર્થ પૂછ્યું છે; चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढं तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् મન ચંચલ છે, મથી નાખનાર છે, ગમે ત્યાંથી પણ ખડકયામાંથી ખસી જાય તેવું બલવાન્ છે, એનો નિગ્રહ થવો તે વાયુને રોકવાના જેવું દુષ્કર કાર્ય છે. પણ એનો નિગ્રહ બને છે, ને તે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય બેથી બને છે. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે अभ्यासेनैव कौन्तेय वैराग्येणच गृह्यते. પુનઃપુનઃ ચિત્તને ઠેકાણે લાવવાનો જે પ્રયાસ તે અભ્યાસ, અને ચિત્તને વિક્ષેપ પમાડનાર જે વાસના તેની અસારતા સમજી વિક્ષેપકારણનોજ વિનાશ સાધવો તે વિરાગ. अभ्यासवैराग्याभ्यांतन्निरोधः એમ યોગસૂત્રની પણ આજ્ઞા છે. यतोयतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थि-

ઈ તતસ્તતોનિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ચંચલ અને અસ્થિર એવું મન જ્યાં જ્યાંખશી જાય,બહિર્ભાવ પામે,ત્યાં ત્યાંથી પાછું તેને ખેંચી આણી આત્માને વશ સોપવું, અંતર્દષ્ટિ કરવું. આવું અભ્યાસનું સ્વરૂપ ગીતામાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવેલું છે. શ્રીમદ્ગૌડપાદાચાર્યે પણ કહ્યું છે કે વિક્ષેપે શમયેત્પુનઃ વિક્ષેપ પામે તો પાછું શમાવવું. એ પ્રકારે અભ્યાસ તો ચાલેછેજ, તેવો અભ્યાસ ચાલવાને લીધેજ આગળના પદ્યમાં "ખતમ્ અય દર્દદિલ થઇ જા" એમ વિક્ષેપના કારણરૂપ કષાયવાસનાને નિર્મૂલ કરવા સંસારની અનિત્યતા આદિ કહી આવ્યા; પણ વાસના એવી વિલક્ષણ શક્તિ છે કે તે ગમે ત્યાંથી પણ આખી સૃષ્ટિ રચી કાઢેછે, વગર ભીંતે આખું ચિત્ર દેખાડેછે, ને એમ ચિત્તને વિક્ષેપ ઉપજાવ્યાં કરેછે, જેથી અભેદાનુભવમાં વિઘ્ન આવેછે. વિરાગભાવના દૃઢ થવી જોઇએ, તો વાસનાનો પરિત્યાગ સંભવેછે, પદાર્થાદિની અનિત્યતા સમજવાથી જેમ વિરાગભાવના થયાછે, તેમ પદાર્થોની આત્મીયતા સમજવાથી પણ વિરાગભાવના થાયછે. વાસના અહંપ્રત્યયદ્વારે પ્રવર્તેછે, એ અહંપ્રત્યયનો વિષય જે આ એક દેહાદિ છે, તેને સ્થાને સમષ્ટિદેહાદિ હોય તો વિક્ષેપનું કારણ રહેતું નથી, અભેદ થઇ રહેછે, ને ગમે તે વાસના ઉઠે તો પણ ઉઠે તેવી શમેછે, વિક્ષેપ કરી શકતી નથી; કારણ કે અહંથી વિરુધ્ધ જે ઇદં, તે, પછીથી રહેલું નથી, એટલે દ્વૈત વિના વિક્ષેપ ક્યાં થાય ? આ પ્રકારના વિરાગ ઊપર હવે લક્ષ કરાવે છે. પદાર્થોની અનિત્યતાની ભાવના કરવા રૂપ વિરાગ તો આગલા પદ્યમાં કહ્યો છે, ને કષાય નિર્મૂલ કરવાને અર્થે એ ભાવનાનો ઉપયોગ સમજાવ્યોછે. હવે વિક્ષેપ નિર્મૂલ

કરવાને અર્થે, વાસનાને સર્વમય, પ્રેમમય, અભેદરૂપ, થવાનો બોધ કરી, દ્વિતીય પ્રકારનો વિરાગ, જે રાજયોગનું અતિગૂઢ તત્ત્વ છે, તે સમજાવેછે. અભેદાનુભવની પરોક્ષ ઝાંખી પામેલો આત્મા બોલેછે.

૧. ઘણા સમયથી અનેક વિલાસો કરાવનારી ને તેથી છોડવી ન ગમે તેવી હે પ્યારી વાસના ! હું હવે જવા દે, મને રમાડવાનું મૂકી દે, અને આ જે અનેક સુખ દુઃખ, આશા નિરાશા, રાગ દ્વેષ, ઇત્યાદિ બંધનોરૂપી સૃષ્ટિ તેં મારી આગળ પાછળ રચી મૂકી છે, તેને ફરી ફરીને, વધારે વધારે કસી કસી ને બાંધ નહિ. પદાર્થાદિની અનિત્યતાની ભાવના અનુભવી હું એ બંધનોને તોડી નાખું છું, તો પણ પાછી તું તેમને ફરીથી, પહેલાંના કરતાં વધારે કસીને બાંધેછે; ને એવું એક બે વાર નથી થતું, પણ ફરી ફરી થયાં જાયછે. સ્થૂલવાસના મટે છે, તો પણ સૂક્ષ્મવાસના મટતી નથી, અને એજ સર્વ કરતાં બલવતી છે. ત્યારે એવાં બંધન ફરી ફરી ન બાંધતાં હવે તારે શું કરવું ? આતશશુદ્ધરક–પ્રેમાગ્નિ–અભેદપ્રેમનો જે અગ્નિ છે તેનાથી એ બધાં બંધનને છાર કરી નાખવાં, બાળી નાખવાં, અને એકતારથી, તારે મારી સાથે, એકતાર થવું, આત્મરૂપ થવું, અભેદ અનુભવ કરવો, વ્યષ્ટિ ઉપરથી દૃષ્ટિ કાઢી નાખી સમષ્ટિમય થવું. એમ શુભવાસના, કે અભેદમયતાની વાસના કરી પછી વાસનાનો વિલય સાધવો ને નિર્વાસન થવું. પણ જો એમ ન થાય તો વાસનાને પ્રેમપૂર્વક કહેછે કે જો તારે મારી આ વાત ન માનવી હોય, તો તું તારો ચરણ મારા ગળા ઉપર મૂકીને મને મારી નાખ, તારેજ શરણે મેં મારું માથું નમાવેલું છે, કે એમ મરતાં પણ આ બંધન છૂટી જાય. મરવાથી કાંઇ

વાસનારૂપી બંધન છૂટતું નથી, पुनरपि जननं पुनरपि मरणम् એજ વાસનાનું પરિણામ છે, ત્યારે "માર" એમ કહેવામાં કાંઇ અર્થ નથી એમ ન ધારવું; જે તને આ પ્રકારે ઉપદેશ કરનારો, તારે આધીન રહેનારો, અહંકારરૂપ આત્મા હું છું તેને માર, એટલે તે અહંકારરૂપ આત્મા મરી જતાં તું પણ મરીજ જશે, અને કેવલ સર્વસાધારણ સર્વમય શુદ્ધ ચૈતન્ય-આત્મા-રહેશે, જેને બંધન ત્રિકાલમાં હતું એ નહિ, છે પણ નહિ. એ રીતે અહંકાર મરવા માટે આવશ્યક છે કે શરણમાં શિર ઝુકાવવું જોઇએ, એટલો પ્રેમભાવ ઉદય પામવો જોઇએ, અને ગમે તેવા વિક્ષેપ સાથે ગારે કાંઇ નથી, બધું મારામયજ છે, એમ સર્વમયતાની આર્દ્રતા આવવી જોઇએ. એ પ્રકારે વાસનાને, પોતાને મારવાની વિનતિ કરી, જે અત્ર સમજાવ્યું તેજ કહેછે કે હે રસીલિ! હે વાસના! તમારી જેમાં રાજી હશે તેમાં હું પણ રાજી છું, કેમકે મારે કાંઇ બંધ નથી, હું સ્વતંત્ર સર્વમય આત્મા છું, મને તારા વિલાસોથી કાંઈ વિક્ષેપ હવે થવાનો નથી. તુ તો રસીલી છે, વિવિધ વિલાસ કરવા ને નવા નવા સર્ગ રચવા એમાંજ તને રસ છે, તો ભલે જેવી તારી ઇચ્છા થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કર, એથી હું પણ રાજી છું, હું તે બધાને અભેદાનંદનીજ લહર રૂપે અનુભવું છું, અને એમ મારા પરમસ્વાતંત્ર્યમાં વિલસું છું,

૨. આવી રીતે વાસનાની માર્મિક ઉપેક્ષા કર્યાનું કારણ કહે છે. મારા દિલમાં પ્રેમથી કરીને વિકરાલ, કદાપિ કશાથી ડરે નહિ, શમે નહિ, એવી ઝાળ ઊઠી છે, અભેદભાવનાનું મનન નિદિધ્યાસન કરતાં એ પ્રેમરૂપ અગ્નિ પ્રકટ થયો છે. પ્રકટ થયો છે ને ઝાંખો ઝાંખો બળે છે તે ઓલવાઇ જશે એમ ન જાણવું,

એ ઝાળ તો ઉઠી રહી છે, એટલે ભડભડાટ બળ્યાંજ કરે છે, ને વૃધ્ધિજ પામે છે. એ પ્રેમની જ્વાલા શું કરે છે? જે જે વસ્તુ એમાં આવે છે, જ્યાં જ્યાં એનો પ્રકાશ પણ પહોચે છે, તે વસ્તુમાં અને ત્યાં ત્યાં, તે બીજી તેવીજ જ્વાલા ઉપજાવે છે, અને એમ સર્વત્ર પોતે પોતાનેજ જોતાં પ્રેમમયતા-અભેદ-વિસ્તારે છે. એવી આ પ્રેમઝાળ મારા દિલમાં ઉઠી રહી છે તેમાં જો કોઇ પણ વસ્તુ—પદાર્થ—ગમે તે;—તું વાસના પોતે, ઈંધન થાય, એ ઝાળનું બળતણ થઇને અંદર આવી જાય, તો તે એકતાર થઈ જાય, એ જ્વાલારૂપ—પ્રેમરૂપ—અભેદ—થઇ જાય. એમાં આ શબ્દો કહેતાં લાગે છે તેટલી પણ વાર લાગે નહિ, ને એમ થવાની સાથેજ વિશ્વ—ભેદમયતારૂપી નામરૂપવિસ્તાર—તેનો કશો સંબંધ રહે નહિ; વસ્તુ, દેશ, કાલ એ ત્રણે પરિચ્છેદની પાર જે અપરિચ્છિન્ન અભેદ તેનો અનુભવ થાય. "ઇંધન બનીને રહે" તો એકતાર થાય એમ કહેવામાં એ તાત્પર્ય છે કે વૃત્તિ જો અભેદાભિમુખ થઇ હોય તો ભાવનાના પરિપાકે કરીને એકતાર થવાય; અને જે વાસના શુભત્વને પામી છે તેને વિષે આભિમુખ્યની શંકા નથીજ, એટલે તેને એ પ્રકારે જે કહ્યું છે તે ઉચિતજ છે. પ્રેમનો આવો અર્થ ક્યાંથી કર્યો? જગત્‌માં ભેદ ન ભાળતાં અભેદજ અનુભવવો એ પ્રેમ કેમ કહેવાય? પ્રેમ, પ્રેમ કરનાર, ને પ્રેમવિષય, એમ ત્રણ વાતો-ભેદ-વિના, પ્રેમ બનેજ કેમ? તે ઉપર કહે છે કે એવો પ્રેમ તે સાચો પ્રેમપ્રકાર નથી, સાચો પ્રકાર તો એજ, જે અત્ર કહ્યો તે છે. ત્યારે એમ શંકા થશે કે એવો પ્રેમ તો કહીં દીઠો નથી, જે ભેદરૂપ પ્રેમ કહીએ છીએ તે તો ઘણાક

પ્રેમીજનોમાં દેખીએ છીએ. તેનું ઉત્તર કહેછે કે એવાં પ્રેમી કહેવાતાં જન તો ગમાર છે, મૂર્ખ છે, એ શું સમજે કે પ્રેમ શી વસ્તુ છે? જો અંધ માણસ કદાપિ વસ્તુસ્વરૂપ જોઇ શકે તો એવાં પ્રેમી કહેવાતાં જન પ્રેમસ્વરૂપ સમજી શકે; પ્રેમી જનો પ્રેમસ્વરૂપ ન સમજે તેનું કારણ એ છે કે ભેદનો સ્વીકાર કરીને જેટલો પ્રેમ થાય છે તે તો એક સ્વાર્થજ છે, પોતાની કોઇ મતલબ, પોતાના અંતરને સામાના અંતરની અનુકંપા પામવાની ઇચ્છા—એટલું પણ તેવા પ્રેમમાં કારણ હોય છે; જ્યાં કારણ છે ત્યાં ભેદ છે, સ્વાર્થ છે, માયા છે; ભેદ છે ને માયા છે ત્યાં અહંભાવ છે, અહંભાવમાં પ્રેમનો અવકાશજ નથી. કેવલ અહંભાવશૂન્ય જે પ્રેમ તે પ્રેમ છે. એજ કહે છે કે હે વાસના! તારે મારી પ્રેમઝાળમાં ઇંધન થવું ઉચિત છે, કેમ કે હું જેણે મરણ સુધી કોઇ મારી નાખે તો પણ, કંધ—સ્કંધ—માથું—નમાવેલું નહિ—એવો અહંભાવવાળો હતો, તે આજ તારે વગર બોલાવ્યે પણ આવીને તારે શરણ પડયોછું, તુ કહે છે એમ નાચુછું, એવો છેક અહંભાવશૂન્ય થયોછું, તો હવે તારે આ પ્રેમ-ઝાળમાં હોમાઇ એકતાર થવું જોઇએ. અહંભાવ ગયો એટલું કહેવામાંજ વાસનાને અવકાશ નથી એ કહેવાઇગયું, કેમકે ગમે તેમ હલાવશે તો પણ અહંભાવરૂપ દોરી ન હોવાથી તે દૂર ફેંકી શકવાની નથી, ફેંકી, હલાવી, હાલી—ને પાછી બેસશે-પ્રેમઝાળમાં હોમાશે, અને અહંશૂન્ય અભેદાનુભવીને અભેદમાં વિક્ષેપ નહિ આવે,

૩. શરણે આવી વાસનાને પોતાથી અભેદ પામવાનું કહેનારની યોગ્યતા શી છે એવું પણ વાસના પૂછેજ; જ્ઞાનીઓને પણ જ્ઞાનાનુભવ થયા છતાં અનેક વાર પોતાના અધિકાર વિષે પ્રશ્ન થાયજ. હે પ્યારિ! તું એમ પૂછે કે મારો હાલ કેવો છે?

તો એટલુંજ ઉત્તર છે કે હું તો બેહાલ છું, હાલ વિનાનો છું; અહંભાવરહિત હોવાથી મારે અમુક હાલ હોઇ શકતો નથી. મારે તો હાલ પણ નથી, કે ધન અર્થાત્ અમુક પદથી સમૃદ્ધિ આદિ કશું નથી. મારો હાલ તારી નજરમાં, કાંઈ ન્યૂનાધિક જણાતો હોય તો તું તેટલો એ હાલને સુધાર, અને મને, તારી મરજી પ્રમાણે, નિહાલ કર;—તું એમ કરશે તેથી મારામાં કાંઇ પણ ફેરફાર થવાનો હોય તો તે એટલોજ કે જે અભેદરૂપી ધન મને મળ્યું છે તેમાં, તારો જેટલો નવો અનુભવ થશે, તેટલો વધારો થશે; મને તો જે અભેદ છે તેનો તેજ અધિક દીપિત થઇ અનુભવાશે, ને તું એ રીતે મારી સાથે ઐક્ય પામી વિક્ષેપથી વિરમશે. કદાપિ તારી મરજી હોય કે મારે તારા નામનુંજ ભજન કરવું, બીજું કાંઈ ન કરવું, તો ત્યાં સુધી પણ મારી તૈયારીજ છે. તું તું ને તું એજ રાત દિવસ રટ્યાં કરું, કે રામ—સર્વત્ર અભેદરૂપે રમી રહેલું જે નિજનામ—આત્મા—અહં—તેને રાત દિવસ રટ્યાં કરું, તો તે ઉભયે મારે તો એકનું એકજ છે. અહં અને ઇદં—હું અને આ—હું અને તું—એવો ભેદજ નથી, ત્યાં તારું નામ રટાવાની તારી ઇચ્છા હોય તો તેમ કરવામાં પણ હું મને ધન્ય ધન્ય માનીશ, કૃતાર્થ થયો માનીશ—કેમકે તારો ને મારો એવો અભેદ થઇ રહેશે. આમ ગમે તે પ્રકારે તું રમાડશે, નચાવશે, તો રમવા, નાચવા, હું તત્પર છું, મને એમાં અભેદાનંદનો વિલાસજ અનુભવાઇ આનંદ આવેછે, પામરોની પેઠે મોહ થઇ અજ્ઞાનની અને પ્રમાદરૂપ તમોગુણની વૃદ્ધિ થતી નથી. પરંતુ આવી રીતે હું તને વશ રહું છું તેમાં તું જો તારા મનમાં જુદાઈ રાખીને રમાડતી હોય, તો તો, આ મારા

શરીરનું વેધન થઇ જાય, મારું શરીર વિંધાઇ જાય, હજારો વિં-છીની નરકયાતનાનું અપરિમિત દુઃખ મને અનુભવાય, એવો કયામતનો દિવસ મારા ઉપર આવ્યો એમ જાણજે. તું જુદાઇ રાખીને વ્યવહાર કરે તેથી મરી જવાય તો ઠીક, પણ આ તો કયામતજ આવી પડે, મુંવા પછી જ્યારે કલ્પાંત થશે ત્યારે બધાં મુડદાંને જીવતાં કરી ઇશ્વર ઇનસાફ કરવાનો છે ને સારાને સારું ખોટાને ખોટું આપનાર છે, એવું જે મુસલમાની ધર્મમાં મનાય છે તે કયાગતનોજ દિવસ આવી પડે; ને તેમાં પણ મને કાંઇ સારું ન મળે, પણ 'શરીરવેધન'–શરીર વિંધાવારૂપ મહાપરિતાપજ મળે. આટલું બધું તારા મનમાં જુદાઇનો એક રેષ પણ ભાસ થાય તો મારા ઉપર ગુજરી જવાનું છે, માટે તું જુદાઇ રાખીને આ બધો ખેલ મને રમાડીશ નહિ; મને ગમે તે કર, ગમે તે કરાવ, તેમાં આનંદ ને આનંદજ છે. શુભવાસનાથી વિક્ષેપ થાય કે અશુભ વાસનાથી વિક્ષેપ થાય, પણ જ્યાં સુધી તે વાસનામાં જ્ઞાનીને અભેદનિરોધિની વૃત્તિનો ભાસ નથી ત્યાં સુધી વિક્ષેપ કેવલ અકિંચિત્કર છે, વિક્ષેપ નથીજ. પણ એ વાસનામાં ભેદનો અતિદૂર પણ સ્પર્શ થાય તો આખું જ્ઞાન વ્યર્થ છે, વાક્-પાંડિત્યમાત્ર છે, કપટજાલ છે, મિથ્યા આડંબર છે. અને એવા આડંબરને માટે મહાપરિતાપરૂપ યાતના વેઠવીજ પડે છેઃ मिथ्याचारःस उच्यते એમ ગીતામાં તથા तेऽप्यज्ञानतमा नूनं पुनरायान्ति यान्तिच એમ અપરોક્ષાનુભૂતિમાં કહેલુંજ છે. એવા અર્ધજ્ઞાનીને ભેદવાસના મહાદુઃખકર થઇ પડે છે, અને વિષયોના ગમાગમથી, અર્થાત્ ત્યાગ અને યોગથી, શોક હર્ષાદિ બહુ પરા-ભવ પમાડે છે. શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે કે अर्धप्राप्तविवेकस्य न

प्राप्तस्यामलपदम्। चेतसस्त्यजतो भोगान् परितापो भृशं भवेत्
અર્ધંજ વિવેક જેમને પ્રાપ્ત થયો છે તેવાં ચિત્તને ભોગનો ત્યાગ કરતાં મહાપરિતાપ થાય છે.

૪. વાસનાને આવો ઉપાલંભ આપતાં તે કહે છે કે હું તો તમારીજ છું, શા માટે એવો વિતર્ક કરોછો?–શુભ વાસના સર્વદા આત્માધીનજ છેઃ તો; પણ વાસના અતિ નિગુઢ અને પ્રબલ છે. આપણી થતે થતે પણ પારકાની થઇ જાય છે, માટે વળી કહે છે કે જો એમજ હોય તો; તું મારી દિલદાર છે, મારું હૃદય છે, એ વાત ખરી હોય તો; ફરીથી કદાપિ ફેરવવાનો વખત ન આવે એ પ્રકારે વિચાર કરીને એક વાર એમ કહે કે 'હું તન અને મનથી સર્વથા તારી છું". એવું કહેવામાં પણ તારા ખરા દિલથી ઈકરાર કર, પવિત્રમાં પવિત્ર હૃદય રાખી શુધ્ધ મનથી પ્રતિજ્ઞા કર; કેમકે તું તો ઠગની છે, કાંઇક બોલેછે ને કાંઇક કરે છે એવી, જોતા જોતામાં ચાર રમતો રમી લે ને રમાડી લે એવી, ઠગની છે, તેથી ખરી પ્રતિજ્ઞા કરીને કહે કે 'આ મન—મારું મનને આ મન—તારું મન—તે વચ્ચે એક તાર જેટલી, તાંતણા જેટલી પણ જુદાઇ નથી, બન્ને એકજ છે;'—ભેદમાત્ર અભેદથી અભિન્ન છે એવી વાસના દૃઢ થઇ ગઇ છે, એમ નિર્ણય કર. ઠગની કહી તેજ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. વાસના કેવી છે? पातालमाविशासि यासि नभो विलङ्घ्य दिङ्मण्डलं भ्रमसि मानस चापलेन भ्रान्त्यापि जातु विमलं कथमात्मनीनं तद्ब्रह्म न स्मरसि निर्वृतिमेषि येन ॥ હે માનસ! હે મન!—વાસનામય પિંડ!—તું વાંદરાના જેવું ચપલ છે, અકારણ પણ ચેષ્ટા કર્યા વિના રહેતું નથી, ને એક વાર પાતાલમાં પેશી જાયછે તો બીજી વાર આકાશની પણ

પાર પડી જાયછે, તો ત્રીજી વાર આઠે દિશાઓના ખુણે ખુણામાં ફરી વળેછે. છતાં તું કેવું મૂઢ છે કે જેને વિષે કશો મલ નથી એટલે જે આવાં વિક્ષેપકારણથી કેવલ મુક્ત છે ને તેથીજ જે આત્માને અત્યંત હિતાવહ છે, મનને પૂર્ણ શાન્તિ પમાડે તેવું છે, એવા બ્રહ્મનું—અભેદનું—એક ક્ષણ પણ, ભુલમાં પણ, સ્મરણ કરતું નથી, કે જેથી તને શાન્તિ થાય. ત્યારે વાસના આવી પ્રબલ ઠગની છે, અનેક વિલાસ રચેછે, અનેક રંગ બગાડી નાખેછે, માંડે છે, ને ભાંગેછે, એક પલમાં એક લાખ ઉઠાવ કરેછે, ને એમ સૃષ્ટિ ઉપર સૃષ્ટિ રચેછે, તેને કહેછે કે હે પ્યારિ ! તું જો સાચો ઇકરાર કરતી હોય તો હવે ઘડી ઘડી તારી નજર બદલાવી દૃષ્ટિ દૃષ્ટિમાં નવી નવી સૃષ્ટિ વિસ્તારી, મને શા માટે નચાવેછે! આમ થન થન, નાના બાલકને નચાવતી હોય તેમ તું નચાવે છે! પણ એમ નાચવામાં એ મને હરકત નથી; क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपिच संपूर्णविभवः ક્ષણમાં બાલ, ક્ષણમાં કામરસિક જુવાન, ક્ષણમાં ધનહીન, ક્ષણમાં સંપૂર્ણ વૈભવવાળો, એમ ક્ષણે ક્ષણે નટની પેઠે વિવિધ વેષે નાચવામાં મને હરકત નથી, તું જેમ નચાવશે તેમ નાચીશ; પણ તું માત્ર એટલુંજ સામે સાચું કહે કે હું ધન્ય ધન્ય થઇ છું; તારી આવી આ દીનતાથી કૃતાર્થ થઇશું, અભેદમાં અભેદ થઇછું. સૃષ્ટિમાત્ર અભેદનાજ વિવર્ત છે, અભેદ છે, એમ અભેદાનુભવ થયા પછી વાસના પણ અભેદનીજ રહેછે, अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुरहो गुरुः ॥ अहो ज्ञानमहो ज्ञानमहो सुखमहो सुखम् એવું અનંત નિરવધિ, સાનંદાશ્ચર્યજ વિલસેછે.

૫. આ પ્રકારે રાજયોગાનુસાર પ્રવૃત્તિમાંજ નિવૃત્તિ અનુભવવાને માર્ગે વાસનાને બોધ કર્યો, વૃત્તિમાત્રને દ્રષ્ટા રહી બ્રહ્મવિવર્ત, આત્મપણાથી અનુભવવાનો માર્ગ બતાવ્યો. એ માર્ગ કહેવામાં આટલો સૂતર છે, પણ પૂર્ણ સત્ત્વાપત્તિ થયા વિના અનુભવમાં આવવો અતિકઠિન છે. માટે મંદાધિકારીને કાંઇક સ્થૂલ સાધનો પણ જોઇએ છીએ, હઠયોગાભ્યાસ સુધીની પણ અપેક્ષા પડે છે. ત્યારે એવાજ આશયને અનુસરી, પુનઃ વાસનાને સંબોધે છે કે જો તારાથી 'હું ધન્ય ધન્ય થાઉં છું;' પરમ સાક્ષાત્કાર પામી, વૃતિમાત્રમાં દ્રષ્ટા અને દશ્ય ઉભયત્ર ચૈતન્યવિલાસની એકતાજ અનુભવું છું, એમ ન સમજી શકાતું હોય, અને જુદાઇનો ગંધ તારા મનમાંથી જતો ન હોય, તો તો ખ્યાલમાત્ર મૂકી દે; હું હવે તારા બંધનમાં રહેનાર નથી, ઉગ્ર ત્યાગ કરી, પ્રાણાયામાદિમાર્ગે પણ તને રોધવા યત્ન કરવા લાગીશ. વાસના બે પ્રકારની રહે છે;શુભ એટલે ધર્મધ્યાનનિયમાદિપાલના કરવા રૂપ, અને અશુભ પરદ્રવ્યાપહરણ પરદારગમનાદિ પ્રવૃત્તિરૂપ. શુભવાસના, પોતાની વૃધ્ધિથીજ ક્રમે ક્રમે પરમાર્થ સિદ્ધ કરે છે,ને બ્રહ્મકારવૃત્તિ કરાવી, પોતે પણ નિવૃત્ત થાય છે, તથા અવશેષમ બ્રહ્મમયતા અનુભવાય છે. અશુભ વાસનાની નિવૃત્તિને અર્થે દૃઢ પુરુષાર્થ કરવો આવશ્યક છે, ને તેજ અત્ર કહેલો છે કે જો વાસનાને ભેદભાવના થતી હોય, તો તો હે વાસના ! તું મારો ખ્યાલ મૂકી દે, હું બલવત્તમ પુરુષાર્થથી તારો પરાજય કરીશ. શુભાશુભના મિશ્રણરૂપ તું હોઇશ અને ઘડીમાં ભેદ ઘડીમાં અભેદ એમ તારી " ઠગાઈ " નો ખેલ ચલાવીશ તો પણ પ્રબલ પ્રયત્ને હું તને નિવૃત્ત કરી શુભરૂપ બનાવીશ.

કીયા છે તે કહે છે કે લોકલાજ, લોકો-દુનીયાં—શું કહેશે? પ્રતિષ્ઠા શામાં ગણાશે ? એ વિચારો; તેમજ મર્યાદા, અમુક કરાય, અમુક ન કરાય એવી મર્યાદા, અમુક મારું, અમુક પારકું, એવી મર્યાદા, હું જ્ઞાની, હું પંડિત, હું કુલિન, હું સમૃદ્ધ, હું વૃદ્ધ, હું અધિકારી, ઇત્યાદિ મર્યાદા, એ સંબંધીના વિચારો; આવા વિચારો ને લેઇનેજ જુદાઇ—ભેદભાવના ઉપજે છે, પણ વસ્તુતઃ તે જુઠી છે, મિથ્યા છે, કેવલ કલ્પિત છે. તો એવી લાજ મરજાદથી થતી જે જુદાઇની જુઠાઇ તેને ત્યજીને; જો ' આ મન ' એટલે આ તારું મન, નિજથી એટલે પોતાથીજ રમે, પોત પોતાનેજ રમત, રમનાર, રમવાનું, અનુભવે, સર્વત્ર આત્માભેદ પામે, તો ભેદનો વિક્ષેપ આવે નહિ, અને તેમ થાય ત્યારેજ શુભવાસનાનો પરિપાક થયો કહેવાય, પ્રેમ સાચો ગણાય, વિક્ષેપનો અવકાશ રહે નહિ. આવો અભેદ થાય, વાસનાનો આ પ્રકારે ક્ષય સિધ્ધ કરાવે એજ મારી સર્વદા તારી પાસે યાચના છે, તું કેવલ પ્રેમમય થઇ અભેદમય થા એજ યાચના છે. એવા અભેદનો અનુભવ ક્યાંથી કરશે? અભેદરૂપ શી રીતે થવું ? એ પ્રશ્ન કરીશ નહિ, મારા પોતાના મનમાં, હૃદયમાં, વાણીથી વર્ણન કરી ન શકાય, તેવો અગાધ પ્રેમ ભરપૂર જામેલો છે, તેમાંજ તું ડુબી જા, તે રૂપ થા, એટલે તું વિક્ષેપાદિ પામે છે, પમાડે છે, તેનો અવકાશ રહેશે નહિ, સર્વત્ર સમતાનો ઉદય થતાં, એટલે સમાનપ્રતિ મૈત્રી, અધિકપ્રતિ હર્ષ, કનિષ્ઠ પ્રતિ દયા, અને વિરોધી પ્રતિ ઉપેક્ષા એ ચારવૃત્તિ-જેને યોગસૂત્રમાં મૈત્રી, મુદિતા, કરુણા, ઉપેક્ષા, એ નામ આપ્યાં છે—તેનો પૂર્ણ અભ્યાસ થતાં, આવો પ્રસંગ સહજમાં થઇ રહેશે. આ પ્રકારે સમાનતા, પ્રેમ, ઇત્યાદિનો સાર, ઇત્યાદિનું તત્ત્વ, હું તને કેટલી

ધખત કહું ? શી રીતે કહું ? તારા વિક્ષેપથી મુક્ત થવા કેવી કેવી રીતે શમનના ઉપાય રચું ? પણ હે સખિ ! હે વાસના ! એટલુંજ તું સંભાર કે 'આ મન' આ મારું વક્તાનું મન, અને 'આ મન' આ તારું પોતાનું મન, એવાં બે જુદાં મનજ નથી; ઉભયમાં જે વિજ્ઞાતા છે તે એકનો એકજ છે; एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः સર્વમાં સાક્ષી તેનો તેજ છે, તેનાથીજ તું, હું, સર્વ તે તે રૂપે છીએ; માટે એટલી જે તારી સ્વભાવસિદ્ધ સ્થિતિ તેને સંભાર, તારા સ્વરૂપને ઓળખ, એટલે તું તારી મેળે વિક્ષેપ પામતી અટકશે. કોઇના કહેવાથી જ્ઞાન આવી જનાર નથી, તારી મેળેજ વિચાર કર, એટલે તું શાન્ત પડશે.

૭. આ રીતે વૃત્તિનો વિક્ષેપ રોકવાને અર્થે વાસનાને શમન કરવાના અનેક પ્રકાર કહ્યા. વૃત્તિમાત્રનું સ્વરૂપ એવું છે કે તે સતત ઉદય થયા વિના તો રહેતીજ નથી, અનેક પ્રકારે અનેકરૂપે, વિલસે છે ત્યારે વિક્ષેપની નિવૃત્તિ અશક્યજ છે એમ ધારવાનું કારણ નથી. જ્ઞાનીઓએ અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરીને તેવા તેવા અધિકારીને અર્થે મૃદુ, કઠિન, આદિ—માર્ગ યોજ્યા છે. મૃદુમાર્ગ અથવા રાજયોગની એવી યુક્તિ છે કે પ્રથમે તો વૃત્તિમાત્રને 'વૃત્તિ હું નથી, હું તો તેનો દ્રષ્ટા છું' એ ભાવના દૃઢ રાખીને નિરીક્ષણ કર્યાં કરવું; પરંતુ એવી ભાવના દૃઢ ન થાય, રાગદ્વેષાદિ અનેક ભાવનાઓ એ ભાવનામાં ભંગ કરાવે, તો જે ભાવના થાય તેનાથી વિરુદ્ધ ભાવના ઉપજાવીને તેનો નાશ સાધતાં, પુનઃ દ્રષ્ટારૂપ ભાવના અને દ્રષ્ટાનોજ બધો દૃશ્યવિલાસ છે એ ભાવના સુસ્થ રહે છે. એકંદર વૃત્તિ અને ભાવનાનું સ્વરૂપ જોતાં આપણા અનુભવમાત્ર પણ એજ નિયમને

કીયા છે તે કહે છે કે લોકલાજ, લોકો-દુનીયાં—શું કહેશે? પ્રતિષ્ઠા શામાં ગણાશે ? એ વિચારો; તેમજ મર્યાદા, અમુક કરાય, અમુક ન કરાય એવી મર્યાદા, અમુક મારું, અમુક પારકું, એવી મર્યાદા, હું જ્ઞાની, હું પંડિત, હું કુલિન, હું સમૃદ્ધ, હું વૃદ્ધ, હું અધિકારી, ઇત્યાદિ મર્યાદા, એ સંબંધીના વિચારો; આવા વિચારો ને લેઇનેજ જુદાઇ—ભેદભાવના ઉપજે છે, પણ વસ્તુતઃ તે જુઠી છે, મિથ્યા છે, કેવલ કલ્પિત છે. તો એવી લાજ મરજાદથી થતી જે જુદાઇની જુઠાઇ તેને ત્યજીને; જો ' આ મન ' એટલે આ તારું મન, નિજથી એટલે પોતાથીજ રમે, પોત પોતાનેજ રમત, રમનાર, રમવાનું, અનુભવે, સર્વત્ર આત્માભેદ પામે, તો ભેદનો વિક્ષેપ આવે નહિ, અને તેમ થાય ત્યારેજ શુભવાસનાનો પરિપાક થયો કહેવાય, પ્રેમ સાચો ગણાય, વિક્ષેપનો અવકાશ રહે નહિ. આવો અભેદ થાય, વાસનાનો આ પ્રકારે ક્ષય સિદ્ધ કરાય, એજ મારી સર્વદા તારી પાસે યાચના છે, તું કેવલ પ્રેમમય થઇ અભેદમય થા એજ યાચના છે. એવા અભેદનો અનુભવ ક્યાંથી કરવો? અભેદરૂપ શી રીતે થવું ? એ પ્રશ્ન કરીશ નહિ, મારા પોતાના મનમાં, હૃદયમાં, વાણીથી વર્ણન કરી ન શકાય, તેવો અગાધ પ્રેમ ભરપૂર જામેલો છે, તેમાંજ તું ડુબી જા, તે રૂપ થા, એટલે તું વિક્ષેપાદિ પામે છે, પમાડે છે, તેનો અવકાશ રહેશે નહિ, સર્વત્ર સમતાનો ઉદય થતાં, એટલે સમાનપ્રતિ મૈત્રી, અધિકપ્રતિ હર્ષ, કનિષ્ઠ પ્રતિ દયા, અને વિરોધી પ્રતિ ઉપેક્ષા એ ચારવૃત્તિ-જેને યોગસૂત્રમાં મૈત્રી, મુદિતા, કરુણા, ઉપેક્ષા, એ નામ આપ્યાં છે—તેનો પૂર્ણ અભ્યાસ થતાં, આવો પ્રસંગ સહજમાં થઇ રહેશે. આ પ્રકારે સમાનતા, પ્રેમ, ઇત્યાદિનો સાર, ઇત્યાદિનું તત્ત્વ, હું તને કેટલી

ધમ્પત કહું ? શી રીતે કહું ? તારા વિક્ષેપથી મુક્ત થવા કેવી કેવી રીતે શમનના ઉપાય રચું ? પણ હે સખિ ! હે વાસના ! એટલુંજ તું સંભાર કે 'આ મન' આ મારું વક્તાનું મન, અને 'આ મન' આ તારું પોતાનું મન, એવાં બે જુદાં મનજ નથી; ઉભયમાં જે વિજ્ઞાતા છે તે એકનો એકજ છે; एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः સર્વમાં સાક્ષી તેનો તેજ છે, તેનાથીજ તું, હું, સર્વ તે તે રૂપે છીએ; માટે એટલી જે તારી સ્વભાવસિદ્ધ સ્થિતિ તેને સંભાર, તારા સ્વરૂપને ઓળખ, એટલે તું તારી મેળે વિક્ષેપ પામતી અટકશે. કોઇના કહેવાથી જ્ઞાન આવી જનાર નથી, તારી મેળેજ વિચાર કર, એટલે તું શાન્ત પડશે.

૭. આ રીતે વૃત્તિનો વિક્ષેપ રોકવાને અર્થે વાસનાને શમન કરવાના અનેક પ્રકાર કહ્યા. વૃત્તિમાત્રનું સ્વરૂપ એવું છે કે તે સતત ઉદય થયા વિના તો રહેતીજ નથી, અનેક પ્રકારે અનેકરૂપે, વિલસે છે ત્યારે વિક્ષેપની નિવૃત્તિ અશક્યજ છે એમ ધારવાનું કારણ નથી. જ્ઞાનીઓએ અનેક યુકિત પ્રયુકિત કરીને તેવા તેવા અધિકારીને અર્થે મૃદુ, કઠિન, આદિ—માર્ગ યોજ્યા છે. મૃદુમાર્ગ અથવા રાજયોગની એવી યુકિત છે કે પ્રથમે તો વૃત્તિમાત્રને 'વૃત્તિ હું નથી, હું તો તેનો દ્રષ્ટા છું' એ ભાવના દૃઢ રાખીને નિરીક્ષણ કર્યાં કરવું; પરંતુ એવી ભાવના દૃઢ ન થાય, રાગદ્વેષાદિ અનેક ભાવનાઓ એ ભાવનામાં ભંગ કરાવે, તો જે ભાવના થાય તેનાથી વિરુદ્ધ ભાવના ઉપજાવીને તેનો નાશ સાધતાં, પુનઃ દ્રષ્ટારૂપ ભાવના અને દ્રષ્ટાનોજ બધો દૃશ્યવિલાસ છે એ ભાવના સુસ્થ રહે છે. એકંદર વૃત્તિ અને ભાવનાનું સ્વરૂપ જોતાં આપણા અનુભવમાત્ર પણ એજ નિયમને

વશ વર્તે છે. આપણને કોઇ પદાર્થના અભાવથી મહાદુઃખ થાય છે, અભાવજન્ય દુઃખભાવના પ્રબલ રહે છે, પણ જો તે એવીને એવી પ્રબલ રહેતી હોત તો આપણે ક્ષણ પણ જીવી શકત નહિ. સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય છે કે કાલે કરીને વાત ઘસાઇ જાય છે, ને આપણને વિસ્મરણ થતાં કલેષ જતો રહે છે; પણ એમ કહેવાનું તત્ત્વ શું છે તે જોવું જોઇએ. અભાવજન્ય દુઃખભાવના અભિભૂત થાય છે કે અસ્ત થાય છે, ત્રીજો માર્ગ રહેતો નથી. એ ભાવના કરતાં કોઈ અધિક બલવતી ભાવના ઉપજે, એ દુઃખ કરતાં વિષમ દુઃખ આવી પડે, કે એ દુઃખને ઢાંકી નાખે તેવી કોઇ પ્રવૃત્તિ કે તેવો કોઇ કર્તવ્યનો કે આનંદનો પ્રસંગ આવી પડે, તો અવશ્ય તે તે ભાવનાથી પ્રથમની ભાવનાનો અભિભવ થાય છે. પણ અભિભૂત વાસના કવચિત્ સહકારી મળતાં પુનઃ ઉદ્બોધ પામી ક્ષણ વાર કલેષ ચખાડી જાય છે. આવો અનુભવ સાર્વત્રિક છે, કોઇ એનો સ્વીકાર કરવા ના પાડે, પણ એ અનુભવ અજ્ઞાત રીતે થઇ જાય છે, આપણે તે અનુભવને જાણી ઉપજાવીને ઉપયોગમાં લેતાં નથી. જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીમાં એજ ફેર છે કે આવો જે અનુભવ તે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનપૂર્વક લે છે, અજ્ઞાની કાલે કરીને પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત કરે છે; જ્ઞાનીઓ જ્યારે અતિ ઈષ્ટ એવો આ અભિભવ સાધી શકે છે, ત્યારે અજ્ઞાનીઓ તે અભિભવનો સમય આવતો સુધી એક બે દશ કે સો હજાર જન્મ પર્યંત પણ પીડાયાં કરે છે. એજ પુરુષાર્થનો અવકાશ છે કે આ અભિભવાદિની યોજના જ્ઞાનથી સ્વતઃ કરી લેવી. જ્ઞાનીઓ તે યોજના એવી સરલ યુકિતથી અને સહજ રીતે કરે છે કે જેથી ઉદાહરણમાં કહેલી

અભાવજન્ય દુઃખભાવનાનો અભિભવ સાધવા કરતાં અસ્તજ સાધી શકાય. દુઃખભાવનારૂપ વૃત્તિનો ઉપરાગ દ્રષ્ટાને લાગવાથી દુઃખાનુભવ થાય છે, પણ તે ઉપરાગ કે તે વૃત્તિ કે તે અનુભવ એ કાંઈ દ્રષ્ટાના ધર્મ નથી, એટલે દ્રષ્ટાના અવિકારિત્વની ભાવનાને પૂર્વભાવનાના સામી અનુભવમાં આણે છે. એથી પણ આગળ જઈ વૃત્તિને ચલાવનાર વિષયમાત્ર મનઃકલ્પિત છે, મનોનાશ થતાં આખા જગત્‌નો નાશ છે, એવી અનિત્યતાની, મિથ્યાત્વની, ભાવનાને પણ ઉક્ત ભાવાનાના સામી અનુભવે છે. છેવટ એથી પણ આગળ વધી દ્રષ્ટા અને (મિથ્યા એવું પણ જે) દશ્ય તેનો ભેદ નથી, દ્રષ્ટા જ સર્વ વિવર્તી રહ્યો છે, એમ અભેદભાવનામાં ઉક્ત ભાવનાનો અસંતાભાવ અનુભવી લે છે. ભાવનામાત્ર ત્યારેજ સફલ થાય છે કે જ્યારે બલવત્તમ હોય, પોતાના ખરા હૃદયની હોય, આખા હૃદયપ્રદેશને આરપાર ભરીને છલકાય તેમ વ્યાપી રહેલી હોય;—પણ તેવી ભાવના વસ્તુસ્થિતિ યથાર્થ જાણ્યા વિના ઉપજતી નથી; માટેજ વેદાન્તમાં જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા કહી છે, જ્ઞાનનેજ મોક્ષ કહ્યો છે. આ બધો મૃદુમાર્ગ છે. કઠિનમાર્ગમાં પ્રાણાયામ, સાધનક્રમ, ગુરુસેવા, યજ્ઞ જપતપાદિ, દેવદર્શનાદિ, અનેક કહેલાં છે. ત્યારે વૃત્તિ અને ભાવનાસ્વરૂપ તથા ઉપયોગ વિષે આટલો ઉપોદ્ઘાત કરવાનું આ પદની ચાર પંક્તિ સમજાવવામાં શું પ્રયોજન છે તે હવે જુઓ. વાસનાને વિક્ષેપ ટાળવો ઇષ્ટ છે, પણ વાસના વિવિધ પ્રકારે પ્રવર્તી ભમાવ્યા વિના રહેતી નથી, ત્યારે એવી પ્રવૃત્તિમાંની એક જે અતિનિગૂઢ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ સમસ્ત વિશ્વને નચાવી રહે છે તેને ઉદ્દેશીને કહે છે કે હે વાસના ! તારી પ્રીતિ પામવા, હું અમુક કરી

આપે, અમુક સાધી આપે, એવી આશા રૂપે તું પ્રવર્તે છે ત્યાં તને તૃપ્ત કરવા, તારો પૂર્ણ પ્રેમ પામવા, હું આવીને તારે બારણે પડું, આંસુની ધાર વહાવું, તો તેથી તું તૃપ્ત થશે ? મારા ઉપર પ્રસન્ન થશે ? આશાની વાસના સામે મારા હૃદયની પૂર્ણ આતુરતાની વાસના આણું, હું તારે માટે રોઉ છું, મરી જઇશ, એવી દીનતા કે આધીનતાની વાસના આણું, તેથી શું આશાની વાસના નિવૃત્ત થશે ? ઉત્તર કે ના, નહિ થાય. કેમકે 'ન તોયે તુંને દયા મન ' તને હે વાસના !મનમાં જરાએ દયા નથી, કે આવી આધીનતા, દીનતા તેના ઉપર તો પ્રસન્ન થવું જોઇએ, તું તો એમ કર્યા પછી પણ ભમાવેછે, નચાવેછે, જચાવેછે—વિવિધ યાચનાઓ કરાવે છે, પણ આપતી નથી, એટલી બધી કઠિન છે. ત્યારે તને તો એવી દીનતા આદિ પ્રણિપત કામની નથી, તું મારો દામન મૂકી દે, મારો છેડો પકડયોછે તે મૂકીને ચાલી જા, મારે તારો ખપ નથી, ને હું તને આધીન થવાનો નથી; આશાની ભાવના સામે દીનતાની ભાવના કશા કામની નથી, એનાથી પૂર્ણ ભાવનાનો અભિભવ ન થતાં ઉલટી તેની ઉદ્દીપ્તિ થવાની છે; આશાની વાસનાના વિક્ષેપની વિપુલતાજ થવાની છે;—એના સામે તો 'મૂકી દે દામન ' એવી અનિત્યતાની ભાવના કે તિરસ્કારની ભાવના, કે ઉપેક્ષાની ભાવના, કરવી જોઇએ; તેના વિના વિજયનો સંભવજ નથી. એવી ઉપેક્ષા કેમ થઇ શકશે ? એમ ન ધારવું, કેમકે મને કશી દરકાર નથી, હું તો સર્વની પાર છું, ને મારું આ મન 'હવે શું કરશે ! દુઃખી થઇ જશે ! ' એમ જે તને લાગેછે તે ખોટું છે, દુઃખી જણાતું એ મન, સર્વદા સુખીને સુખીજ છે. ઉપેક્ષાની ભાવના પણ જ્ઞાનપૂર્વક છે, સર્વની પાર એટલે વૃત્તિ

અને ભાવનામાત્રના દ્રષ્ટારૂપે પરમ અવિકૃત હું નિર્લેપ છું, એટલે પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થતા ઉપભોગ અન્યને દુઃખરૂપે ભાસતા હશે, પરંતુ હું તો અવિકૃત, સર્વદા સુખરૂપ, આનંદઘન છું; તને પણ છેક મારામય કરી લેઉં, તું પણ એક મારોજ વિવર્ત છે એમ અનુભવી લેઉં, ત્યાં સુધીનું મારું સ્વરૂપ અને સામર્થ્ય છે. પણ એટલું બધું, સામર્થ્ય, એટલી બધી ઉપેક્ષાવૃત્તિ, પ્રકટ કરી તારી એકતા કે તારો વિનાશ સાધવા કરતાં, તુંજ એકતાર બની રહે, મારા મય થઇ રહે, ને છેવટે, હું તને આ કહું છું તે જો તારા લક્ષમાં ન ઉતરતું હોય, તો હવે જા, મને ત્યજ, અને મારું શું થશે એની ચિંતા ન કરીશ, તને મારું મન દુઃખ પામતું લાગે તો ભલે તે દુઃખીને નિત્ય દુઃખીજ થવા દે, એમાં તું વચમાં સુખ કરી આપવા આવીશનહિ. ભાવનાથી ભાવનાનો વિનાશ સાધી પોતે અવિકૃત દ્રષ્ટા રૂપ રહી એકતારમાં રમવું એ રાજયોગનો ગુઢક્રમ છે એનેજ અનુસરી વિક્ષેપ વાસનાનુ શમન કરવાનું છે. અનિત્યતા, મિથ્યાત્વ, પ્રતારણા, તિરસ્કાર, ઉપેક્ષા,ઇત્યાદિ ભાવનાથી રાગરૂપ વિક્ષેપભાવનાને પરાસ્ત કરવાને અર્થે અત્ર તિરસ્કારપૂર્વક ઉપેક્ષાની ભાવનાનો માર્ગ કહ્યોછે. પરંતુ તત્ત્વ તો એજ છે કે 'બની રહે એકતાર' દ્રષ્ટાના વિવર્તરૂપેજ વાસનામાત્ર પણ અનુભવવી.

૮ વાસના કેવા કેવા પ્રકારે મનમાં જ્ઞાન ઉપજ્યા સતેપણ પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, તે ઉપર લક્ષ કરીને ઉપરનોજ નિશ્ચય વધારે સ્પષ્ટ કરી આપેછે.જ્ઞાન થાય છે, મિથ્યાત્વ સમજાય છે,સ્વરૂપ ઓળખાયછે, અનુભવના પણ ક્ષણિક ઝબકારા થઇને ચાલ્યા જાય છે, છતાં મારું શું થશે?—મારાં કુટુંબાદિ શું કરશે?—આ જ્ઞાનાનુભવમાં

શો લાભ થશે?- ઇત્યાદિ અનેક કલ્પનાઓ વિક્ષેપ પમાડયાં જ કરે છે. એ કલ્પનાના નિદાનરૂપ વાસનાને કહે છે કે હે સખિ! એવી દયા ખાઇશ નહિ, હું દુઃખીજ રહેવા ઇચ્છુ છું એમ સમજીને તું દયા ખાઇશ નહિ, અને દયાથી કરીને મારા ઉપર મયા- માયા-પ્રેમ-કરીશ નહિ; કેમકે એ પ્રેમ કેવો છે કે દિલને જરા જરા ચોરી રાખીને કરેલો પ્રેમ છે, આખા દિલથી કરેલો પ્રેમ નથી; ને જે આખા દિલથી કરેલું નથી તે કદાપિ પણ પરિતૃપ્તિ આપતું નથી. જ્ઞાનાનુભવ પ્રબલ થતે થતે વાસના થોડી થોડી દબાય છે, કોઇ કોઇ વાર નષ્ટવત્ થઇ જઇ અનુભવનો ઉદય થવા દે છે, પણ તે કેટલો? વીજળીનો ઝબકારો પણ વધારે વાર ટકે છે, પરંતુ એ અનુભવ વધારે વાર ટકતો નથી, તુરતજ એક કે બીજી વાસના વચમાં પેદા થઇને વિક્ષેપ ઉપજાવે છે. આવો અપૂર્ણ વાસનાક્ષય કામનો નથી, સંપૂર્ણ થશે તોજ આનંદ આવશે. એવા અપૂર્ણ પ્રેમના અનુભવથી કશી શાન્તિ થતી નથી, કેમકે જે ભૂખ છે તે તો એવા ક્ષણિક અપૂર્ણ અનુભવોની નથી, સતત ઉદય રહે તેવા અભેદની છે, ને તે ભૂખ દિલ ચોરીને જરા જરા પ્રેમ કરવાથી મટવાની નથી, અભેદ વિના બીજી વાતમાં સુખજ નથી. તારી દયાની તો મને ગરજ પણ નથી. એ રીતે ક્ષણિક પ્રેમ જોવો એ તો "માયા"જ છે-મિથ્યા છે, કાંઇ અર્થ વિનાની વ્યર્થ વાત છે, એમ જણાવવાનેજ પ્રેમને બદલે "મયા"-માયા-જેને સામાન્ય રીતે લોકો પ્રેમના અર્થમાં વાપરે છે, તે શબ્દ 'ન ખાઇશ મયા' ત્યાં વાપરેલો છે. વાસનાનો એવો ક્ષણિક વિલય તે કામનો નથી, અત્યંતવિલય થઇ અભેદ વિલસે તેની ભૂખ છે, એટલે જે ક્ષણિક પ્રીતિ અને તે ઉપર નિત્ય વિક્ષેપનો વ્ય-

વહાર છે, કેવલ જુઠો વ્યવહાર છે, તે મયા નથી માયાજ છે, એટલે એનાથી કદાપિ પાર પમાવાનો નથી, અભેદાનંદરૂપી જે સામો પાર તે આ મિથ્યા વિક્ષેપરૂપ નદીમાં તણાવાથી હાથ આવતો નથી, ને એમ જોતાંજ મનને ઘણી મુંઝવણ થાય છે, શું થશે? કેમ થશે? જ્ઞાન કેમ પમાશે? એવી એવી ચિંતાઓ વિક્ષેપ કરે છે. પણ હવે એ બધી ચિંતા, કલ્પના, વાસના, ઇત્યાદિ સર્વનો ઉપસંહાર એ છે કે અત્યંત ઉપેક્ષાની ભાવના સાથે મિથ્યાત્વભાવના અનુભવતાં વાસનામાત્ર શાંત પડી જશે અને દ્રષ્ટાનો સર્વત્ર અભેદ અનુભવાશે. જે ક્ષણિક અનુભવો પણ થાય છે, તેથી એમ તો સમજાય છે કે એવો અભેદસાક્ષાત્કાર છે, શક્ય છે, અનંત અસીમ આનંદ છે. ત્યારે જેમ જેમ મિથ્યાત્વભાવના દઢ થશે, દ્રષ્ટારૂપે જ્ઞાનભાવના વિસ્તાર પામશે, તેમ તેમ ભેદનો અવકાશ ન રહેતાં વિક્ષેપમાત્ર શાંત પડી જશે, અને અભેદસાક્ષાત્કાર થઇ આવશે. માટેજ વાસનાને છેવટ કહે છે કે મારા મનનો આવો જે પ્રેમભાવ છે, આવો ઉત્કટ જ્ઞાનાનુરાગ છે તે તારાથી ઝીલી ન શકાતો હોય તો અત્યંત દૂર થઇ જા, તારા દૂર થઇ જવાથી કદાપિ મને આંસુ આવશે 'મનમાં આંસુ આવશે' બહાર તો નહિ જણાય–એમ ગૂઢ પીડા થશે, તો તે પણ ભલે થતી; એવાં આંસુ દિન અને રાત, ત્રણે કાલમાં ભલે વહેતાં, અર્થાત્ દ્રષ્ટારૂપે રહી વાસનાને વિરોધી ભાવનાથી શાંત પાડતાં જે અભેદાનંદ અનુભવાય છે તેના હર્ષનાં એ અશ્રુ છે, તેથી તે નિરંતર રહે એજ મારી પરમ અભેદાનુભવની ઉર્મિ છે, વાસનાને માટે મારામાં અવકાશજ નથી.

મ નથી. મન અને વાણીની પાર એવો જે આ અભેદ તે આજ ને આજ કોઇ મને બતાવે ?

૪-૫. પ્રેમપુણ્યાદિકને અભેદ કહેનારને હજી વધારે બતાવેછે કે પ્રેમ ઇત્યાદિ તો, હું અને તું એવા ભેદરૂપી જે મ્હોટા પટ વિસ્તરેલો છે, ચિત્ર કાઢવાનું મ્હોટું લુગડું—હું-તું એવાભેદરૂપી લુગડું—વિસ્તરેલું છે, તેમાં પૂરેલા ચળકતા રંગ છે. ભેદ તો વિદ્યમાનજ છે, હું તું મરી જતાંજ નથી, પણ તેમાં ભાત ભાતના ને ઓછી વધતી ચમકવાળા રંગો પૂરેલા જણાય છે, તેથી ક્ષણવાર વૃત્તિ અત્ર તત્ર ઠરે છે, ને આ અભેદ હશે, એમ માને છે. આખું વિશ્વ, હું અને તું. દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય, એમાં સમાઇ રહે છે, ને એ આખા વિશ્વમાં વિવિધ રંગો ચળકી રહે છે, પણ જ્યાં સુધી દ્રષ્ટા પોતેજ દૃશ્ય થતો નથી, પોતેજ દૃશ્ય છે એમ અનુભવતો નથી, ત્યાં સુધી એ બધા ચળકતા રંગ, કોઇ વાર પણ અભેદ થવા દેતા નથી. ઉલટા વૃત્તિને આમ તેમ આકર્ષી ભેદને વધારે છે. એવા રંગનો મને ઘણો એ અનુભવ છે ને તેથીજ હું આ પ્રકારે તેમનું વર્ણન કરી, તેમને અભેદમાંથી બાતલ કરૂં છું. એવા જે અભેદરૂપે ભાસતા રંગ તેની ભૂમિકા તો હું તું એ 'ભેદ'-રૂપજ છે, એટલે તે રંગોને યદ્યપિ દીઠા છે, અનુભવ્યાછે, પણ તે અનુભવ્યા કરતાં 'વેઠયા' એમ કહેવુંજ ઉચિત છે, વેઠે પકડાયલો માણસ જેમ વેઠનું કામ કરે, તેમ એ રંગોને જે તે પ્રકારે મેં વેઠી લીધા છે; પણ એમાં અભંગ, કદાપિ જેનો ભંગ નથાય તેવો, અભેદ દીઠો નથી. ભેદપટમાં પૂરેલા રંગ તે અભંગ નથી કેમકે રંગજ છે, ઉડી જાય, ધોવાઇ જાય, ખરી જાય, ભુસાઇ જાય, એવા રંગમાત્ર છે, અભંગ એકાકાર નિત્ય રંગ નથી.

થયી તે રંગની ભૂમિકા પણ ભેદરૂપ છે, તે પણ અભંગ નથી તો એમાં અભંગ અભેદનજ દેખાય, અને નથી દીઠો. ત્યારે એ પ્રેમપ્રકાશાદિ પારનો જે અભંગ અભેદ તે કોઈ મને બતાવશે ? હા, બતાવશે; અનેક ધર્મો વિદ્યમાન છે, અનેક ગુરુ વિદ્યમાન છે, અનેક આચાર્યો, સંતો, ભક્તો, ઘણાક વિદ્યમાન છે, તે, બધા પેલા-રની પારની વાત આ અભેદ તેને બતાવી શકશે માટે તેમને શરણે જા એમ કહેનારને કહેછે કે એમને શરણે જવાથી પણ અભેદ ક્યાં મળવાનો છે ? કેમ નથી મળવાનો તે કહેછે કે એમનો તો વિચારજ કરવા જેવો નથી, કેમકે એમના તો પોત પોતાની દુકાને ફેલાવીને બેઠેલા છે. અમે ગુરુ છીએ, આચાર્ય છીએ, બીજા શિષ્ય છે, આધીન છે, ઇત્યાદિ અભિમાનથી ભેદભાવનો આશ્રય કરીનેજ પોતાનો નિર્વાહ કરી રહ્યા છે, તો તેમની પાસેથી અભેદની આશા પણ રાખવી વ્યર્થ છે. એટલે જે ' અભેદ 'ના આનંદમાં હું આ ગાજી છું, તે અભેદનું તાન મારી સાથે કોઈ લેનાર હોય તો આવો. એ અભેદ મને બતાવો.

૬–૭ આવો અભેદ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? ક્યાં મળે ? શી રીતે થાય ? એ આદિ પ્રશ્નો વ્યર્થ છે. એમ ધારવામાં આવેછે કે અનેક શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરવાથી, ઘણીક વાદવિવાદસામગ્રી પ્રાપ્ત કરવાથી, વેદાંતાદિની પરિભાષાઓને સમજી સ્મરણમાં રાખવાથી, અભેદજ્ઞાન થાય છે, પણ તેવું કાંઇ નથી; અભેદ જો લાગનાર હોય તો એક ઘડીમાં, એક ક્ષણમાં, એક પલમાં, નિમિષમાત્રમાં, લાગી જાયછે. એ રીતે લાગવામાં પણ એમ નથી કે એવી ક્ષણ આવશે ત્યારે થશે, એ તો અત્યારે, હવણાં ને હવણાં આ પદ કે આ શબ્દ, વાચતે વાચતેજ, આજને આજ, પણ લાગી શકે એમ

એક પરમાણુ કે રજ સર્વમાં, સર્વત્ર, અભેદનો અભેદજ છે. અભેદથીજ સર્વ છે, સર્વને તે અભેદ અનુભવવાનું સામર્થ્ય છે, ને સર્વે અભેદનાજ વિવર્ત છે. આવા અભેદના સ્થાનરૂપ કોઇ બે વ્યકિતનો પ્રેમ થયો હોય, ને એવા પ્રેમનો પણ અનુભવ હોય, તો એ પ્રેમ અભેદના અધિકારરૂપે માની શકાય, નહિ તો નહિ. માટેજ પુનઃ પ્રેમના આવા સ્થૂલવ્યતિરિક્ત, કેવલ ભાવમય, સ્વરૂપને જણાવવા કહે છે કે હું જે દ્રષ્ટા તે તું જે દૃશ્ય તેમાં છું, અને તું જે દૃશ્ય તે હું જે દ્રષ્ટા તેમાં છે, એવો અભેદ અનુભવાય નહિ, હું એટલુંજ જાણવામાં તું અને દૃશ્યમાત્રનો અનુભવ આવી જાય નહિ, તું એટલું કહેવામાં હું અને દ્રષ્ટામાત્રનો અનુભવ આવી જાય નહિ, તો કેવલ એક હું ને એક તું એટલાને વળગી રહેલો સ્થૂલ પ્રેમ તે તો 'જુઠો નેહ' છે, પ્રેમનું નામમાત્ર છે, અભેદનો અધિકાર આપી શકે તેવો પ્રેમ નથી. આવું પ્રેમરહસ્ય છતાં, 'હુંમાં,' 'તુંમાં' એમ કહેવાને લીધે કોઇને આધાર અને આધેયના ભાવની કલ્પના થઇ પ્રેમરહસ્યમાં પણ ભેદનો કાંઇક અંશે સ્વીકાર થયો એમ લાગી આવે તે ટાળવા, અને પ્રેમમાં ભેદનો ગંધ પણ નથી એમ પુનઃ પુનઃ દૃઢ કરાવવા, કહે છે કે 'હુંમાં' અને 'તુંમાં' એમ કહ્યું, પણ એમજ વસ્તુગતિ છે એવું ન જાણવું, વસ્તુગતિ તો એજ છે કે હું તેજ તું, અને તું તેજ હું — દ્રષ્ટા તેજ દૃશ્ય, અને દૃશ્ય તેજ દ્રષ્ટા; અર્થાત હું જે દ્રષ્ટા તેજ સર્વ, અને સર્વ જે દૃશ્ય તેજ હું—દ્રષ્ટા—; એવી અભેદની ઉંડી ગુંજ—ઉંડો આંટી—છે. એનો યથાર્થ અનુભવ શાન્ત વિચારદ્વારે થશે તોજ પ્રેમનું તત્ત્વ સમજાશે, વસ્તુમાત્રનું તત્ત્વ સમજાશે, અભેદનો માર્ગ જડશે, અભેદ અનુભવા-

શે. એવા અનુભવને લીધેજ હું આવું કહેવા સમર્થ થાઉં છું, મારા આનંદના તાનમાં આવું ગાઇ બતાવી, ને એ આનંદને અધિક અનુભવું છું, એમાં જેના હૃદયને રસ લાગે તે આવો. આવા અભેદને અને તે અભેદના માર્ગરૂપ પ્રેમને હજી અતિસરલ માર્ગ કહું છું કે હું જે પ્રેમ કરનાર, દ્રષ્ટા, ને પ્રેમવિષય જે પ્રેમસ્થાન—તું—દૃશ્ય, તેની આસક્તિમાં, તેના પ્રેમમાં, હું પણુંજ ભુલી જાઉં, 'હું પ્રેમ અનુભવું છું', 'હું અમુકના પ્રેમનું પાત્ર છું' એ વૃત્તિજ વીસરી જાઉં, અને 'તું' જે પ્રેમપાત્ર, દૃશ્ય, તે રૂપજ થઇ રહું, તો પણ પ્રેમ કૃતાર્થ છે; પ્રેમમાંથી જે અભેદ જાણવો છે તે હાથ આવવાનો માર્ગ થતાં પ્રેમની કૃતાર્થતા છે. આવો અનુભવ સ્થૂલ પ્રેમમાં ભટકનાર પામશે તો પણ વારંવાર અભેદ સુલભ છે, માટે તેના ઉપર લક્ષ કરાવીને, તેમને પણ અભેદનું ભાન કરાવી, પોતાના અભેદાનંદમાં આનંદ લેવા નિમંત્રણ કર્યું છે.

૧૧. ત્યારે હવે ઉપસંહાર કરે છે કે પ્રેમ, અભેદ, ઇત્યાદિ નામ દેઇ તેનું તત્ત્વ સમજાવી અભેદનો માર્ગ કરી આપવાનો, અભેદનો આનંદ ગાવાનો, આ પ્રકાર યુક્ત છે; પણ જગત્માં તો મન, વાણી, અને કર્મ, એ ત્રણથકી અનેકાનેક ખેલ પ્રવર્તે છે. પ્રેમનું નામ દે છે. મનમાં અપ્રેમ રાખે છે, અને કર્મે કૃતઘ્નીનું કરે છે, એવા વાણી, મન, કર્મથી ત્રણ જુદા જુદા ખેલ, એક પ્રેમને નામેજ કરનારાં અનેક વિદ્યમાન છે; વેદાંતનું નામ દેઇ મન વાણી કર્મથી જુદા જુદા પ્રકાર દર્શાવનારાં પણ તેવાં અનેક છે, તો પ્રેમના નામમાત્રથી અભેદનો માર્ગ શોધવામાં તેવાંથી ભ્રમિત થવાનું કારણ નથી; મનકર્મવાણી

ત્રણની એકતા રાખી, સ્થૂલનો ત્યાગ કરી, ભાવનામાત્રમાં પ્રેમને અનુભવનારજ પ્રેમી છે, એ સિધ્ધાંત લક્ષમાં રાખી એવા "ખેલ" જે અનંત છે તેમાં ભ્રમણા પામવાનું કાંઈ કારણ નથી. તે 'ખેલ' ને ઓળખી કાઢી તેમની ઉપેક્ષા રાખવાનું ચિન્હ બતાવે છે કે એવા પ્રેમખેલને પ્રેમ કહીને આપવામાં આવે તેથી સહૃદયોને, પ્રેમીઓને, તેમાં પ્રેમનો સ્વાદ આવતો નથી; વિષ જે સોમલ તે પણ ધોળો છે, શાકર પણ ધોળી છે, પણ શાકરનું નામ દઈને સોમલ પાવાથી તેમાં શાકરનો સ્વાદ આવતો નથીજ. ખેલમાત્રને પ્રેમ કહો, પણ તે પ્રેમ નથી, ને તે નથી એનું પ્રમાણ અભેદાનંદીઓ તેમાં રસ દેખતા નથી એટલુંજ છે, બીજું કાંઇ નથી. જ્યાં અભેદાનંદી આનંદ દેખે ત્યાંજ પ્રેમ છે, અન્યત્ર પ્રેમ એવું નામ છતાં પ્રેમ નથી. એવાં અભેદાનંદી જે હોય, અને જગત્‌ના ખરા પ્રેમનું સ્વરૂપ બતાવનારાં હોય, તે આ આનંદમાં આવો, અને મારા અભેદના સામ્રાજ્યમાં આનંદ ઝીલો.

૧૨. એમનેજ છેવટે નિમંત્રણ કરે છે, અને અભેદનું વર્ણન કરતાં હારી ગયેલાં મનવાણીને બંધ કરી અભેદાનંદીઓના અનુભવનેજ પૂછે છે કે તમે એ અભેદ કેવો છે તે જાણોછો એટલે મારા કહેવાનું તત્ત્વ સમજી તમે આવો, મને ભેટો, જે પરમ સત્ય છે, सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે, તેમાં જે સત્યને સર્વાધાર, સર્વમય, અભેદ કહ્યું તે સત્યરૂપ તમે છો, તમેજ સાચાં છો, અભેદાનંદી છો; જે પ્રેમને નામે પ્રતારણા કરેછે તે નહિ; તે તો બેવફા છે, મિથ્યા છે; માટે, તમે આવો, મને ભેટો,

હવણાંને હવણાં આવીને ભેટો. સુખ કે આનંદ એકલા અનુભવવા કરતાં પોતાના હૃદય જેવા હૃદયવાળાંની સાથે અનુભવતાં અનંતગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, માટે અભેદાનંદમાં ઝીલવા તમે અભેદાનંદીઓ આવો. તમેજ સાચાં છો, સત્સ્વરૂપ છો, હું તમારો છું, તમારો દાસનો દાસ છું, તમે પોતેજ છું, તમે કશો ભેદ જાણશો નહિ આવા આનંદ વિનાના જે "પ્રેમ" કહેવાતા હોય તે તો એક વ્યર્થ, ખાલી, અવાજ છે, એમાં કશું તત્ત્વ નથી. એક નામમાત્રજ છે. 'અવાજ' એવો કાવ્યમાધુરીની ભાષાને અનનુકૂલ, કઠોર, શબ્દ વાપરવામાં પણ આ નામમાત્રતાનું અધિક મિથ્યાત્વ જણાવવાનોજ ધ્વનિ છે. એવા અભેદમય પ્રેમનાં ઉપાસક હોય તે આવો, ભેટો, અભેદાનંદમાં અભેદાનંદ અનુભવો, અનુભવાવો, અને સર્વમયતામાં વિલસો.

૫

(કાફીની ધૂનમાં ગવાય છે.)

વૈરાગ્ય, કષાય, વિક્ષેપ, રસાસ્વાદ, એવી વૃત્તિઓના વિલાસોનું વર્ણન કરી સર્વમયતારૂપ પ્રેમ અને પરમ ઉપેક્ષાની વૃત્તિમાંજ વૈરાગ્ય બતાવ્યો, અનિત્યતાની ભાવનાથી કષાયભાવનાનો પરાજય કહેતાં પણ પરમનૈરાશ્યરૂપ આનંદનો માર્ગ બતાવ્યો; વિક્ષેપનાં કારણોનો પરાજય વિવિધ વિરોધિભાવનાઓના પરિશીલનથી સમજાવી તેને અવસાને પણ અવશિષ્ટ એવી સ્વરૂપસ્થિતિનો અભેદાનંદ કહ્યો, અને છેવટ એ અભેદાનંદના રસમાં ચઢી અસ્મિતાનો આશ્રય કરી રસાસ્વાદનો આનંદ માણવામ

પણ અભેદનું સ્વરૂપ અધિક સ્પષ્ટ કરી આપ્યું. જે આવા પ્રેમને સમજનાર, અભેદોપાસક છે, તેને લય, એટલે સમાધિસમયે વૃત્તિનું નિદ્રાદિમાં વિલીન થઇ જવું, તે દોષનો સંભવજ નથી, અર્થાત્ તેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. આ પ્રકારે સમાધિ અર્થાત્ સતત અભંગ અભેદાનુભવ તેનાં વિઘ્નાદિનો વિચાર કરતાં અભેદના સાક્ષાત્કાર પર્યંત અવાયું છે, વિઘ્નોને શમાવવાના પ્રકાર જણાયા છે, પણ હજી રસાસ્વાદની ભાવના રહીછે, તે ટાળી અપૂર્વ, મૌન, એકરસ, અભેદ કેમ અનુભવાય, એ અર્થે સાધનના વિચારદ્વારે અભેદપ્રેમનું અધિક વર્ણન કરેછે.

૧. અસ્મિતામાં પડી રસાસ્વાદનો આનંદ કહેનારને કહે છે કે 'પ્રેમ' એ વાત જે સમજવામાં આવી છે તે યથાર્થ છે, એ પ્રેમનો પ્યાલોજ પીધાં કરવો, એને પીતાં કોણ ધરાયું છે? કોને દ્રવ થયો છે? તૃપ્તિ થઇ છે? કે એમ કહેવાને સમર્થ થાય જે મેં પ્રેમ અનુભવ્યો, મેં અભેદ પ્રાપ્ત કર્યો. કહેનાર તો પ્રેમને પરિમિત બનાવી દે છે, પરિચ્છિન્ન કરે છે, કેમકે કહેનાર કહેવાનું ને સાંભળનાર એવા પરિચ્છેદ અથવા ભેદ વિના પ્રેમ કહેવાનું બને તેમ નથી.અભેદ અનુભવનારે તો તે કહેવાય એમ છેજ નહિ; યાજ્ઞવલ્ક્યને બ્રહ્મસ્વરૂપ ત્રણ વાર પુનઃ પુનઃ પૂછાતાં સતાં પણ તેમણે મૌનજ ધારણ કરી રાખ્યું, અને મૌનદ્વારે બ્રહ્માભેદનો ઉપદેશ કર્યો, તેવું આ અભેદનું પણ સમજવાનું છે. માટે પ્રેમનો પ્યાલો નિરંતર પીધાં કરવો. એનાથી કોઇ ધરાયું નથી, એના વિષે કહેવામાં આનંદ નથી, એનો અનુભવ વિક્ષેપાદિરહિત થયાં જાય એજ આનંદ છે.

૨. આધિ, માનસિક બાધા, રાગદ્વેષ, દોષ, મોહ, આદિ જે જે અહંવૃત્તિથી ઉપજે છે તે સર્વ આધિમાં સમાવવાનો ઉદ્દેશ છે. વ્યાધિમાં શરીરની બાળવેદના કે શરીરે હું સુંદર છું ઇત્યાદિ સુખબુદ્ધિ જે પણ અહંવૃત્તિનું દેહ સાથે તાદાત્મ્ય થવાથી ઉપજે છે તેનો સમાસ કરવાનો ઉદ્દેશ છે. અને સ્વવ્યતિરિક્ત એવાં જે જે બાહ્ય પદાર્થસંબંધાદિ સાથે અહંવૃત્તિનું તાદાત્મ્ય થતાં તે તે પદાર્થાદિ રાગદ્વેષનાં કારણ થઈ આવે છે તે સર્વનો ઉપાધિમાં સમાસ કર્યો છે. આધિ,વ્યાધિ,ને ઉપાધિ એ ત્રણેનું કારણ અહંભાવ ને અભિમાન, એના વિના બીજું જણાતું નથી, એમ આવા રીતે એ ત્રણેનો અર્થ કરવામાંથી સ્પષ્ટ થયુંજ; તો ' હું અભેદ પામ્યો છું, એવો અભેદ પામ્યાં હો તે આવો ' એમ કહેનારનામાં તેજ અભિમાનવૃત્તિનો આવિર્ભાવ છે, અને તેજ આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ ત્રણેનો મહાદાવાનલરૂપ અગ્નિ તેને ઉપજાવનાર, સળગાવનાર છે, દુઃખ ક્લેશાદિનું નિદાન છે, તો તેનો શા માટે આશ્રય કરવો ? એ અગ્નિ તો સળગી રહેલોજ છે. ચાલતોજ છે, એમાંથી મુક્ત થઇને અભેદ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તો પુનઃ અભિમાન ધારણ કરી, એના એ અગ્નિમાં ઘી હોમવાનું પ્રયોજન નથી. એ અગ્નિનું અતિ સૂક્ષ્મ કારણ જે અભિમાન તેને પણ ' નેહને નીરે ' પ્રેમરૂપી જલથી, બુઝાવી નાખવો, ઓલવી નાખવો. અભેદવૃત્તિમાં અહંવૃત્તિનું પ્રવિલાપન કરવું, ' હું માં તું માં સર્વમાં' ઇત્યાદિથી તે ' હું તે સર્વ ને સર્વ હું ' ઇત્યાદિ પર્યંતમાં જે પ્રકાર બતાવ્યો છે તે રીતે અનુભવ કરવો; અને એમ પ્રેમનો પ્યાલો પીધાં જવો, અભેદના વિવર્ત રૂપે સર્વને સમજી અભેદાનં-

દમાં વિક્ષેપ થવા ન દેવો. એવા આનંદને અવધિ નથી, એથી કોણ ધરાયું છે ?

૩. એ નિરવધિ આનંદનો પ્રકાર એવો છે કે જેમ પીવાશે તેમ અધિકાધિક દીપતો ચાલશે, એનું પાન તો નિત્ય, ક્ષણે ક્ષણે પીવું; કયાં સુધી પીવું ? કે પોતે પોતે પડી જવાય, એનો નશો એવો આવી જાય કે ભાન ભુલીને પડી જવાય, વૃત્તિમાત્રનો વિલય થઇ જાય, वृत्तिविस्मरणं सम्यक् એ અનુભવ થાય, ત્યાં સુધી પીવું. એ વૃત્તિવિસ્મરણ થયે સતે પણ વળી ઊઠાય, સમાધિમાંથી વ્યુત્થાન થાય, તો ઉઠીને પણ પાછું એવું એ પ્રેમપાન પીવા માંડવું, ને વળી વૃત્તિવિસ્મરણ સાધવું. એ પ્રકારે પીતે પીતેજ પરમપદ જે અવિક્ષિપ્ત અભેદાનંદ તે પામી શકાય છે, અનવધિ આનંદ અનુભવાય છે. એ આનંદથી કોઇ ધરાયું નથી, એનુંજ પાન કર્યાં કરવું, અહંવૃત્તિમાં પડી વિક્ષેપમાં જવું નહિ. पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा यावत्पतति भूतले । उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते આ શ્લોક વામમાર્ગને અનુસરનાર મદ્યમાંસાદિ પંચમકારની ઉપાસના કરનારા પોતાના મદ્યપાનના સૂત્રરૂપે વારંવાર ઉચ્ચારેછે, પણ તેનો અર્થ ભૌતિક મદ્ય પીવા પરત્વે નથી, કેવલ ભાવગમ્ય જે અભેદમદ્યનું પાન છે તે પીવા ઊપર છે એમ જણાવવાને એનોજ અનુવાદ કરીને આ કડી લખીછે. વેદાન્તશાસ્ત્રના પ્રેમ, અભેદ, આદિ શબ્દોનાં સ્થૂલ અર્થ કરવાથી અનાચારમાત્ર ઉદ્‌ભવે છે. પ્રેમ જ્યાં સુધી કોઇ સ્થૂલ શરીરને અવલંબીને પ્રેમ કહેવાય છે, અભેદ જ્યાં સુધી કોઇ વ્યકિતઓને લક્ષમાં રાખીને મનાયછે, ત્યાં સુધી સ્વચ્છંદિતા, અનાચાર, અનીતિ, એ વિના બીજું કશું

ઉદ્ભવતું નથી, પ્રેમાદિ નામો પોતાના સ્વાર્થનાંજ નામાંતર છે એમ સ્પષ્ટ જણાઇ આવેછે; પણ જે પ્રેમ કોઈ પણ સ્થૂલના ઉપર દૃષ્ટિ કરતો નથી, કેવલ ભાવગમ્યજ છે, ભાવમાંજ પુષ્ટ થાય છે, ને ભાવમાંજ પરિપક્વ થાય છે, તે અભેદનો માર્ગ કરી આપે છે, ને પરમપદે લેઈ જાય છે. ખરી વાત છે કે બે સ્થૂલના સંસર્ગમાંથી પ્રથમે પ્રેમનું સ્વરૂપ આપણને જડેછે, પણ એ પ્રેમ જો સ્થૂલના અભાવે પણ ભાવમાત્રમાં પુષ્ટ ન થઇ શકે, સ્થૂલતા ધીમે ધીમે વીસરી જઈ શુદ્ધ થતો ન જાય, એના દિવ્ય સ્વરૂપમાં જે સ્થૂલ સંબંધરૂપ કચરો ભળેલો હોય તેને ધોઇ નાખતો ન જાય, તો તે પ્રેમ નથી, એ એક સ્વાર્થ છે, મોહ છે, ભ્રાન્તિ છે. જ્યારે પ્રેમ કેવલ ભાવમય થઇ રહે, ત્યારેજ તે એક વ્યક્તિથી બીજી ઉપર, બીજીથી ત્રીજી ઉપર, અને એમ સર્વત્ર સમાન થઇ શકે, અને આર્દ્રતામય, દયામય, સર્વમય, હૃદયરસમાં વિલીન થઇ સ્વભાનને ભુલી, અભેદ અનુભવી શકે. પ્રેમમાંથી સ્થૂલતા કાઢવી, વેદાંતવચનોના સ્થૂલ અર્થને મૂકી ભાવરૂપ અર્થ અનુભવવો, એજ આંટી છે, ને એમાંથીજ અભેદનો માર્ગ છે.

૪. પ્રેમમાંથી એવી સ્થૂલતાનો કચરો કાઢવાના ઉદ્દેશથીજ, સ્થૂલ મદ્યને મૂકી ભાવમાત્રરૂપી મદ્યપાન કરાવવાના ઉદ્દેશથીજ, કહેછે કે આ જગત્‌માં જન્મ્યા, જીવ્યા, જન્મ પામી ગમે તે પ્રકારે પુષ્ટ થઇ વ્યવહાર કરી નિર્વાહ કરવા લાગ્યા, તેમાં 'સુખ' કીયે ઠેકાણે દીઠું? જે સ્થૂલ વાતનો આશ્રય કર્યો, જ્યાં જ્યાં સુખ માન્યું, તે તે વાત તો કેવલ અનિત્ય, મિથ્યા, નીકળી અને સુખ આવ્યું નહિ. એવાં સુખોનો આશ્રય કરતાં તો 'દેહ સીજવાનો'જ વખત આવ્યો, શરીરને જાણે હલકા પણ બુજે નહિ તેવા અગ્નિમાં

કાટીને સીજવવા માંડયું હોય તેવા દુઃખનીજ પ્રાપ્તિ થઇ. એ પ્રકારે દેહને શા માટે સીજવોછો ? એ રીતે થાયછે તેનું કારણ એટલુંજ છે કે નેહ –પ્રેમ –નથી, પ્રેમને તમે સમજતાં નથી માટે તે પ્રેમ વિના દેહ સીઝાય છે. તમે કહેશો કે અમે તો અનેક સ્થાને પ્રેમ કરીએ છીએ, અમને પ્રેમ મળતો નથી, પણ એજ ખોટો પ્રેમ છે, એ તો દેહમાત્રનો પ્રેમ છે, સ્થૂલ કચરાવાળો પ્રેમ છે, એનાથી કદાપિ પણ પીડા અટકવાની નથી, જે કેવલ ભાવમય પ્રેમ છે તે અનુભવશો તો આનંદ વિના બીજો સંભવજ નથી. એવા પ્રેમ વિના દેહને શા માટે દુઃખ પમાડો છો ! અહંભાવથી અભેદાદિ વાતો કરવા છતાં સ્થૂલનો સ્પર્શ કરી અભેદપ્રેમને શા માટે વિકારી કરી નાખોછો ? મૌન રહી એ પ્યાલો પીધાં જાઓ, એનાથી કોઇ ધરાતું નથી, જેણે જેણે એ પીધો તે શાગી જ ગયાં છે.

૫–૬. પ્રેમમાંથી સ્થૂલના દૂર થયા છતાં સૂક્ષ્મવિકારો પણ દૂર કરાવવા માટે વધારે વિચાર બતાવે છે.પ્રેમમા સ્થૂલતા તો કદાપિ ન રહે, શરીરસંબંધ છૂટે, પણ સૂક્ષ્મવૃત્તિઓ અહંમમત્વ તે સહજમાં છૂટે નહિ, ને તેથી પ્રેમસાક્ષાત્કાર ન થાય અને‘ હું અભેદ પામ્યો ’ એમ કહેવાની વૃત્તિ થઇ આવે, તે ઉપર કહે છે કે મારું અને તારું એવી સૂક્ષ્મ અહંમમત્વની વાસનાને મૂકી દેઇ ને પ્રેમભાવનામાત્રમાંજ વિલીન થઇ હું પણ પ્રેમ, મારું પણ પ્રેમ એવી ભાવનાથી પ્રેમમાત્રજ ગાયાં કરવો, એમ કરવાથીજ સૂક્ષ્મ વિકાર પણ નીકળી જશે, કેવલ પ્રેમમયના અનુભવારો. એવો પ્રેમભાવ અનુભવી, એ પ્રેમતાને ચઢી, ને પ્રેમરત નિરંતર ઝીલ્યાં કરો. એની સીમા નથી. એનાથી તૃપ્તિ નથી. એવી રીતે

સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ઉભયથી વિરહિત જે પવિત્ર પ્રેમ તેનો પ્યાલો નિરંતર પીધાં કરો. એવા પવિત્ર પ્રેમમાં કશા નિયમો હોતા નથી, એ પ્રેમ અમુક રીતે થાય, અમુક તેનો વિષય કહેવાય, અમુક તેની મર્યાદા કહેવાય, અમુક તેને પ્રતિકૂલ અનુકૂલ કહેવાય, એવા કશા નિયમ એમાં હોતા નથી. નિયમો હોવા એ તો ભેદનોજ પરિણામ છે, પુનઃ પ્રેમને મલિન કરવાનો માર્ગ છે, સ્થૂલ સૂક્ષ્મ મલ પ્રેમ-માં પુનઃ નાખવા સરખું છે. જ્યાં એવા નિયમ છે ત્યાં નિઃસંશય ભેદ પણ છે, ને જ્યાં ભેદ છે ત્યાં તો ભેદ માનનારા 'ભમાયા' છે, ભ્રાન્તિમાં પડ્યાછે; દ્વૈતભાવ ધારણ કરી સુખ દુઃખ, રાગ-દ્વેષાદિ અનેક કષ્ટપરંપરામાં તણાયાછે. એવા નિયમ, એવા ભેદ, એ કશું આ પ્રેમમાં સમજવું નહિ, 'હું આ પ્રેમનો અનુભવનાર છું' એમ પણ જાણવું નહિ, અને એ પ્રકારે પવિત્ર પ્રેમના નશાથી ભેદમાત્રનો અત્યંત વિલય કરિ લેવો, ભેદમાત્ર ટાળી નાખવા. એમ થતાંજ આનંદપરંપરાનો નિઃસીમ અનુભવ ઉદય થઈ, મુંગો રસ ભોગવાશે.

૭—૮. રસાસ્વાદરૂપ વૃત્તિનું શમન કરવા, તેની વિરોધી વૃત્તિ જે સુપરિશુધ્ધ પવિત્ર પ્રેમભાવના તે ઉઠાવી, અને આસ્વા-દને વૃત્તિવિસ્મરણરૂપે મૌન આનંદમાં ઉતાર્યો, ત્યારે પુનઃ, ક્યાંથી આ પવિત્ર પ્રેમનું પાન કરવું ? શાનાથી કરવું ? પ્રેમ પાન શું ? એ આદિ વિક્ષેપપ્રશ્નોનો સંભવજ નથી, ને તેટલાજ માટે કહેછે કે આવી રીતે વૃત્તિવિલય થતાં ખરેખર આ પ્રાણી-એ, મેં, આ કહેનારે, સદાય, આજને માટે નહિ પણ ત્રિકાલને માટે સર્વદા, એ પ્રેમપાન પીધું, મને એનો સાક્ષાત્કાર થયો; હવે કહી શકાવવાનુંજ નથી, કહેવાનો સંભવ કે અવકાશ નથી. ખરી

વાત છે કે પાનથી ધરાવાતું નથી, એને તો નિત્ય પીધાંજ કરવું; 'મેં પીધું" એમ કહેવામાં અહંભાવનો ગંધ પણ છે નહિ એમ બતાવવા અધિક સ્પષ્ટતા કરેછે કે એ જે પીનાર છે તે પણ હું છું, પાનાર છે તે પણ હું છું, ને પીવાનું જે કાંઇ છે તે પણ હું છું, એમ કર્તા કરણ કાર્ય એવી ત્રિપુટીમાત્ર હું—આત્માજ—છું—ને એમ હું, હુંમાં કે સર્વમાં 'ડુબ્યો' છું; હું વિદ્યમાન સતે અવિ- દ્યમાન છું, અવિદ્યમાન સતે વિદ્યમાન છું, ઉભયની મધ્યે છું, એમ પ્રેમરસના મૌન આનંદમાં જે છું તે છું; એ પાનથી ધરાવાતું નથી કે કોણ છું, કેમ છું, તે હું કહી શકું; ' પીધાં જાઓ, ' એટલુંજ કેહેવું પૂર્ણ છે.

૬

(ખમાચની ધૂનમાં પણ આ ગઝલ સારી લાગે છે)

આટલે સુધી અવિક્ષિપ્ત, અતિશુદ્ધ, પવિત્ર, પ્રેમનું સ્વરૂપ કહ્યું; તેનો અનુભવ કહ્યો; હવે પ્રેમ એજ નિશ્ચય છે, એજ સમગ્ર વ્યષ્ટિ સમષ્ટિનું ઉપાદાન તેમ નિમિત્ત છે, તેના વિના કશું નથી, એમ બતાવવા પ્રેમનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ વર્ણવવાનો ઉપ- ક્રમ કરે છે. પ્રેમ એજ સિદ્ધાન્ત છે. તેથી આ પદ્યને સિદ્ધાન્તોર્મિ, સિદ્ધાન્તની વૃત્તિ થતાં જે ઉર્મિ ઉઠી, તે નામ આપેલું છે. સમગ્ર ઉપદેશનો જે સિદ્ધાન્ત છે તેનું તત્ત્વ આ પદ્યમાં કહ્યું, પ્રેમ— બ્રહ્મ—અભેદ—એજ સર્વ છે, એ વિના અન્ય નથી, એવું અનુભ- વાવવાનો અત્ર ઉદ્દેશ છે.

આવા પ્રકારમાત્રને એક ' ખુબી ' એ શબ્દથી જણાવવાનો ઉદ્દેશ છે; એવી ખુબી પ્રેમના પ્યાલામાં ' ભરી ' છે, એટલું જ નથી, પણ 'તર ' ભરી છે, ખુબીમાં ખુબી અને તેમાં ખુબી એમ ' તર ' ભરેલી છે. અર્થાત્ વિશ્વના જે બે વિભાગ-જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય-મનુષ્ય અને દેવ-ઉત્તમ અને અધમ- દૈવી અને આસુરી- તે સર્વે પ્રેમના પ્યાલાના કણે કણમા તર ભર્યાછે; પ્રેમનાજ બધા વિવર્ત છે.

૨-૩. આ વાત જો ખરી હોય તો તે ઉપર મહાત્માઓ, જ્ઞાનીઓ, પંડીતો, ફિલસુફો, શોધકો. સર્વની સાક્ષી પૂરાવે છે. વેદને ભણી જાણનારા વૈદિકો, ઇંજીલ એટલે બાઇબલને સમજનારા પાદરીઓ, અને કુરાનને ભણનારા કુરાનીઓ, તેમને કહેછે કે એ સર્વને તમે ભણ્યા છો પણ એમાંથી તમે શો નિશ્ચય કર્યો છે? ઇશ્ક એટલે પ્રેમ-જે સ્થૂલરહિત પવિત્ર પ્રેમ- તે વિના અન્ય કોઇ સ્થાને, અન્ય કોઇ ભાવમાં, અન્ય કોઈ વિચારમાં, ખુદાઇ ઠરી છે? અર્થાત્ કહીં પણ ઠરી નથી; ઇશ્ક એજ ખુદાઇ છે. વેદ, બાઇબલ, કુરાન આદિને 'પોથાં' કહ્યાં છે, ને તે ભણીને નહિ પણ 'ઉથામી' ને એમ કહ્યું છે એમાં તાત્પર્ય એ છે કે એ સર્વને સમજનારા જો તે તે ધર્મગ્રંથોથી કહેલાં કર્મ ઉપાસના આદિમાંજ ભમ્યા હોય તો તેમની સાક્ષી નકામી છે; જો તેમને એમ સમજાયું હોય કે વેદકુરાનબાઇબલ આદિનાં વચનોમાં કાંઈ નથી, એતો પોથાંજ છે, અને તત્ત્વની શોધમાં માત્ર ઉથામી જવાનાં છે, તત્ત્વ સુધી લેઇ જનાર એક સહાયરૂપ હોઇ છેવટ ઉથામી મૂકવા જેવાં છે, તોજ તેમની સાક્ષી ઉપયોગની છે. વેદીઆઓએ જો વેદાંત જાણ્યો હોય; ઇંજીલ જાણનારાએ જો કેબાલા આદિમાં

છો, તેવી રીતે ઇશ્કની હવા સર્વવ્યાપી છે. એમ ન હોય તો જે જડનું સ્વરૂપજ તમે 'જીવરહિત' એમ માનોછો તેમાંથી 'જીવ' પેદા કેમ થાય? જે નાડીઓને જડ કહોછો તેના ગમે તેટલા ફેરફાર તે જ્ઞાન કેમ કહેવાય? માટે તમે પણ ઇશ્કનેજ સ્વીકારો, ઇશ્કનીજ સાક્ષી પૂરો, એ વિના અન્ય માર્ગ નથી. આ પ્રકારે જે ઉપર ધર્મ, તેમ વિજ્ઞાન સર્વની સાક્ષી છે એવા જામયૂઇશ્કમાં ક્યાં ક્યાં, શી શી, ખુબી ભરી છે!

૪–૭. ઝીંદગી અને ખુદાઇ ઉભયે ઇશ્કજ છે એ વિષયે જે સાક્ષી આપી તેનો અધિક અનુભવ કહે છે; શબ્દપ્રમાણ મૂકી પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધતા કરી આપે છે. જે જે ઝીંદગી છે, જે જે જીવનમાં ઐશ્વર્યનો અનુભવ છે, તે ખરાં, આશકોને, ઇશ્કહકીકીમાં ગુમ થઇ ગયેલા અનુભવી ભકતોને, ઠરી રહેવાનાં સ્થાન છે. સામાન્ય સનમ એટલે માશુક, દારાઆદિ અને તેની જે મીઠી નિગાહ્—નજર—તે જુઓ; કે નૂરયૂખુદા ઇશ્વરના નૂરરૂપે જે જે ભાવ, કલ્પનાવસ્તુ આદિ મનાય છે તેને જુઓ; કે દમયૂઆદમ એટલે આદમ જે મનુષ્ય તેનો જે દમ–પ્રાણ—જીવ—તેનેજ જુઓ; તો એ પ્રેમ, એ નૂર, કે એ દમ, સર્વમાં, ખરા આશકને, સ્થૂલની પારના ભાવને અનુભવનાર આશકને, જે પરપ્રેમરૂપી મય છે, જે મયયૂઇશ્ક છે, શુદ્ધ પ્રેમનો મદ્ય છે, તે પી અને મસ્ત બની રહેવાનાં, કેવલ એકતાનમાં ઠરી રહેવાનાં, પરમ અભેદ અનુભવવાનાંજ, સ્થાન સમજાય છે. એવાં કેટલાં કેટલાં સ્થાન છે. કે જ્યાં આશકો એમ ઠરી રહેછે? એવાં અનંત છે, આશકને તો જ્યાં દૃષ્ટિ કરે ત્યાં પોતાની માશુકનાં દીદાર પ્રત્યક્ષ છે; સર્વાનુભવી સર્વમય અભેદજ્ઞાનીને

ઝીંદગી અને ખુદાઇ સર્વે, પ્રેમ અને નૂરમાંની ખુદાઇ અને દમમાં-ની ઝીંદગી તે સર્વે, પોતાના પરપ્રેમનાજ વિવર્ત છે, જેનું સાક્ષાત્ અનુભવથી પોતામાંજ પ્રવિલાપન થતાં, અભેદાનુભવમાં ઠરી રહેવાય છે. વ્યવહારના અનુભવમાત્ર અભેદસાક્ષાત્કાર-ના ક્રમનાંજ પગથીઆં છે એ વારંવાર કહેલું છે; અને ગીતાના દશમા અધ્યાયમાં જેમ અનેક વિભૂતિ ઉપાસ-નાને અર્થે કહીછે તેમ અત્ર પ્રેમમાર્ગના ઉપદેશને અર્થે આ ત્રણ પ્રેમસ્થાન કહ્યાં છે. જો કેવલ પરમાણુ કે નાડીમાંથીજ ઝીંદગી કે ખુદાઇ નીકળતી હોત તો જડ જડને જોઇને આવો અનુભવ કદાપિ પામત નહિ; એટલુંજ નથી પણ તમે જેને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં કાન્તિ, ભવ્યતા, સુખ, ઉર્મિઓ, ભાવનાઓ, ઇત્યાદિ નામ આપોછો, કોઈ સૌંદર્ય કે ભવ્યતાને જોઈ અહા ! કરી ગુમ થઇ જાઓ છો, કોઇ પરમ સુખના પ્રસં-ગમાં વિલીન થઈ ભાનને ભુલી જાઓછો, પ્રેમ રાગ દ્વેષ મોહ આદિ અનેક શુભાશુભ ઉર્મિમાં ઉછળી તમારી પોતાની પાર ગમે ત્યાં નીકળી જાઓછો, અને મહાન્ ભાવનાઓનો આશ્રય કરી સ્વર્ગ, મોક્ષ, નીતિ આદિ અનેક કલ્યાણકારી સંસ્થાઓમાં તમારું શ્રેય શોધો છો અને વ્યવહારના કલેષથી દૂર થવાનો માર્ગ શોધોછો, તે બધાં શું જડના સંઘાતથી અને જડના પરિવર્તથી ઉપજે છે ? એ બધાં તો અનાદિ અને અંનત જે પ્રેમજ સર્વ છે તે પ્રેમના પ્યાલા ઉપર જે લહરીઓ આવે છે તે છે; પ્રેમના વિવર્ત છે; પ્રેમ ન હોત તો એમાંનું કશું હોત નહિ. હજી આગળ વધો અને જે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી પ્રત્યેક વાતની સાબીતી કરી જોવાનું અર્વાચીન જડવાદીઓ અભિમાન રાખે છે, તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી

પણ તપાસ કરો, અને કહો કે ઝીંદગી અને ખુદાઇ કયાં છે? તમે મુડદાંને અને જીવતાં પ્રાણીઓને અનેક રીતે કાપો છો, અને તપાસોછો; અનેક પદાર્થોને, મનુષ્યના શરીરના રસોને, તાવીજુઓછો; અનેક રસાયનિક પદાર્થોને જડમાંથી ઓગાળી ને વાયુરૂપ બનાવી જુઓછો; અમુક ફલ ઉપજાવવા માટે, એક ઈશારો પણ પકડાઇ જાય તેવા સૂક્ષ્મ કાંટાથી તોલી તોલી ને મિશ્રણો કરી જુઓછો; પણ એ કાપવામાંથી, તાવવામાંથી, ઓગાળવામાંથી કે તોલીને કરેલા મિશ્રણમાંથી, ખુબ બારીકાઇથી કરેલાં એ સર્વમાંથી, તમને કોઇ વાર કોઈ સ્થલે જડ એવા પરમાણુમાંથી જીવ કે જ્ઞાન જડયાં? અર્થાત્ તમે જીવ કે જ્ઞાન, જડ એવા પરમાણુની કોઈ યોજનાથી ઉપજાવી શકયા ? નથીજ ઉપજાવી શકયા, નથીજ સમજાવી શકયા, તો અમે સિધ્ધાન્તીઓ કહીએ છીએ તેજ ખરૂં છે કે જડ એવું જે મુરદા—મુડદું—જીવહીન પદાર્થ—તે ઇશ્કને પરહરીને, ઈશ્કના વિના, કહીં પણ કોઇ પણ કાલે, ઉઠનાર નથી, ઉભું થનાર નથી, ચલનવલન અને જ્ઞાનવિચારાદિ કરી શકનાર નથી. ઈશ્કજ સર્વ છે, જડ એવો જે વિચાર કલ્પ્યો છે તેજ ખોટો છે, જડ નથીજ, બધું ઇશ્ક છે, સર્વત્ર પ્રેમનું અદ્વૈત છે, બ્રહ્મમયતા છે. મુરદાં ઇશ્કથી ઉઠેછે એમ માન્યું તેનાં કોઇ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે ? એમ પૂછનારને કહે છે કે હા, છે. ઇસ્લામધર્મમાં એવી આખ્યાયિકા છે કે મસીહ —ઇસુક્રાઇસ્ટ—તેનામાં એવી શકિત હતી કે મુરદાને તે ' અલ્લાહના હુકમથી ઉઠ ' એટલુંજ કહે તેની સાથે તે ઉઠીને ઉભું થતું હતું. એ આખ્યાયિકાનો ભાવ મનમાં રાખી કહેછે કે મારા સનમ એટલે મારા માશુકપી જે મસીહ છે તે જો વાંસરી વાય, વાંસળી વગાડે, તો તેની

ધૂન સાંભળીને, મરદાં થઇ રહેલા, આજ જેને તમે ભ્રમથી મરદાં થઇ રહેલા માનોછો, તે, મસીહ એટલે ક્રાઇસ્ટ, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને મીરાં આદિ જે જે મહાત્માઓ છે તે તુરત ઉઠે એમાં સંશય નથી. કહીં કહીં ઉઠે, કીયા કીયા દેશના એવા મહાત્માઓ ક્યાં ક્યાં ઉઠે તે ગણતરી કરવી પણ અશક્ય છે. આમ કહેવામાં તાત્પર્ય એ છે કે પ્રેમ અથવા અભેદરૂપી જે સનમ છે તે જો પોતાનો ધ્વનિ ઉચ્ચારે, અને અભેદજ સત્ય છે એમ કહે તો, ક્રાઇસ્ટ, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ આદિ સર્વે પુરુષો, તેમ મીરાં આદિ સર્વે સ્ત્રીઓ, અને દેશ દેશનાં જ્ઞાન અનુભવનાર સ્ત્રી પુરુષો તુરતજ એ વાતની સાક્ષી પૂરે, અને તમે જેમને આજ કાલ તમારા જેવાં પામર માણસો રૂપેજ સમજોછો તે (તમારો ભ્રમ દૂર થતાં) તમે તેમને બધાં માણસોની પેઠે મરી ગયેલાં મુરદાં માનેલાં તે. પુનઃ જીવતાં થાય, અભેદમાં તે એકાકાર હોઇ જીવતાંજ છે એમ અનુભવ આવે. એ અનુભવ કરાવનાર, આવી સાક્ષી અપાવનાર, આવાં પ્રમાણ બતાવનાર ઇશ્કના જામમાં શી શી ખુબી છે !

૮-૧૦. આ પ્રકારે સર્વ પ્રેમ છે એવો નિશ્ચય કરાવતાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના, વિરોધિપક્ષના, જુદા જુદા સંપ્રદાયના, જ્ઞાની અને મહાત્માઓનાં નામ ભેગાં કરવામાં હેતુ એ છે કે આ સિદ્ધાન્તની દૃઢતા જેને થઇ હોય તેવા રાજયોગીની એ દૃઢતાનું પ્રથમ લક્ષણ ચિત્તમાંથી રાગદ્વેષમાત્ર નીકળી જવાથી તે સહજે ધ્યાનમાં આવે. મારું અને પારકું એ ભેદબુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી સિદ્ધાન્તની વાત તે વાતમાત્રજ છે; નહિ કે વ્યાવહારિક મર્યાદામાત્ર તોડી નાખી સ્વચ્છંદી થવું એજ અભેદ અનુભવ્યાનું લક્ષ-

ણુ છે; શરીરથી તેમ કરતા પૂર્વે મનથી તેમ થવાની આવશ્યકતા છે, ને મનથી તેમ થશે તો તેજ સંપૂર્ણ છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. કેમકે શરીર છે ત્યાં સુધી વ્યહવાર છૂટવાનો નથી એટલે એક વ્યવહારથી બીજા વ્યવહારમાં શરીર ને બદલો કરાવવા ઉપર આગ્રહ વ્યર્થ છે; કેવલ માનસિક એકતા અને રાગદ્વેષપરિક્ષય સૂચવવાનોજ મુખ્ય ઉદ્દેશ અને આગ્રહ છે. એને અનુસરીનેજ કહે છે કે વેદીઆ, કુરાની, પાદરી, જે હજી વેદ કુરાન ઇંજિલ ઇત્યાદીને ' પોથાં ' સમજ્યા ન હોય અને તેથી પોત પોતાના ધર્મનું કે પોતપોતાની જાતનું મમત્વ કરી અહંકારમાં અથડાતા હોય, તે આવો અને ટુંકામાં ટુંકો, સરલમાં સરલ, ઉપદેશ સાંભળો, જેને શોધોછો તેને પ્રાપ્ત કરવાનો સહજ માર્ગ જુઓ; તે એજ છે કે સનમ જે માશુક તેના અધરથકી જામ પીઓ, અર્થાત્ માશુકના મોઢામાં મદ્ય ભરી તેના અધરથી તેને પાછો તમારા મોઢામાં રેડાવો. આવી ઉલટી ભાષાથી આ ઉપદેશ આપવામાં ધ્વનિ એવો છે કે જે વેદીઆ કુરાનીપાદરી આદિ, તથા અનેક વામમાર્ગી, અર્વાચીન સુધરેલાઓ વગેરે, જે હજી સ્થૂલ અર્થને ત્યજી શકયાન થી, તેમના સ્થૂલ અર્થનો આવી સ્થૂલ વાણીથી ઉપહાસ કરી તેમના મનમાં જે ધાર્મિકતા આદિનો આગ્રહ છે તેને આ રીતે કમકમાટ વછૂટે એવાં વચન કહી તેમને આ વચનમાંથી પણ રહસ્ય ઉપર જવાની વૃત્તિ કરાવવી. રહસ્ય એ છે કે સનમ એટલે માશુક જે અત્ર જ્ઞાન, અદ્વૈતજ્ઞાન, પરપ્રેમ તેના મોઢામાં અનુભવરૂપી મદ્યને ભરી તે તમારા મોઢામાં રેડાવો, પ્રેમના વિવર્તરૂપે દૃશ્યમાત્રને વિલોકી તમારા પોતામાં, દ્રષ્ટામાં, ઉતારી

લો, અને એમ અભેદસાક્ષાત્કાર પામતાં વેદાદિબંધનમાત્ર-ને મિથ્યા અનુભવો. યોગાભ્યાસીઓને પણ ખેચરી આદિ મુદ્રાની સાથે ધ્યાનયોગમાં લીન થતાં સનમ જે એ ખેચરીમુદ્રા તેના મુખમાંથી ઝરતો અમૃતરૂપી મદ્ય પીવામાં આવે છે એ સુવિદિત હોવુંજ જોઇએ; ને તે મદ્યના એકાગ્ર આનંદની અને ગંભીર શીલતાની માધુરી પ્રત્યક્ષ હોવી જોઇએ. આ પ્રકારે રાજયોગના અનુભવમાં કે હઠયોગના અભ્યાસમાં "લો જામ સનમને અધર ભરી કહીં કહીં" એજ રહસ્ય છે, ધર્મ કર્મને લોક વ્યવહાર આદિ બંધનોમાં આનંદ કે મોક્ષ નથી. આ જામ કહીં કહીં, જ્યારે જ્યારે ઇચ્છા થાય, જયાં જયાં વૃત્તિ ઉઠે, ત્યારે ત્યારે ને ત્યાં ત્યાં અનુભવવો એજ પરમાનુભવ છે. આવો અનુભવ દઢ કરાવવા, રાગદ્વેષના પરિક્ષયથી એ અનુભવનો ઉદય છે એમ હજી આગળ સમજાવવા, તથા 'સનમને અધર ભરી' જામ પીઓ એવી ઉપહાસમિશ્ર સ્થૂલ કલ્પનાના ઉપદેશથી થતી વટાળ આદિ સ્થૂલ શંકાનો પણ ઉપહાસ કરી માનસિક અભેદ સૂચવવા, કહેછે કે ઇશ્કની જે ખુમારી છે તે તો કેવલ દીવાની છે, જેમ ગાંડા માણસને કોઇ પ્રકારના ભેદનો વિવેક નથી તેવી એવા ઇશ્કને પીનારની દશા છે, તો પછી તેમાં નાત, જાતિ, કુલ, ઇત્યાદિનું ભાન રહેજ નહિ; એ સર્વને તો કયાં કયાં પરાં કર્યાં છે? કયાં મૂકી દીધાં છે! એમનું તો ઇશ્કમાં ઠેકાણું પણ નથી, એટલે તેવા બાહ્ય ભેદમાં બંધાઇ માનસિક રાગદ્વેષની વૃદ્ધિ થવા ન દેવી, અને 'સનમને અધર'થી પાન કર્યાં જવું, તો સાક્ષાત્કાર સહજ-સિદ્ધ છે. એ પ્રકારે જ્યારે સનમને અધરેથી નિરંતર પાન કરાશે

ત્યારેજ વિવિધ અનુભવ થશે. એમાંના કેટલાક વ્યાવહારિક, પણ પરમાર્ગ અનુભવાવનારા, અનુભવો કહેછે કે કવિઓની જે જે દિવ્ય કલ્પનાઓ આપણને સ્થૂલમાંથી પાર તારી જઇ, આત્માનંદનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, કે અભેદની ફીલસુફી દીવાનાના જેવી મસ્તીમાં, અભેદાનંદની એકતાનતામાં, આપણને આપણાપણું ભુલાવી એકરૂપ કરે છે, તે સર્વ, હે સાકી ! હે આ જામ પાનાર સનમ! તારાજ પ્યાલામાંથી કહીં કહીં ઝરી છે; જ્યાં જ્યાં. કાવ્યના દિવ્ય ઉદ્‌ગાર, કે અભેદજ્ઞાનના પરમસાક્ષાત્કાર થયા છે, જે જે દેશમાં, જે જે કાલમાં એમ થયું છે, ત્યાં ત્યાં ને તે તે પ્રસંગમાં કેવલ આ જામયૂઇશ્કના પીવામાંથીજ એમ થયું છે એ નિશ્ચય છે. જેને એ સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરવો હોય તેણે એ રાજયોગને સમજી તેને અનુસરવું જોઇએ.

૧૧-૧૨. એજ માર્ગ વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. માશુકનેજ કહે છે, પોતાના હૃદયના એ શુદ્ધ પ્રેમની ભાવનાનેજ વિસ્તારે છે; કે હે માશુક! તું એ ઇશ્કનો જામ મને પૂરે પૂરો, અને સર્વદા પાયાંજ કર, આખો ને આખો, પ્રત્યેક ક્ષણે, મારા મોમાં હાલવ; લબ એટલે હોઠ આગળથી સાગર એટલે પ્યાલાને જરા પણ, કહીંએ, દૂર કર્યા વિના, પુરે પૂરો હાલવ્યાંજ કર. એ પ્રકારે ક્ષણમાત્ર, નિમિષમાત્ર, સ્વરૂપાનુસંધાનના આનંદમાંજ જાય એવો પ્રેમસાક્ષાત્કાર, પ્રેમનિશ્ચય, થવો જોઇએ, અને જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ પડે ત્યાં ત્યાં પ્રેમવિવર્તનો અનુભવ થાય તેટલી ઉત્કટતા એ નિશ્ચયમાં આવવી જોઇએ. વામમાર્ગીઓ જે પાત્રો મદ્યપ્રાશનમાં વાપરેછે તેને સાગર કહેછે, અને ભૈરવીને પાન કરાવી સાગરમાંથી પાન કરેછે, તે કેવલ શુષ્ક, સ્થૂલ, અને અધમ પાન છે એ-

બાજીને નિંદો; ડરીને નિંદો. નિંદો એમ કહેવામાં ' નિંદા કરો. તેમ ' નિંદા કરાવો ' એવા ઉભયે અર્થ રાખવાનો ઉદ્દેશ છે, અને તે ' ડરીને ભલે નિંદો ' એમ કહેવામાંથી સ્પષ્ટ થાયછે. કોઈપણ વાતની નિંદા કરનાર કાંઈ ડર ખાઈને નિંદા કરતાં નથી, એટલે નિંદો એનો અર્થ ' નિંદાવો ' એમ લેવાની આવશ્યકતા થાયછે· પોતે ઇશ્કના પૂર્ણ સ્વરૂપને સમજયા વિના સ્થૂલમાં ભમનારાં મંદાધિકારી તેવા સ્થૂલવ્યવહારને ઈશ્કનું નામ આપી નિંદા કરાવે છે; તેવાં પામર અનેક પ્રકારના ડર ખાય છે, સ્થૂલની પાર ઇશ્ક ક્યાં છે? સ્થૂલનો ત્યાગ થતાં શું રહેશે? વ્યવહારમાં ન રહીએ તો લોકમાં આબરૂ નહિ રહે, ઇત્યાદિ અનેકાનેક ભય તેમના મનમાં હોયછે; એટલુંજ નથી પણ ' લોકલાજ ' ને અનુસરી તે પોતાના ખરા ઇશ્કને પણ ભ્રષ્ટ કરી નાખે છે; આવા ડરથી કરીને જે ઇશ્કના વ્યવહાર કરવા જાય છે તે તો ઇશ્કને ખોટે રૂપે દર્શાવી જગત્‌માં નિંદાને પાત્ર કરી મૂકે છે. આમ જે અધિકારીઓને સર્વસ્વનો ભોગ આપવા જેટલો ત્યાગ નથી તે ઇશ્કના યોગને અનુભવનાર નથી એવું કહેવાનું તાત્પર્ય છે. આવો ત્યાગ કરી જે ખરાં ઇશ્કમસ્ત છે અને દિવ્ય આનંદમાં સ્વરૂપાનુસંધાન પામી રહ્યાં છે તેમની નિંદા દુનીયાં ભલે કરે, ડરી ડરીને કરે, એટલે કે એવો ઇશ્ક તે કેમ થાય? એ તો વહી ગયેલાંનું કામ છે, એ આદિ નિંદા દુનીયાંડાહ્યા લોક ભલે કરે, પણ તેથી જરાએ ડરવાનું કારણ નથી. લોકવાસનાનો અત્યંત ત્યાગ કર્યા વિના પૂર્ણ અનુભવ કદાપિ આવતો નથી; लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयापि च देहवासनाया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥यो.वा.॥ આ પ્રકારે સર્વમય, સર્વરૂપ, અભેદાનંદનો જે જામચૂઇશ્ક તેમાં હું ભાનમાત્રને

નિર્વાહ કરી આપનાર છે, એનું અવલંબન કરનારને અનેક વિક્ષેપ આવે છે, અનેક ભય પ્રાપ્ત થાય છે, આમાં શો લાભ હશે ? શું, સુખ હશે? એવા નિરવધિ વિતર્કોની જાલ ગુંચવે છે, અને છેવટ સ્થૂલતા એટલી દઢતાથી ચોટી પડે છે કે સ્થૂલનો ત્યાગ કરી પ્રેમાનુભવ પામવાની વાત એક કલ્પનામાત્રજ, દુઃખરૂપ, લાગે છે. પ્રાકૃત જનોને આમ થાય છે, પણ અભેદપર્યવસાયી એવું જે પ્રેમસ્વરૂપ આગળનાં પદ્યોમાં સમજાવ્યું તેનો અનુભવ કરનારને સર્વત્ર આનંદ અને સ્વરૂપાનુસંધાનનો પરમ વિલાસજ સમજાયછે. આવો આનંદ ઉદય થવા માંડતાં કેવું લાગે છે તેનું વર્ણન છે; કેમકે એ આનંદ પૂર્ણ અનુભવતાં તો મૌન વિના અન્ય ગતિજ નથી.

૧–૨. માંત્રિક લોકો કોઇ અમુક ઉપાસના કરવા બેસે છે, તેમાંથી ફલ થવાને સમયે તેમને અમુક પ્રત્યક્ષોનો અનુભવ થઇ આવે છે, અને તેમના અંતઃકરણની દઢતાના પ્રમાણમાં તેમને તે તે પ્રત્યક્ષથી ભય, આનંદ, તૃપ્તિ, ઇત્યાદિ ઉદ્ભવે છે. માંત્રિકોના આ સંપ્રદાયને અનુસરી પ્રેમમંત્રનો જપ કરતાં જે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે તેનું વર્ણન આરંભ્યું છે. ' મંત્ર અભેદ જપું અમો ' એ સ્થાને સૂચવેલો 'અભેદ'–મંત્રનો જપ, પ્રેમપાન કરી, જામય્ઇશ્કના નશામાં મસ્ત રહી, પરમ એકાગ્રતાથી, લક્ષ ઉપર દઢ નિશ્ચય બાંધી, કર્યા કર્યો છે. એમાંથી આજ, આટલે સમયે, આટલા આટલા અનુભવ થતે થતે, મેં આ શું જગાડ્યું; શું પ્રત્યક્ષ મને થવા માંડ્યું ! સર્વત્ર પ્રેમવિવર્તનો અપરોક્ષાનુભવ થતાં સ્વરૂપાનુસંધાન સમજાઇ ગયું ! સમુદ્રમાં ઓગળી જવાયું ! એ જે જગાડ્યું તે શું છે એ કહે છે. એ જે અનુભવ થયો તે છે તો જૂનો, પ્રાચીન, અનાદિ, અનંત, તેનો તેજ છે;

પણ મને આજ પર્યંત ભેદવાસનાના સંસ્કારથી તે સમજાતો ન હતો, માટે નવા જેવો લાગેછે; એ અનુભવ શી રીતે કહી શકાય ! અભેદમંત્રના સ્મરણથી—એટલાજ નામસ્મરણથી—મને શો અનુભવ આવી ગયો ! માંત્રિકસંપ્રદાયનુસાર રચના યોજવામાં મર્મ એ છે કે માંત્રિકો જે જે સિધ્ધિને અર્થે અમુક સત્ત્વોની સાધના આદરેછે,તે તે સિધ્ધિમાત્ર આ અનુભવથી જે સમજાયુંછે તેમાં ભરપૂર છે, પ્રત્યેક સંકલ્પે સંકલ્પે સિધ્ધિજ છે; વળી એમ જણાવવાનું પણ આકૂત છે કે માંત્રિકો,જેવી દઢતા અને જેવા નિશ્ચયથી પ્રયોગ કરે છે તેવી દઢતા અને તેવા નિશ્ચયથી બ્રહ્મભાવના બંધાય તો અપરોક્ષ સ્વસિધ્ધજ છે. એ સાક્ષાત્કાર આપનાર કોણ, શું, છે તે કહે છે. જે જે રસ કહેવાય છે, ખાવાના, ઉપભોગના, કાવ્યના, તત્ત્વના, તે સર્વે એમાં ભરપુર છે એવું એ રસીલું છે; વિવિધ પ્રકારની અદાથી, અવર્ણ્ય, અતર્ક્ય વિલાસોથી તે સર્વત્ર નૃત્ય કરી રહ્યું છે; તાલ અને લયયુક્ત જે નાચ ને નૃત્ય કહેવાય છે તેને અનુસરી સમજવાનું છે કે એના નૃત્યમાં સર્વ તાલ લય, જામી રહેલાં છે, કશું બેતાલ નથી, બેસુર નથી, સર્વત્ર જે છે તે જે જોઇએ તેવુંજ છતાં નૃત્યતુલ્ય એકાગ્ર આનંદમય છે; એવા નૃત્યમાં પણ વિવિધ રંગે ચઢીને એ નાચી રહ્યું છે; એના એક બે પ્રકાર નથી કે કહી શકાય; જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ પડે છે ત્યાં ત્યાં એનો એ રસ, એનું એ નૃત્ય છતાં, વિવિધ રંગ વાળો રસ, વિવિધ રંગવાળું નૃત્ય જણાયાંજ જાય છે, અનેક આનંદ આપે છે, ને સ્વરૂપ સ્વરૂપનું અનુસંધાન પામતુંજ ચાલે છે, રાચે છે. આ અનુભવ આપનાર કોણ છે? આ અનુભવાય છે તે શું છે? તે નર, નારી, કે નાન્યતર એકે નથી એમ જણાવવાજ 'જગાડ્યું' એમ નાન્યતરથી તેનો પ્રયોગ છે.

૩-૫. હું અને તું એ પ્રત્યયોને આધીન એવો જે ભેદમય વ્યહવાર તેને અભેદમય અનુભવવો એ એક સ્વપ્ન અથવા ભ્રાન્તિ જેવુંજ, વ્યાવહારિકોને, લાગે; એથીજ કહે છે હું જે આનંદના પ્રત્યક્ષનો ઉલ્લાસ અનુભવું છું તે બકવાદ છે, ભ્રાન્તિમાત્ર છે, કે કોઇ સ્વપ્ન છે, કે યથાર્થ અપરોક્ષ પામવાથી ભાન–ભેદનું ભાન–ભુલી જઇને ઉન્મત્તની પેઠે બોલું છું? આ બધી કલ્પના ખોટી છે, કેમકે ઉન્માદ, ભ્રાન્તિ, સ્વપ્ન, ઇત્યાદિ સર્વમાં ભૂત કાલની સ્થિરસ્મૃતિ રહેતી નથી, અમુક વાત પૂર્વે હતી તેની તેજ અનુભવાય છે એવી પ્રત્યભિજ્ઞા થતી નથી, સત્ય અનુભવમાંજ એ સ્મૃતિ હોઇ શકે છે, માટે જે આ અનુભવ થાય છે તે યથાર્થ છે, સ્વપ્નાદિ નથી, કેમકે જે અનાદિથી વિદ્યમાન સત્ છે તેજ હું છું એવો સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષજન્ય અપરોક્ષાનુભવ થઇ આવે છે. 'એજ સુરત' અર્થાત્ જે અનાદિથી અનુભૂત છે, સર્વમય, સર્વરૂપ, સર્વસાક્ષી, છે તે સુરત, દૃષ્ટિ, તેની મને સ્પષ્ટ સ્મૃતિ છે, એટલે સ્વપ્નાદિકલ્પના ખોટી છે. અહો! યથાર્થ અનુભવ સતે પણ સ્પષ્ટ ઓળખી શકાતું નથી કે એ શું છે! અવર્ણ્ય બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનું એજ સ્વરૂપ છે. 'સુરત' શબ્દથી કરીને દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદનું સૂચન છે, અને સુરતને નૂરતમાં ઠરાવવાથી જે એકતાનો આનંદ અનુભવાય છે તે રાજયોગાભ્યાસનો ઇશારો છે; એ અભ્યાસથીજ આ મંત્રનો જપ સફલ થતાં અભેદસાક્ષાત્કારનો અવર્ણ્ય આનંદ આવ્યો છે. જ્યારે આ અનુભવની સ્મૃતિ છે ને તેથી તે સત્ય છે એમ માન્યું, ત્યારે એ સ્મૃતિ, પ્રથમે થયેલા કોઈ અનુભવથી ઉપજેલી હોવી જોઇએ, તો તે અનુભવ ક્યારે થયેલો? એ અનુભવને બતાવે છે કે આ અપરોક્ષ મેં પહેલાં,

પૂર્વે, અનાદિ કાલમાં, અસ્તિત્વમાત્રમાં, દીઠેલું છે, અનુભવેલું છે; વચમાંજ આવરણ વિક્ષેપના બલથી તેની વિસ્મૃતિ થઈ હતી; અભેદમંત્રના જપથી સ્મરણ આવ્યું, અને એ અનુભવનું અનુસંધાન બની ગયું. ત્યારે એવા પુરાણા સુખમાં, એકના એક અનુભવમાં, આનંદ આવેજ નહિ એવી શંકા ઉપર કહેછે; પ્રથમ-થી, અનાદિ કાલથી, એ અનુભવાય છે, છતાં એ નિત્યે નવું નેન-વુંજ છે, એના પ્રકાર, એના વિવર્ત, તે કોઇ બે પણ એક એકને સરખા હોતા નથી, કોઇ એક ક્ષણે બે વાત, બેપ્રકૃતિ, સમાન હોતી નથી, કોઇ સ્થાને સમાનતા જણાતી નથી, વસ્તુ, કાલ દેશ ત્રણ પરિચ્છેદથી અનંતાનંત, અતર્ક્ય, વિવર્તપ્રકાર ઘડે છે, પણ તેમાં અપરોક્ષ અભેદતત્ત્વ તેનું તેજ રમ્યાં કરે છે. એ તો એનું એજ છે, નામરૂપે કરીને વિવિધ પ્રકારે વિલસે છે, સ્વરૂપાનુસં-ધાનપર્યંત જંતુમાત્રને પહોચાડવાના ક્રમમાં અનેક શિક્ષણોની યો-જના કરે છે, એટલે તેના વિલાસોમાં પ્રાચીનતા સાથે નવીનતાનો પરિપૂર્ણ આનંદ અનુભવાય છે; છતાં ભેદ નથી. ત્યારે આવી દશા તે ભ્રાન્તિ, ઉન્માદ, કાંઇ નથી તો શું છે ? જાગ્રત્ છે, સુષુપ્તિ, છે, કાંઇ પ્રકારની મદથી થતી તંદ્રા છે, સ્વપ્ન છે, શું છે ? એ દશા એમાંનું કાંઇ પણ નથી, એ તો 'આ' એટલે વ્યક્તિ વ્યક્તિના હૃદયમાં અહંપ્રત્યયરૂપે વિલસતું જે ચેતન તેનું તેજ પોતે પોતાને સર્વત્ર અનુભવે છે તેની દશા છે; જાગ્રત્ સતે સુષુપ્તિ છે, સુષુ-પ્તિ સતે જાગ્રત્ છે; કેમકે ભેદમાં અભેદનો અનુભવ છે, નાના-ત્વમાં અનાનાત્વનો સાક્ષાત્કાર છે, સ્વરૂપનાજ બધા પ્રકાર છે;છતાં કહી શકાતું નથી કે અભેદમંત્રના જપથી જે સર્વત્ર જગા-ડયું છે તે કોણ, કેવું, કે શું છે! 'શકે' એમ કહીને એક વિકલ્પ-

માત્રજ કરી શકાય છે કે આનું આ ચેતનજ એ સર્વ છે; ઉત્પ્રેક્ષાનો અવકાશ એથી છે કે કહેવાથી એ અનુભવ અનનુભવ થઈ જાય છે, ન કહેવામાં કહેવાય છે.

૬-૮. માંત્રિકો આ પ્રકારે જપ કરીને જે સત્ત્વનું ઉત્થાપન કરે છે તે કવચિત્ એવાં ભયંકર હોય છે કે ઘણાએ મંડલ તોડીને નાશી જાય છે, અને વિનાશ પામે છે, અભેદમંત્રના જપથી જે-થયું છે તે અનુભવરૂપી સત્ત્વ કોઈ એવા પ્રકારમાંનું તો નથી? નથીજ, ઉપાસના કે વામપ્રયોગ, ઇત્યાદિ સ્વાર્થ અને સ્થૂલવ્યક્તિભાવથી પ્રવર્તતા પ્રકારમાત્રમાંનો આ પ્રકાર નથી; આ તો મનુષ્યમાં કે વ્યક્તિમાત્રમાં રહેલી જે પ્રત્યક્ષ દૈવીસંપત્ તેની પરાકાષ્ઠા છે, તેનો પરમ પ્રકર્ષ છે, છતાં અવર્ણ્ય છે. માંત્રિકો જેમ ડરે છે કે બીહે છે તેમ હું આ અનુભવનાથી ડરતો કે બીહીતો નથી, એના જે જે રંગ થાય છે, જે જે પ્રકારે એ વિલસે છે, તે સર્વ રંગ, સર્વ વિલાસ, મારા પોતાનાજ છે એમ અપરોક્ષ આનંદમાં હું રાચું છું, એટલે ભય કે ડર કાંઇ હોવાનો સંભવ નથી; એ દશા તો પરમ અભયનીજ છે. પ્રેમમંત્રના જપથી ઘણાંકને સ્થૂલતા વળગે છે, ઘણાંકને વિપત્તિ નડે છે, ઘણાંકને શોક પીડે છે, એ બધાં ભૂત મારાથી અતિ વિદૂર છે, કેમકે હું તો સર્વવ્યક્તિનિષ્ઠ પ્રેમની પારના અભેદપ્રેમના મંત્રનો ઉપાસક છું; મારાં અંગે અંગ આનંદથી પરિપૂર્ણ, પરિતૃપ્ત છે, ભેદ ઉપજાવનાર ઇચ્છાને અવકાશજ નથી. તારા રંગમાં હું રાચી રહ્યો છું એમ આ અનુભવરૂપી સત્ત્વને કહ્યું, તો તે રંગના અને રાચવાના કેટલાક પ્રકાર કહે છે. આદિસૃષ્ટિસમયે શબ્દરૂપ વિવર્ત થાય ત્યાંથી માંડીને તે પ્રલયાન્ત કાલમેઘની

ગર્જનાપર્યંતની ગમે તેવી ભયાનક બૂમ તું પાડે તો તે બૂમ પણ હું છું; હર્ષજન્ય આર્દ્રતાથી તે શોકવિયોગાદિજન્ય અશ્રુપાત પર્યંતનાં અશ્રુ તું પાડે તો ત્યાં અશ્રુમાત્ર હું છું; પ્રેમ, સ્નેહ, વાત્સલ્ય, ભક્તિ, આદિના વિલાસોની વિવિધ રમતોમાં તું વિશ્વમાત્રને રમાડે તો તેમાં રમતમાત્ર હું છું; અર્થાત્ स्वाद्यस्वादकसंत्यक्तं स्वाद्यस्वादकमध्यगं। स्वादनं केवलं ध्यायन्नित्यमात्ममयोभव ॥ સ્વાદ્ય જે સ્વાદનો પદાર્થ તેને ત્યજવો, સ્વાદક જે સ્વાદનો અનુભવનાર તેને ત્યજવો, અને સ્વાદ્ય અને સ્વાદકની વચ્ચે જે સ્વાદમાત્ર રહે છે તે ઉપરજ સ્થિર થવું, કેમકે એજ આત્મા છે, એ અનુસારે બૂમ, આંસુ, રમત, સર્વત્ર, પ્રેમ શોક, રાગ, દ્વેષ, આદિ વિચારમાત્રમાં વિચારક અને વિચાર્ય ઉભયેનો સંબંધ કરાવનાર, એની પ્રવૃત્તિ કરનાર, એનું અસ્તિત્વજ સ્થાપનાર, જે મધ્યવર્તી શુદ્ધ વિચારમાત્ર સર્વત્ર એકરૂપ એકાકાર છે તે, યદ્યપિ મારાથી ભિન્ન એવું જે તું તેનો છે એમ મનાય છે તથાપિ તેજ હું છું; જ્યાં જ્યાં તું છે ત્યાં ત્યાં હું છું, સર્વત્ર અભેદ છે. આ પ્રકારે સર્વત્ર હું ને હુંજ છું, તું એવું કાંઇજ નથી. એનો વધારે ખુલાસો કરે છે કે 'તું જા' એમ હું જો કહું, તો એમ કહેવામાં હું પોતેજ જાઉં છું, તું તો કાંઇ જતું નથી. જેનાથી વિચારમાત્રનું સિદ્ધ થવાપણું છે, પ્રમાણમાત્રનું જે પ્રમાણ છે, અહંપ્રત્યયમાત્રનું જે અધિષ્ઠાન છે તે ચૈતન્ય આ 'તું' છે, એને 'જા' કહેવું, એ નથી એમ કહેવું, એ તો વદતોવ્યાઘાત છે. એને નથી કહેવામાં આપણે પોતે જે એમ કહેનારા છીએ તેજ નથી એવી પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ વાત સ્વીકારવાનો પ્રસંગ આવે છે. મૈત્રેયીએ યાજ્ઞવલ્ક્યને જનકની સભામાં અનેક પ્રશ્ન પૂછ્યા છે. પૃથ્વી શામાંથી થઇ, જલ

શામાંથી થયું ..... આકાશ શામાંથી થયું; અને યાજ્ઞવલ્કયે સર્વનું નિદાન બ્રહ્મ કહ્યા પછી પણ તેણે બ્રહ્મ શામાંથી થયું? એમ પૂછયુ છે, ત્યાં યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું છે કે આ પ્રશ્ન અતિપ્રશ્ન છે, ને અતિપ્રશ્ન કરનારનું માથું કપાઈ પડે છે; તેનો મર્મ એજ છે કે જે સર્વને જાણનાર તેને કોણ જાણે; विज्ञातारमरे केन विजानीयात्; તું જા કહેવામાં હું નેજ જવું પડે. આમ સર્વત્ર અસ્તિમાત્ર આ પ્રેમમંત્રથી ઉત્થાપેલા સત્ત્વરૂપ છે, ભરપૂર છે, માટે તું-તું-તું-એવા અનુભવમાત્ર હુંનાજ પ્રકાર છે, હું તેજ તું છે, દ્રષ્ટા દૃશ્યનો અભેદ છે. આટલું બધું સમજાય છે, છતાં તું કોણ છે? એ વાત સ્પષ્ટ થતી નથી, મનવાણીની પાર તું રમે છે, તેને તેનાથી ગ્રહવાનો યત્ન વ્યર્થ છે; કેવલ સ્વાનુભવમાંજ તારો અનુભવ છે.

૯-૧૦. અંગે અંગે તું છાઇ રહ્યું છે, સર્વદા સર્વ પ્રકારના રસથી પરિપૂર્ણ છે, જ્યાંજ્યાં જ્યારે જયારે તને જોઇએ ત્યાં ત્યાં ને ત્યારે ત્યારે મનને રઢ લાગે છે એવી અવર્ણ્ય ખુબીવાળું તું છે, જે જે સુખ વિશ્વમાં કહેવાય છે તે સુખમાત્રનો સાર કાઢી એ તો તે સારથી તું ભરપૂર છે, સર્વદા સર્વત્ર સર્વને પ્રિયતા એવું ભાન જ્યાં જ્યાં થાય છે તે તું છે, એમ ત્રણે કાલમાં તું સત્ ચિત્ આનંદ છે; આ પ્રકારે સર્વનો ઉપસંહાર કરી સ્પષ્ટતા કરે છે કે તું, આપણે જુદાં થયાં ત્યારનું હૃદયમાં લાગેલું છે; તિર્છી એટલે વાંકી અને રસીલી નામ અવર્ણ્ય ખુબીથી ભરપૂર એવી નિશા, નજર, દૃષ્ટિ, તે મારા ઉપર નાખીને તું જુદા થતી વેળે હૃદયને વળગેલું છે. અભેદમયતામાં ભેદનો વિકલ્પ ઉઠતાંજ સૃષ્ટિમાત્ર ખડી થઇ ગએલી છે; તથાપિ પણ ભેદમયતામાં ગમેત્યાં જુઓ તો

એ અભેદની વાંકી, રસીલી, નિશ્રાનો અનુભવ થયા વિના રહેશે નહિ; વ્યક્તિમાત્રના હૃદયમાં એ નિશા સર્વદા વિદ્યમાન છે, હૃદયરસના પ્રેમાદિ ભાવોમાંજ એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે, ભેદમાંથી અભેદનો માર્ગ બતાવનાર એ દીવો છે. એને નીતીવાળા અંતઃકરણની સાક્ષી કહે છે, ધાર્મિક ભક્તજનો પરમેશ્વરનો પ્રકાશ કહે છે. તત્વજ્ઞ જ્ઞાનીઓ આત્મસ્વરૂપ કહે છે, જડવાદીઓ પ્રત્યક્ષ સતે અપ્રત્યક્ષ માની હાડકાં ને ચામડાં ચુંથવામાંથી તેને હાથ કરવા મથે છે. જ્યારે આ હૃદયરસનો આશ્રય થાય અને જે જુદાઇ, ભેદમયતાનો વિસ્તાર છે તે જુદાઇ, મટી જાય, ત્યારે અભેદમંત્રે ઉપજાવેલા પ્રત્યક્ષનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજાઇ યથાર્થ અપરોક્ષ ઉપજે. એ હૃદયે લાગેલું તિર્છી નિશાવાળું શું છે તે કહે છે કે હે હર ! ભેદમાત્રને હરિ લેનાર સર્વમય અભેદરૂપ અવર્ણ્યબ્રહ્મ ! તારું જે નામ તેજ એ છે; એ નામ અનામી છે, નામ એમ કહેવામાં જ તે જતું રહે છે, પરિચ્છિન્ન થાય છે, નામરહિત મૌનમાત્ર તેજ તું છે; તારું પૂર્ણ ઓળખાણ પડે છે, अहं ब्रह्मास्मि નો સાક્ષાદનુભવ આવે છે, કહી શકાતો નથી, માટેજ આ શું જગાડયું છે, એમ કહીને તે બતાવાય છે.

૮

આસ્વાદોર્મિથી તે અનુભવોર્મિ પર્યંત અભેદાનુભવના વિવિધ પ્રકારોનું વર્ણન છે; તે પૂર્વનાં પદ્યોમાં અનુભવ ઉપર આવવાના સાધનોના પ્રકારોનું વર્ણન છે; હવે સ્વરૂપોર્મિથી અભાનોર્મિ પર્યંત એ અનુભવમાં સ્થિરતા કેમ આવે તેનું કાંઇક સૂચન કરતાં સિદ્ધદશાના અનેક પ્રકારનો આનંદ વર્ણવવાનો ઉપક્રમ છે,

તેમાં પ્રથમે સ્વરૂપોર્મિ એટલે સ્વરૂપ જે હૃદય લાગ્યું છે તેજ સર્વ એ ઉર્મિનો અનુભવ આ પદ્યમાં પ્રકૃત છે.

૧. માહયૂનૂર એટલે નૂર જેને હુસ્ન એટલે કાન્તિ, સૌંદર્ય, મૃદુતા, ભવ્યતા, મધુરતા ઇત્યાદિ ઉન્નત ભાવોના એકત્રિત, અવર્ણ્ય, પ્રકાશ અથવા તેજરૂપે કહેવામાં આવે છે, જેને સુફીઓ ઇશ્વરજ માને છે, તે નૂરનો માહ એટલે ચંદ્રમા, એ નુરનો રાશિ, ઢગલો, એકત્રિત ભંડાર, છતાં ચંદ્ર જેવો શીતલ આલ્હાદક સમૂહ, તેને તે માણસ કહાં —ક્યાં દેખે? જે માણસ, ઇશ્કમાં એટલે એવા હુસ્નની યારી કરવાના ઇશ્કમાં, એ નૂરનો સાક્ષાત્કાર પામવાના ઇશ્કમાં, જે માણસ પોતાનો જાન, પોતાનો જીવ, દે કે નદે, આપે કે ન પણ આપે એવી શંકાની સ્થિતિમાં છે, એ માહય્નૂરનો સાક્ષાત્કાર્ થાય તો ઠીકજ છે બાકી તે પામવા માટે હું કાંઈ મારો જાન આપી દઉં, મારું સર્વસ્વ કુરબાન કરી એનેજ ઇચ્છું એવો મારા મનને કોઈ દઢનિશ્ચય નથી, આવો જે માણસ છે તે એ કાન્તિચંદ્રનું દર્શન પણ પામી શકનાર નથી. अज्ञश्चाश्रद्दधानश्चसंशयात्मा विनश्यति; અજ્ઞાની, અશ્રદ્ધાવાન્ અને સંશયાત્મા, તેમનો વિનાશ થાય છે એમ ગીતામાં કહેલું છે. જેને આ માહય્નૂરનું જ્ઞાન નથી, તેના ઉપર શ્રદ્ધા નથી, અને તેને વિષે પોતાના મનમાં સંશય છે, તે માણસને કદાપિ તેનો સાક્ષાત્કાર થનાર નથી. દઢ શ્રધ્ધા અને વિશ્વાસથી, પોતાનો જીવ જતા સુધીના વિશ્વાસથી, પ્રેમ આણી જે જ્ઞાનીઓ એના ઉપર દૃષ્ટિ કરે છે તે ખરેખર નૂરના ચંદ્રને નિરંતર દેખે છે, અનુભવે છે; રાજયોગનાં અભ્યાસીઓ એ વાતની સહજે સાક્ષી પૂરશે. એ નૂરને ઓળખવા માટે ઘણાક ત્યાગી, સંન્યાસી, ફકીર થયા છે, ઓળખ્યાનો દાવો કરે છે, પણ ફ-

ફીરી ધાર્યા છતાં એ જ્યાં સુધી પોતાના પ્રેમની પ્રતિજ્ઞા તે લોકો પોતાનું માથું પોતાને હાથે કાપીને કરી આપતા નથી, કરી આપવી કે નહિ તેના સંશયમાં છે, ત્યાં સુધી તેમને માહયૂનૂરનાં દીદાર સર્વદા વિદૂર છે; તેમની ફકીરી વ્યર્થ છે. લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના, દેહવાસના એ આદિ વાસનાઓ ફકીરને પણ મૂકતી નથી; વાસનાનું મૂલ અજ્ઞાન અને તજ્જન્ય અભિમાન છે; જ્યાં સુધી માણસ પોતે પોતાનું માથું કાપીને ઇશ્કહકીકી ઉપરના પોતાના પ્રેમની પ્રતિજ્ઞા કરી બતાવતું નથી, પોતાના મનમાં રહેલા અભિમાનને કાપી નાખી વાસનાને નિર્મૂલ કરી નાખતું નથી, ત્યાં સુધી તેને માહયૂનૂરનાં દર્શન થતાં નથી, તો તેનો સાક્ષાત્કાર તો ક્યાંથીજ થાય? યોગમાત્રનું પ્રથમદ્વાર પ્રેમ, વિશ્વાસ, સાહસ અને સ્વાર્પણ, એ વિના અન્ય નથી. સત્યને જાણ્યું હોય, તેનો અનુભવ લેવાની ઇચ્છા હોય, તો એ ચારે વાત ધારણ કરી, પોતાનું માથું પોતાને હાથે કાપી આપો; લોકોના પ્રવાહમાં તણાઇ સત્ય અમુક છે, એમ થવું કઠિન છે, એ તો વાતો કરવાની છે, વ્યવહાર જુદો છે, એવી ઉક્તિઓનો આશ્રય કરવો હોય તો સત્યની ઝાંખીની પણ આશા ન કરવી.

૨—૪. અમે મ્હોટાં ધાર્મિક છીએ, દાન દયાદિ ધર્મો પાલીએ છીએ, ગુરુસંપ્રદાયાદિ સાચવીએ છીએ, અમેજ સત્ય સમજ્યાં છીએ એવું તમે સહજે કેહેશો; પણ એ સર્વને તમે જે પ્રકારે સમજો છો, જેવા આગ્રહ અને અભિમાનમાં ઉતારી લોછો, તમારી વ્યાવહારિક રીતભાતના સમાધાનના રસ્તારૂપે ગણો છો, તે પ્રકારે તો તે બધાં કેવલ વ્યર્થ છે. હિંદુ કે આર્ય એ નામધારી

ોકમાત્ર દેવાલય, મંદિર, આદિને સેવે છે; મુસલમાનમાત્ર મક્કે હજ કરવા જઈ કાબાનાં દર્શન પામવામાં કૃતાર્થતા માને છે; ક્રીશ્ચીઅનો ક્રૂસ–ક્રોસ–અને તે ઉપર મારવામાં આવેલા ક્રાઈસ્ટની ભક્તિ કરે છે; ઝરથોસ્તીમાત્ર અગ્નિને ઉપાસે છે; અને તે તે ધર્મવાળા પોતપોતાના ધર્મનાં લિંગ તસ્બી—માલા—ભભૂત, છાપાં, તિલક, આદિ અનેક ધારણ કરે છે; પણ એ બધાંએ 'દારયૂસનમ' એટલે માહયનૂરરૂપી જે માશુક તેના દાર એટલે દ્વાર, તેના મકાનમાં પેસવાનો દરવાજો, તેની એક નિશાની સરખી પણ આપી શકનાર નથી, એવું અમને અમારા દિલમાં યકીન – આકીન– નિશ્ચય થયું છે. કારણ એમ છે કે બાહ્ય વાતમાત્રને વળગી ભેદનો આશ્રય કરી, તમે ધાર્મિક કહેવાતા નથી, વ્યવહાર અને પરમાર્થ બે સાચવવામાં ઉભયનો વિરોધ મટાડવાના હથીઆરરૂપે ધર્મને વાપરવાથી તમે કદાપિ તરવાના નથી; માહયનૂરના ઇશ્કમાં જો માથું કાપીને પ્રતિજ્ઞા કરવા સુધીની હીંમત કરશો તોજ એ સર્વ ધર્મોમાંથી પણ તમને સત્ય મળશે. યોગાભ્યાસને માર્ગે વિચરનારે ધર્મ–મત આદિને લેઈને ઉપજતા ભેદથી થતો દ્વેષમાત્ર અતિવિદૂર કરી सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज એ વચનનો આશ્રય કરવો જોઇએ; અસીમ સમતા, પ્રેમ, દયા, તેનો વિપુલ ભાવ રાખવો જોઇએ. એ પ્રકારના ખરા ઇશ્કમાં જેણે પોતાના જાનને ફના કર્યા છે, ખરા ઇશ્કનો અનુભવ કરી જીવભાવમાંથી જીવત્વજ કાઢી નાખ્યું છે—અર્થાત્ ચૈતન્યને અંતઃકરણનો જે ઉપાધિ લાગવાથી જીવત્વ બન્યું છે તે ઉપાધિજ અત્યંત નિર્મૂલ કરી

નાખી ચૈતન્યમાં પ્રવિલાપન કરી લીધો છે–તેવા આશકો–જયાં જયાં દૃષ્ટિ કરે ત્યાં ત્યાં સ્વરૂપાનુસંધાન અનુભવનારા આશકો, માશુક વિના અન્ય ન દેખનારા આશકો, પુરાણ, વેદ, કે કુરાન આદિ ધર્મગ્રંથોમાં કહેલા માર્ગ, અથવા યોગ સમાધિ આદિમાં બતાવેલા પ્રકાર, તેમને એક વ્યાધિરૂપજ માને છે, પોતાના અવિક્ષિપ્ત પરમાનુભવના આનંદમાં વિક્ષેપરૂપ માને છે, અને તેથી તે સર્વ ઉપર તે ધ્યાન આપે છે કે નથી પણ આપતા; તેમને લહર આવે તે પ્રમાણે અધિકારી જોઇ તેના અધિકાર પ્રમાણે, તે બધાનું પ્રતિપાદન કરે છે. અથવા તે બધાં મિથ્યા છે એમ પણ કહે છે. વેદાદિથી કે ચિત્તવૃત્તિનિરોધરૂપ યોગાદિથી જે સિદ્ધ કરવાનું તે તેમને તો થઇજ ગયેલું છે, તે સર્વદા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં વિહરે છે, તેમને તે બધાંની અપેક્ષા નથી; અધિકારિભેદાનુસાર તે આશકો એ બધામાં ધ્યાન આપે છે કે નથી પણ આપતા. ધ્યાન ન આપવાનું કારણ કહે છે કે એ ધર્મગ્રંથો, એ યોગાદિપ્રક્રિયાઓ ઇશ્ક નથી, એ તો ભુલાં ભમવાનાં ભુલભુલામણાં છે. અમુક યજ્ઞયાગાદિ, કર્મક્રિયાદિ, કરવાં, કે આસનપ્રાણાયામાદિ પીડા કરવી, એથી દેહને એક પ્રકારની કસરત થવા જેટલો લાભ કે આયાસ છે, એથી પરમ પ્રેમ જે અભેદસાક્ષાત્કાર તે થવાનો નથી; કેવલ શાસ્ત્રવાસનારૂપ જે અભિમાન તેનીજ વૃદ્ધિ થવાની છે, ને સાક્ષાત્કાર તો એ બધાંની પાર, એ સર્વના ત્યાગની પણ પાર, છે; તે ઇશ્ક એ ધર્મગ્રંથોના વિસ્તારમાં કે યોગપ્રક્રિયામાં નથી, કેમકે જો એમની એટલે એમનેજ સત્ય માનનારની છાતીને ચીરીને તમે તપાસો તો તે છાતીમાં રહેલી નાડીએ નાડી, કે તેમાં ભરેલું રુધિરનું ટીપે ટીપું, ઇશ્કનો કટાક્ષ મારતું દેખાશે નહિ; તેમાં તો વિવિધ અધિકા-

રીઓને ઉદ્દેશી અનેક ભુલામણાં બતાવેલાં છે. તત્ત્વનું તત્ત્વ જે અભેદ, ઇશ્ક, પ્રેમ, તે ઉપનિષદોમાં, રાજયોગના ક્રમમાં, યત્કિંચિંત્ સૂચનથી જણાવેલું છે, પણ વેદયોગાદિના આડંબરમાં તો નાડીએ નાડી કે ખુને ખુન ઇશ્કની સાન આપતું નથીજ, માટે રાજયોગાભ્યાસની ઉત્સુકતા રાખનારને ઉચિત છે કે તેણે કર્મ, ઉપાસના, યોગ, ક્રમ, સાધન, સર્વથી પાર જઇ અભેદભાવનાના શુદ્ધ પ્રેમમાં માથું ઉતારી આપવા સુધીનું સાહસ અને ધૈર્ય રાખવું. એથીજ સત્ય અને સત્યનો અનુભવ ઉભયે જણાશે.

૫-૬. માલ એટલે જે કાંઇ દ્રવ્ય સમૃદ્ધિ ઇત્યાદિ પદાર્થમાત્ર—મમત્વના વિષયમાત્ર—તે, તેમજ પોતાના જીવ સુધાંત, એ બે વાતના જેમણે હાથ ધોઇ નાખ્યા છે, એ બન્ને જતાં રહે તો પરવા નથી એવા જે કૃતસંકલ્પ છે, માહયનૂરરૂપી માશુકનાં પ્રતિક્ષણ દીદાર લીધાંજ કરવાં અને એમ કરવામાં માલ અને જાન બરબાદ થઇ જાય તો પણ પરવા નથી એવા જે કૃતસંકલ્પ છે, તે દીદય્સનમ્ એટલે માશુકનાં દીદાર-દર્શન-તેમાંજ મસ્ત બની રહેલા છે, તેમને એ વિના અન્ય કશું જણાતુંજ નથી, તેમની આંખો માશુકને જુવે છે, તેમના કાન માશુકને સાંભળે છે, તેમનું મન માશુકને વિચારે છે, તેમના વ્યાપારમાત્ર માશુકમય છે, ને તેથી તે મસ્ત છે; દેખાવમાત્ર, પદાર્થમાત્ર, જીવમાત્ર, વિવિધ પ્રકૃતિઓ ને તેની પ્રવૃત્તિમાત્ર, તે માશુકનાજ વિલાસ છે, આત્મા સ્વરૂપાનુસંધાન પામે તેના ક્રમ છે, બધે આત્મા તેનો તેજ છે, એમ સર્વત્ર અભેદ અનુભવતાં તે મસ્ત થયા છે. એવા મસ્ત આશકોને નસીબની પણ કશી પરવા નથી. મેળાપ થવો, પોતાને ઇષ્ટ એવી વાત મળી આવવી

એ તો નસીબને આધીન છે એમ કહેવાય છે, પણ આ આશક તો કહે છે કે હે નસીબ ! જે માશુકનું મને સર્વ પ્રકારે સર્વદા આતું દર્શન થયાં કરે છે, જેને માટે મેં માલને જાનથી હાથ ધોયા છે, તેની સાથે વસ્લ એટલે મુલાકાત કરાવવાનું અહ્સાન—એસાત—ઉપકાર—તું કર કે ન કર તેથી મને કાંઇજ ગમ–ખેદ–નથી; કેમકે તુંજ મારે મન મિથ્યા છે, તુંજ નથી, તું તો દ્વૈતને આધારે જીવે છે પણ મારે તો દ્વૈતજ નથી, માશુક અને હું જુદાં નથી, સર્વદા મળેલાંજ છીએ, હું તે રૂપજ છું ને મારા હુંપણાના જે જે વ્યાપાર છે તે બધા માશુકના વ્યાપારરૂપેજ હું અનુભવું છું; પછી તારાથી જે કાંઇ થનાર તેની મને અપેક્ષા ક્યાં ? પ્રેમનું બલ એવું છે કે ઇષ્ટાર્થને તે સિદ્ધ કર્યા વિના રહેતું નથી, એમાં પ્રારબ્ધનો અવકાશજ નથી. એ તો કેવલ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ છે, પોતાના વિચારથીજ સિદ્ધ થાય તેમ છે. એ તત્ત્વ અભ્યાસીઓએ સારી રીતે મનન કરી સંગૃહવા જેવું છે. એમ કર્યા વિના માહયતૂરની ઝાંખી અશક્ય છે. સનમ સાથે વસ્લ ન થાય તેથી મને ગમ નથી એમ કહેવામાં એવું પણ તાત્પર્ય છે કે કેવલ ભાવમયતામાંજ અભેદપ્રેમની પર્યાપ્તિ છે, વસ્લશબ્દથી સૂચિત શરીરસંબંધ તો તેને અધમતામાં પાડી દ્વૈત ઉપજાવી ભેદમાં અને રાગદ્વેષમાં તાણી જનારો છે, માટેજ તેવી મુલાકાતની ઇચ્છા નથી. માશુકને પોતાને પણ આવો આશક કહે છે કે હે સનમ્ ! તારી દૃષ્ટિ જ્યાં જ્યાં ઠરેલી દેખીશ ત્યાં ત્યાં મને ખુશી આવશે, કેમકે તારી નિગાહ્ છે, તારી કૃપાદૃષ્ટિ છે, તે અભેદના ચૂર્ણ જેવી છે, જાદુવાળી કોઇ ભુકી કશાના ઉપર નાખતાં તે પદાર્થનું રૂપ બદલાઇ જાય, તેમ તારી દૃષ્ટિ એક અભેદના જાદુનું ચૂર્ણ છે, જ્યાં તે ચૂર્ણ પડ્યું કે તે

વસ્તુ અભેદમાં વિલીન થઇ ગઈ; માટેજ જયાં પણ તારી દૃષ્ટિ પડે ત્યાં મને અભેદનો આનંદ છે. અરે એટલે સુધી તારી દષ્ટિમાં મને આનંદ છે કે અમે જે તારા રફીક–દોસ્ત–આશક– તેમના ઉપર એ દૃષ્ટિ ન નાખતાં તું એ દૃષ્ટિ કદાપિ આપણા જે રકીબ—દુશ્મન—નિંદા કરનાર—વિરોધી–છે તેમના ઉપરજ નાખે; રકીબો સાથેજ રમે અને રફીકોને તો ઝબાન પણ આપે કે ન આપે; શત્રુઓ સાથે રમે અને આશકોને એક શબ્દ સરખો બોલી લક્ષમાં પણ લે નહિ; તો એ જ્યાં તારી દૃષ્ટિ હશે ત્યાં મને આનંદ આવશે. તારા આનંદમાં મારો આનંદ છે; કેમકે હું તો તુંજ છું; વળી તારી દૃષ્ટિ ગમે તેને પણ ઓગાળી અભેદમાં વિલીન કરે તેવું ચૂર્ણ છે; એટલે વિરોધી એવા ભાવ-માત્ર પણ તારી દૃષ્ટિ નીચે આવતાં વિરોધ મૂકી અવિરોધી થશે ને જે અભેદ મારામાં છે તેને અનુભવશે. જ્ઞાનસત્તાથી વિલ-ક્ષણ એવી અજ્ઞાન આદિ શક્તિનો જે આરોપ થાય છે તે પણ કૃતસંકલ્પ આશકોના પ્રેમની દૃષ્ટિમાં અભેદની લહરરૂપે અનુ-ભવાઇ વિક્ષેપ ઉપજાવી શકતો નથી. એવા આશકોના પ્રેમરૂપી માશુકની દષ્ટિ ખરેખર અભેદચૂર્ણ છે. જગત્‌માત્રમાં મા-ણસ જે જે અનુભવ પામે છે તે બધા અનુભવનો અર્થ તે પોતાના આત્માના સ્વરૂપાનુસારજ કરે છે, જેવું જેનું આત્મસ્વરૂપ તેવોજ તેનો અનુભવ, અને તેટલોજ તેને આનંદ. એમ જોતાં મનુષ્યમાત્ર પોતે પોતાનેજ જુએ છે: ભેદભાવવાળા ભેદને જુએ છે, અભેદભાવવાળા અભેદને જુએ છે; મૂર્ત્યાદિમાં, કાષ્ઠપાષાણ-વાળા કાષ્ઠપાષાણ જુએ છે, દૈવતવાળા દૈવત જુએ છે. ત્યારે જે આશકો કેવલ અભેદજ છે તે સર્વત્ર અભેદજ જુએ છે; મિત્ર

શત્રુ ઉદાસીન એવા સર્વ સ્થાનમાં તેમને એકનો એક સર્વમય અભેદજ સ્વરૂપાનુસંધાને પહોચવા વિવિધ રૂપરંગ વિચારાદિના પાંજરામાં રમતો જણાય છે. આશકો ગમે તે પાંજરામાં, ગમે તે કોઠીમાં, પૂરેલી, છુપાયલી પણ પોતાની માશુકને ઓળખી સ્વરૂપાનુસંધાનમાં મગ્ન થાયછે; એમ અભેદને લીધે કદાપિ રાગદ્વેષનું સ્વપ્ન પણ પામતા નથી; એટલે તેમનું માશુકને —આત્મા—પ્રેમને—જે કહેવું છે કે તારી દૃષ્ટિ જ્યાં પડે ત્યાં અમને આનંદ છે, મિત્ર શત્રુ સર્વત્ર આનંદ છે, ને વાસ્તવિક છે. એજ રાગદ્વેષ ટાળવાનો અતિ સરલ રાજમાર્ગ છે. દૃષ્ટિમાંજ સર્વસ્વ છે, જેવી દૃષ્ટિ હશે તેવી સૃષ્ટિ થશે, એ વાત યોગાભ્યાસીએ સારી પેઠે લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

૭-૮. ઇશ્કની પ્રતિજ્ઞા પોતાનું માથું ઉતારી આપીને કરી શકે એવા સાહસ અને નિશ્ચયવાળા જે પરમ વિશ્વાસુ આશકો છે તે પ્રેમદૃષ્ટિથીજ સૃષ્ટિમાત્રને વિલોકે છે, તેમને તેવી દૃષ્ટિ હોવાથી સૃષ્ટિ અન્યથા લાગતી નથી. પરંતુ આવી દૃષ્ટિ સાધનદશામાં સર્વક્ષણે કાયમ રહેતી નથી; અનેક વિરોધિભાવનો પણ ભાસ થઇ આવે છે; છતાં પ્રેમસંસ્કાર હૃદયમાંથી કદાપિ જતો નથી, ને પાછો આવા વિરોધાભાસમાંથી પણ અધિકાધિક પુષ્ટ થતો ચાલે છે, અનુભવે અનુભવે પોતાના આત્મભાવની તૃપ્તિ ન થતાં તેથી આગળ વધી પ્રેમના ઉન્નતોન્નત સ્વરૂપને શોધતાં, સ્વરૂપાનુસંધાન પામે છે. દેશ, કાલ, સ્થિતિ, પ્રસંગ, આદિ અનેક કારણો જેને લેઇ મનુષ્ય પોતાના ધાર્યા પ્રમાણે વર્તી શકતું નથી, પોતાની પ્રકૃતિમાંજ રહેલા પ્રેમાંશની પ્રેરણાને અનુસરી શકતું નથી; જે દેશ કાલાદિને અદૃષ્ટ, પ્રકૃતિ, વ્યવહાર એવાં નામ આપી સમાધાન માનવામાં

આવે છે; તે સર્વ નિયંત્રણાની પાર જવાને માણસ પ્રત્યેક અનુભવમાંથી, નિરાશા, દુઃખ, વિપત્તિ આદી નિઃયંત્રણાનાં પરિણામોમાંથી પણ, પોતાના આત્મબલને પુષ્ટ કરતું ચાલે છે, પ્રેમભાવને વિસ્તારતું ચાલે છે, પુરૂપાર્થને સિધ્ધ કરતું ચાલે છે, ને એમ સ્વરૂપાનુસંધાનમાં નિયંત્રણામાત્રનો અસ્ત સાધી લેછે. છેવટ, ગમે તેવા વિરોધ એ નિયંત્રણાને લીધે જણાય પણ બધાએ વ્યાપાર જે આત્મા પોતામાં છે, જે નિયં-ત્રણા પોતાને છે, તેના ને તેનાજ છે, એમ અનુભવતાં રાગ દ્વેષજ રહેતો નથી. એજ આત્મબલની ખુબી છે. ત્યારે આવો અનુભવ શા પ્રકારે થાય છે એ જણાવવાને આ ત્રણ કડી નો ઉદ્ભવ છે. આત્મબલ, પ્રેમ, ઇશ્ક, જે મનુષ્યનો ખરો સ્વભાવ છે તેજ માશુક છે, સનમ્ છે, નૂર છે, હુસ્ન છે; એનું સર્વત્ર ઐક્ય અનુભવવું એ તેની મુલાકાત છે, તેનો આનંદ છે; એની મુલાકાતમાં વિક્ષેપ પડવો એ એનાથી જુદાઈ છે. લોક, વ્યવહાર, અદૃષ્ટ, પ્રકૃતિ, આદિ અનેક યંત્રણાથી ભેદ અને વિક્ષેપ ઉપજે છે, એટલે એવા વિક્ષેપને લીધે જ્યારે જ્યારે આ માશુ-કનાથી જુદાઇ થાય છે, ત્યારે ત્યારે તે જુદાઇમાં હૃદયને જે આહ ! લાગે છે, જે ક્લેશ લાગે છે, તે શું કહેવાય ! કહેવાય એમજ નથી. હે માશુક ! તારા જેવી સંગદિલ—પથરાના હૃદય-વાળી—તેને એ દુઃખ કહેવાથી લાભ પણ શો ? તું સર્વદા પાસે રહેતી નથી, જુદાઇ થવા દેછે, અને વિક્ષેપમાં રીબાવે છે એજ તારી સંગદિલી છે; ને તેવા સંગદિલ આગળ દુઃખ શું કરવા રડવું ! બાકી એ જુદાઇના પ્રસંગોમાં હું કેવો થઇ જાઉં છું ? —સર્વ પ્રકારે તંગ થાઉં છું, પૈસાની તંગી, સ્નેહની તંગી,

વિશ્વાસની તંગી, આધારની તંગી, વાત કરવાની તંગી, હરેક રીતની તંગીમાં કેવલ તંગ થઇ જાઉં છું; અને એટલે જ્યાં સ્નેહની આશા રખાય ત્યાં પણ દુશ્મની થઇ રહે છે, કોઇને મારી વાત ગમતી નથી, કોઈ મને મળતું નથી, મદદ કરતું નથી, કેમકે તારી યારીમાં મેં બીજાની ખુશામદ કરી નથી, દુનીયાં જે રીતે એક એકનાં આંસુ લુવેછે, અને એક એકની વાહવા કરેછે તે રીતિ શીખ્યો નથી; આવા પ્રકારની બેહાલ સ્થિતિ જુદાઇને સમયે ભાસે છે. આવી જુદાઇની પલ તું શા માટે લાવે છે? મારા મનમાં દ્વૈતશંકા શું કરવા ઉઠવા દે છે ? વાસ્તવિક રીતે આમ જુદાઇથી વિક્ષેપ ઉપજવાનું કારણ, જે નિયંત્રણા માણસને બાંધે છે તે છે, અને તે નિયંત્રણાનું નિદાન અભેદાનુભવ ઉપર બુદ્ધિ જે શંકા લે છે કે અભેદ નથી, ભેદજ છે, ભેદથીજ બધો નિર્વાહ છે, તે શંકા છે; યોગાભ્યાસીનો મહાશત્રુ આ શંકા છે, વ્યવહારમાત્ર, જેમ શંકાથી બગડે છે તેમ પરમાર્થ પણ શંકાથી અત્યંત વણસે છે. આવી શંકા આપણી વચ્ચે પડે છે તો અય્ માશુક ! તું શું બેઇમાન છે ! આવે ને જતી રહે છે; સાક્ષાત્કાર થાય છે ને મટી જાય છે; એમ બેઇમાન છે ! ના, ના, એમ નથીજ, તું ગમે તો જુદાઈ પાડે, ગમે તો ન આવે, પણ એક વાર તારો અનુભવ થયા પછી તું તારું દિલ આપ કે ન આપ એ સરખુંજ છે; આશકના મનમાંથી અનુભવનો વાસ ટળવાનો નથી, ગમે તેવી યંત્રણાજાલમાં પણ તેને તું જણાવાનીજ છે; લોઢાની બેડીમાં પણ બેડીને તોડી નાખનાર મહામણિ જડેલા જણાય છે, વિપત્તિના અંધકારમાં આનંદની વીજળી ચમકે છે; અને નાનાત્વની જાલમાં પણ એકતાનો તાર દૃષ્ટિએ પડે છે. એ બધું તને માશુ આપી પ્રતિ-

જ્ઞા કરેલા ઇશ્કનું ફલ છે. તારાથી જુદાઈ ક્યાં થાય છે ? એમ ન માનવું, કેમકે ' કોઇ કાલ, ' અનાદિ કાલથી આ આપણી જુદાઇ ચાલી આવે છે, અને એ જુદાઇને લીધેજ ખૂબ ખૂબ ખ્વાબ જોવામાં આવે છે, વિવિધ ખૂબીવાળાં સ્વપ્ન અનુભવાય છે, અનેક અનેક વ્યાવહારિક અનુભવ થાય છે; એનું કારણ આરોપિત અથવા અધ્યસ્ત જે અજ્ઞાન અથવા માયા તેજ છે; પણ એ જુદાઇ ગમે તેટલી અનાદિ ભલે હોય, તારા ઇશ્કમાં સરથી પયમાન ' આપ્યા પછી હવે તે જુદાઇનો ડર નથી; એ જુદાઈના સ્વપ્નમાં પડેલા મને તું આવીને ઇશ્કની સામી પ્રતિજ્ઞા કરી, ઇશ્કનો જામ ભરીને પાઇ, ઉઠાડ કે ન ઉઠાડ તે સરખુંજ છે, હું જાગી ચૂકેલોજ છે. તારા પ્રેમની મને ખાત્રી છે, તારો અભેદ મને લાગ્યો છે, સ્વરૂપાનુંસંધાન થયું છે; જુદાઇ જેવા જણાતા અનુભવ તો એ સ્વરૂપાનુસંધાનના ક્રમનાંજ પગથીયાં છે, તે ઉપરની ચઢ ઉતર કરવામાં મને હવે પડવાનો ડર નથી, કેમકે તારા ઇશ્કનું દોરડું મારા હાથમાં છે. અનુભવો—વ્યવહારના અનુભવો—અદૃષ્ટ, પ્રકૃતિ, આદિએ કરાવેલાં યંત્રણામય બંધન, સંકોચમય અનુભવો, તેમાં માશુકનાં દર્શન થયાં ? ના, ન થયાં; કેમકે બધે, એકે એક અનુભવમાં ફરી ફરીને હું થાકયો, જે જે યંત્રણા મારા ઉપર આવી પડી તેમાં દબાઇ જઇને હેઠો બેશી ગયો, યંત્રણા, અદૃષ્ટ આદિના પ્રહારમાં બાયલો થઈ હાર ખાઇ દબાઇ ગયો, ને તેવા કૃપણતાના ભાવને લીધે તને દીઠી નહિ; પણ એમ અનુભવોના ફટકા ખાતે ખાતે જ્યારે જ્યારે મેં એ મહાવિટંબનાઓથી ડરતા કે મહાસુખ આદિમાં ફૂલાતા મારા દિલને-હૃદયને—ચાકકર્યું, ચીરી નાખ્યું, મારા દિલને તેમ મારાથી ભિન્ન એવા ભાસમાત્રના

દિલને ચીરી નાખ્યું; અદૃષ્ટ, યંત્રણા આદિની સામે થઇ પુરૂષાર્થનો પ્રબલ આશ્રય કર્યો, માથું ઉતારી આપીને પ્રેમપ્રતિજ્ઞા કરી, પરિચ્છેદની પાર નીકળી ગયો, ત્યારે ત્યારે સર્વત્ર, સર્વ અનુભવમાં, સર્વ યંત્રણામાં, સર્વ સુખમાં, સર્વ વ્યક્તિમાં, મેં સનમને અને સનમનેજ દીઠી; સર્વત્ર સ્વરૂપાનુસંધાનજ પ્રાપ્ત કર્યું; હવે તું મને ભેટે છે એવું ભાન થાઓ કે ન થાઓ તે એકનું એકજ છે; ભાવ કે અભાવનો ભેદજ રહ્યો નથી. યોગાનુભવી સાધકોને અનુભવમાત્રમાં શી રીતે વિચરવું, અભેદાનુભવ કેવે પ્રકારે લેવો, એ આદિ અનેક સૂક્ષ્મ તત્ત્વો આટલા વિવેચનમાંથી હાથ આવશે.

૧૦. માશુક, ઇશ્ક, અભેદ, પ્રેમ, આત્મા, પૌરુષ ઇત્યાદિ નામોથી, આ આખા પદ્યમાં કહેલું જે તત્ત્વ તે શું છે એ હવે ટુંકામાં કહે છે. દિલને ચાક કરવાથી માશુક મળી ગઇ, હૃદયના પાશમાત્ર તૂટતાં સર્વત્ર સ્વરૂપાનુસંધાન થયું; એવો જેનું દિલ ચીરેલું તેવો, ચાકદિલ, અને હાલ એટલે પરિચ્છેદ તે સર્વથી વિમુક્ત માટે બેહાલ, એવો જે માશુક આયનામાં-દિલરૂપી આયનામાંથી જણાયો તે તો, હે મણિ ! જે આ તું પોતે તેને શોધે છે તેનો તેજ છે, સ્વરૂપજ સ્વરૂપને અનુભવે છે; અને ભ્રમમાત્રથી ભિન્ન નામ આપી અનેક વાગ્વિસ્તાર કરે છે; મૌન આનંદ વિના સ્વરૂપાનુસંધાનનું અન્યસ્થાનજ નથી. હું પોતેનો પોતેજ જ્યારે સર્વ છું ત્યારે તો હે સનમ ! જેને સનમ નામ આપ્યું છે તેવા હે સનમ ! હવે તારા દિલમાં તું મને મકાન આપે કે ન આપે, તું અભેદ થાય કે ન થાય, તે એકનું એકજ છે; કેમકે अहंब्रह्मास्मि, तत्त्वमसि, એ આદિ વાક્યોક્ત બોધ હવે યથાર્થ અનુભવાયો છે, એજ યોગમા-

ત્રની પર્યાપ્તિ છે; માહયૂનૂરનાં દર્શન છે; ઈશ્કમાં જાન આપવાનું ફલ છે.

માહયૂનૂરનાં જેને દર્શન થાય છે તેજ મસ્ત છે, ઈશ્કમાં મસ્ત છે. એવાં દર્શનો વારંવાર થતાં નથી, મ્હોટા મ્હોટા સિધ્ધ અને જ્ઞાનીઓ પણ કહે છે કે એ અભેદાનુભવ ક્વચિત્ ક્વચિત્ થાય છે, પણ તેનો સુગંધ જીવનમાંથી કદાપિ ખસતો નથી, અને સર્વત્ર અભેદાનુભવમાં વિક્ષેપ થવા દેતો નથી. અભેદભાવનાનું જ્ઞાન થયા પછી, તેનો ક્ષણિક પણ અનુભવ આવ્યા પછી, પાતંજલ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે दिर्घकालनैरन्तर्य सत्कारसेवितोद्दढभूमि; એ પ્રમાણે સેવ્યા પછી, વિક્ષેપ થતો નથી. સમાધિને દૃઢભૂમિ-નિરંતર અવિક્ષિપ્ત રીતે, ત્રિકાલમાં પણ નિર્વિકલ્પ આનંદાનુભવરૂપે સિદ્ધ કરવાને, તેની તે ભાવનાનું દીર્ઘકાલ પર્યંત, નિરંતર એટલે વચમાં અંતર—અનિયમિત છેટું—પાડયા વિના, અને સત્કાર-અતિશય પ્રેમ, શ્રધ્ધા, વિશ્વાસ, અને જીવ આપવા પર્યંતના સાહસ સહિત, સેવન કરવું જોઇએ. એવા સેવનમાંથીજ અનુભવનો પરિપાક થતાં સર્વદા સ્વરૂપાનુસંધાનનો અવિરત સાક્ષાત્કાર ઉપજે છે. એ સેવન કરનારા અનેક રીતે પાર પડેલા તે સર્વે મસ્ત છે. તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ, અને વાસનાક્ષય એ ત્રણ, સાક્ષાત્કારનાં સાધન છે, ને પાછાં તે ત્રણે એક બીજાનાં સાધન છે. અભેદ—સાક્ષાત્કાર એક ક્ષણ પણ આવ્યો એટલે તત્ત્વજ્ઞાન થયુંજ; એમાં વિક્ષેપ ઉપજાવનાર મન, અને વાસના એ બે છે, તેમનો નાશ સાધવાને

અર્થે અનેક માર્ગ આગળ કહેવાઇ ગયા છે. અત્રે તેમનું સ્મરણ એમ જણાવવા માટે કર્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાન થયું એટલે મસ્તી આવી, પણ એ મસ્તીમાંથી પાછા પડાય નહિ માટે નિરંતર તત્ત્વદૃષ્ટિથી વાસનાક્ષય અને મનોનાશ સાધ્યાં જવાં; વિવિદિષાસંન્યાસ અને વિદ્વત્સંન્યાસની એજ વ્યવસ્થા કહેલી છે: તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા સુધીનો જે સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન અધિકારીનો સંન્યાસ તે વિવિદિષાસંન્યાસ છે, તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી નો વિદ્વત્સંન્યાસ છે. વિદ્વત્સંન્યાસ તેજ મસ્તી છે, અને તેમાં નિત્ય તત્ત્વનુંજ કથન, તત્ત્વનુંજ ચિંતન, તત્ત્વનોજ બોધ, એ તત્ત્વાનુસંધાન ઉપરાંત તત્ત્વદૃષ્ટિથી મનોનાશ અને વાસનાક્ષય પણ સાધવાનાં રહે છે. જીવન્મુકિતની દશાનો એજ પરમોપયોગ છે; વિદેહમુકિત તો તત્ત્વજ્ઞાન થયું ત્યારથી સિધ્ધજ છે. જીવન્મુક્ત મસ્તજ્ઞાનીને ઉદ્દેશી આ પદ્યનો વિસ્તારછે. મસ્તની પોતાનીજ ઉકિત આ કાવ્યમાં છે.

૧-૨ આવા ઇશ્કમાં મસ્ત થઇ ગયેલા મસ્તલોકોની યારી કરવી, તેમને અનુસરવાનો યત્ન કરવો, એ સર્વ પ્રકારની ખુવારીની તૈયારી છે. મસ્ત લોકો તો જ્ઞાનમાં, અનુભવમાં, મસ્ત થઇ, મનોનાનાશ અને વાસનાક્ષય સાધવાને અર્થે અનેક પ્રકારન ઉલટા વ્યવહાર કરતા જણાય છે, દુનીયાં જેને સીધા માને છે તે કરતાં ઉલટા વ્યવહાર કરતા જણાય છે; એટલે તેમને અનુસરવામાં તો ખુવારી–નાશ–નીજ તૈયારી જાણવી; દુનીયાં જેને ખુવારી માને તેવી ખુવારીની તૈયારી જાણવી. એવી ખુવારીમાંથી પરમાનુભવનો માર્ગ છે એમ કહેવાનો ધ્વનિ છે; માટે ખરા અનુભવની પ્રાપ્તિને અર્થે મસ્તોની યારી કરવી એ તાત્પર્ય છે. એમની યારી ખુવારીની તૈયારી હોવાનું રણ

કહે છે કે દિલદારી એટલે દિલ આપવું, દિલ લગાડવું, પ્રેમ, તેમાં; અને વફાદારી એટલે દિલ આપી પ્રેમ કર્યા પછી ગમે તો પ્રાણ જાય તો પણ તેમાંથી પાછા ન હઠવું એવો આગ્રહપૂર્વક નિશ્ચય તેમાં; મસ્ત લોકોનાથી આખી દુનીયાં હારી ગઇ છે. દુનીયાંમાં કોઈ ઠેકાણે એમના જેવો પ્રેમ અને એમના જેવો નિશ્ચય હોઇ શકતો નથી, એથીજ એ લોકો દુનીયાંની બહાર છે, મસ્ત છે, એમની સોબત એટલે ખરાબ થવાનોજ રસ્તો એમ દુનીયાં માને છે. ઉગ્ર પ્રેમ, અભેદ તત્ત્વ ઉપર દૃઢશ્રધ્ધા અને તેના સાક્ષાત્કારનો પરમાનુભવ પામવાનો દૃઢનિશ્ચય તથા તે ઉભયથી લોક, શાસ્ત્ર, અને દેહ ત્રણે વાસનાનો અત્યંત વિનાશ કરી મનને નિર્મૂલ કરવા ઉપર આગ્રહ, એ મસ્તલોકોનું જીવન છે; દુનીયાં તો એ ત્રણે વાસનાને સંગૃહે છે, તેનીજ બનેલી છે, માટે તેને મસ્ત લોકોની યારીમાં ખુવારી જણાય એ સહજ છે. દુનીયાં જેને દિલદારી—પ્રેમ, સ્નેહ સંબંધ, વ્યવહાર, કહે છે તે તો એક પ્રકારની જુગારી છે. કાંઇ પણ શ્રમ કર્યા વિના એક એકને છેતરીને જે તે પ્રકારે પૈસા કઢાવાની રમતને જુગાર કહે છે, તેવો પ્રકાર દુનીયાંના જે જે સંબંધ છે તે સર્વમાં જણાય છે, જે તે પ્રકારે એક એકની પ્રતારણા કરી કામ કાઢી લેવું, જે પાણીએ મગ ચઢે તે પાણીએ ચઢાવવા, પ્રેમ સ્નેહ સંબંધ આદિ નામ આપી પ્રતારણા વિસ્તારવી, એ દુનીયાંની દિલદારી છે. એ આવી જુગારી છે, પણ વળી જુગારી કરતાં એ અધમ છે. જુઠી જુગારી છે, કેમકે જુગારીઓ તો જુગારને જુગાર કહે છે એટલું એ સત્ય રાખે છે, દુનિયાંની દિલદારીનો જુગાર એવો છે કે જુગાર છતાં તેને જુગાર કહેવાનો નથી, વિશ્વાસઘાત કરવો છે, પણ તેને સ્નેહ કહેવાનો છે,

સ્વાર્થ કાઢવો છે પણ તેને પરમાર્થ કહી બતાવવો છે. એમ જુગારી છતાં જુઠી જુગારીછે. સારું, ખોટું, આબરૂ, પ્રતિષ્ઠા, સ્નેહ, સંબંધ, વ્યવહાર, આદિનાં જે આવાં જુઠી જુગારીનાં ધોરણ દુનીયાંએ રચ્યાં છે, તેને દિલદારી કે ગમે તે નામ આપ્યું છે, તે ઉપર મસ્તોને અત્યંત તિરસ્કાર છે, મસ્તોએ તો જામયૂઇશ્ક જે શુદ્ધ પ્રેમનો પ્યાલો તેને પીવામાંથી અક્કલમાત્રને મારી નાખી છે; દુનીયાં જેને અક્કલ, ડાહાપણ, વ્યવહારકૌશલ, ચતુરાઇ, ખટપટ, આદિ નામો આપી વખાણે છે, ને જેને આધારે જુઠી જુગારીનો ખેલ ચાલે છે, તે બધી અક્કલને મસ્તોએ ઈશ્કની મસ્તીમાં ડુબાવી દીધી છે, મારી નાખી છે; લોકવાસનામાત્રથી તે પાર ગયા છે. એમનો સંબંધ તે ખુવારીજ છે.

૩–૬. દુનીયાંમાં તો પ્રતિષ્ઠા, જ્ઞાન, પાંડિત્ય, આદિ અનેક ડોળ, અને ઘરમાં કાંઇક બાહાર કાંઇક એવા આકારના અનેક દિમાક, કુલીનતા, શ્રેષ્ઠતા આદિના દિમાક, તે સર્વ સાચવવું પડે છે. મસ્ત કહે છે કે તમે તે તમારા ડોળ અને દિમાક સારી પેઠે સંભાળી રાખો, ધોલે મારીને પણ મોઢાં રાતાં રાખો, અમારે તેની કશી જરૂર નથી; અમે તો શરીર ઉપરના બદન જેટલું પણ વસ્ત્ર રાખ્યું નથી, કેવલ દિગંબર થઇ, વસ્ત્રમાત્ર ચીરી નાખ્યાં છે, ને રાખ ચોળી છે; મૂર્ખ, ગૈવાર, ગણાવા ખુશી છીએ. એમ લોક અને શાસ્ત્ર એકેની અમને વાસના નથી; તેમ દેહની પણ વાસના નથી કે શરીરે દુઃખ થશે કે સુખ થશે, જીવાશે કે મરાશે; એવા કશા વિતર્ક અમને નથી. અમે કોઇની પરવા કરતા નથી, કોઇ પણ અમને માન આપે, સારા કહે, કે ખવરાવે સાચવે, તેની અમે પરવા કરતા નથી; આશામાત્રને અમે દૂર

કરી છે; જેમ અમે આ રીતે કોઇની પરવા કરતા નથી; તેમ અમારી પણ કોઇ કરશો નહિ, અમારું શું થશે એ આદિ પરવા અમારે માટે કોઈ રાખશો નહિ; કારણ કે જે અમારી માશુક છે, જે માહયૂનૂરના પરમાનંદમાં અમે ઇશ્કથી મસ્ત થયા છીએ, તેને અમારી સર્વદા કાળજી છે, અમારી ફીકર તે કરે છે. એ માશુક બેરહમ—નિર્દય—છે; તમને નિર્દય લાગશે કેમકે તમને જે ખાન પાન ભોગ ઉપભોગ મોજુદ છે, તે અમારા આગળ તે માશુક કેમ મૂકતી નથી એમ તમે માનશો, પણ એમ નથી, એ વાતનો ઇનસાફ કરવાનું કામ તમારું નથી; એવી બેરહમ માશુકનેજ મારી સર્વદા કાળજી છે; જો એ બેરહમ હોત તો હું એને જાન આપીને પણ એનો થવા ગયો નહોત ને એ મારી પણ થઇ નહોત; અલબત્ત એટલી તો બેરહમ તે છે કે એને ઉંડા હૃદયમાંથી ગુપ્ત રીતે પણ હું ત્યજું અને હૃદયનો તેટલો ભાગ તમારી-લોકની-તરફ ધરુ, તો તે બહુ દૂર થઇ, જતી રહે છે; છતાં પરવા તો કરે છેજ. તેજ સમજાવે છે. એ માશુક બેરહમ નથી એની સાબીતી પણ કહું છું જે તમે દુનીયાંવાળા સમજી શકો તો સમજો. એ સનમની એક વાર પણ જો મને ઝાંખી થઇ ગઇ છે તો મેં શું કર્યું છે તે જુઓ. યક્ દમ એટલે આ દમ, આ પ્રાણ, તેના કોઇ એક ગતાગતમાં, અર્થાત્ કોઇ ક્ષણે પણ મને સનમની ઝાંખી લાગી ગઇ, મારી આંખે તેનાં દર્શન થયાં, કે તુરત મેં આંખો મુદી- મીચીલીધી, કે અંદર પેઠેલી માશુક બહાર ન નાશી જાય; અને એમ અંતર્માં માશુકને પૂરી રાખી પછી તેની સાથે જે અનહદ ધૂન લગાવી, અને તેમાં જે અવર્ણ્ય મજેદારી ભોગવી, પૂરે.પૂરી ભોગવી, તે હુંજ જાણું છું, તમને કહી શકાય એમ નથી. અ-

નુભવીઓને વિદિત હશેજ કે આ મજેદારી કેવી થાય છે, પ્રાણના કોઇ ગતાગતમાં માશુકની દૃષ્ટિ જણાતાં આંખો બંધ કરી અંદર કેવી અનહદ ધૂન મચાવી શકાય છે. કેવલ અંતર્માંજ એમ મઝા થઇ છે એવું નથી, બધે બહાર પણ થયેલી છે. દમમાં દમ જો હરગિઝ એટલે કોઇ પ્રકારે પણ રહે, જ્યાં સુધી કોઇ રીતે પણ પ્રાણમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી, દમબદમ એટલે પ્રાણની પ્રત્યેક ઉઠબેશમાં, હું સનમને અને સનમનેજ ઉઠતી બેસતી દેખું છું, મારી દૃષ્ટિ તેજ સૃષ્ટિ થઇ રહી છે, સનમમય સૃષ્ટિ થઇ રહી છે. સુરતનૂરતના અભ્યાસીઓનો કહે છે કે આવી જે માશુક તે દુનીયાંને બેરહમ લાગે પણ બેરહમ નથી, એનેજ મારી બધી કાળજી છે, પછી હું કોઇની પરવા કરતો નથી, ને કોઇ મારી કરે એમ ઇચ્છતો નથી. દુનીયાંની પરવામાત્ર મેં છોડી દીધી છે, મારી યારી તો કેવલ કીસ્મત સાથે છે, આ દેહ છે ત્યાં સુધી તે દેહનું નિર્વાહક જે પ્રારબ્ધ હશે તેનો ભોગમાત્રથી ક્ષય થવા દેવો એવી ઉદાસીન વૃત્તિમાં રહી હું મારી માશુક જે સર્વ પ્રકારની મારી કાળજી કરી રહી છે તેના અભેદાનંદમાં મસ્ત છું; લોક, શાસ્ત્ર, દેહ, કશાની મને પરવા નથી; એવી વાસનાઓ ઉલટી પરમ કલેશનું સ્થાન છે, તેનુ નામ પણ મારે જોયતું નથી.

૭-૯ સંબંધમાત્રથી પાર, પરિચ્છેદમાત્રથી વિમુક્ત, વાસના અને મનોવિલાસમાત્રથી રહિત, એવી આ મસ્તી છે; એ મસ્તીનો જે હાલ ચઢેલો છે તેમાં કોઇ આશના—મિત્ર, સ્નેહી આદિ નથી. સર્વત્ર અહંપ્રત્યયનો સર્વમયતારૂપે અનુભવ આવવા પછી અન્ય હોય તો અમુક મિત્રાદિની કલ્પના સંભવે, જ્યાં દ્વૈત હોય ત્યાં અન્ય અન્યને જુવે, પણ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्त-

त्कोन कं पश्येत् જ્યાં બધું આત્માજ થઈ રહ્યું ત્યાં કોણ કોને શાથી જુએ ? મિત્ર સંબંધી આદિ શા માટે જોઈએ ? દુનીયાંમાં તેમની જરૂર, એક એકને મદદ કરવી, એક એકનું કામ કરવું, એવીજ મનાય છે; પણ મારે તો 'કામ'જ નથી, ત્યાં તેમની અપેક્ષા શા માટે! એમ કહેશો કે તમારા સીનામાં, ઉંડા હૃદયમર્મમાં, કારી ઘા લાગેલો છે. તેને મરહમ–મલમ–લગાડવા કોઇની જરૂર તો પડશેજ, તો તેની પણ હું ના કહું છું, ભલે એવો ઘા લાગેલો હોય, એને મલમ લગાડવાનીજ ઇચ્છા નથી. મને અનુભવમાંથી કોઈ ઉગ્ર ક્ષોભ લાગી જતાં નિર્વેદ પેદા થઇ વિવેકનો ઉદય થતાં જ્ઞાન થાય છે; અથવા પૂર્વના સંસ્કારથી સહજે વિચારમાત્રથી જ્ઞાન સંભવે છે; પણ જે અનુભવજન્ય ક્ષોભથી થયેલું એ જ્ઞાન છે તેમાં એ ક્ષોભનો ઝખમ વિદ્યમાન છે ખરો, અને તે ટાળવાને મિત્ર, ગુરુ, પત્ની, આદિ કોઈ સ્થાનની અપેક્ષા રખાય ખરી, પણ હજી જો એ જખમની વિદ્યમાનતા લાગતી હોય, એને મલમપટો કરવાની અપેક્ષા રહેતી હોય, ગુરુશાસ્ત્ર મિત્રાદિની લાલસામાં મન ભમતું હોય, તો જ્ઞાન થયું નથી; સર્વાનુભવમાં સર્વમયતા થતાં એ વિદ્યમાનતા, એ અપેક્ષા, એ લાલસા, સર્વનો અત્યંત વિલય થઇ જઇ સ્વરૂપાનુસંધાનના આમોદના કણમાં ને ભળી જવાં જોઇએ. એમ થયું છેજ માટે મસ્ત કહે છે કે મને મરમહની પરવા નથી, જખમ હોય તો તે છો રહ્યા ગુરુમિત્રાદિની પણ પરવા નથી; એ બધા તો વિક્ષેપ છે, અજ્ઞાન છે, અહંકાર વધવાના માર્ગ છે; મને મારી મસ્તીજ પૂર્ણ છે આવી મસ્તી દુનીયાંને ભયંકર ખુવારી લાગે એમાં આશ્ચર્ય શું! એવો ઝખમ પણ આનંદ છે, દર્દમાં પણ આનંદ છે, દર્દ વિના આનંદ છેજ કયાં! દર્દને

લેઇ મેં જે મઝા અંતર્‌માં ભોગવી છે, જે ગમ–દુઃખ–નો મેં અં-તર્‌માં સ્વાદ લીધો છે, તે બેદર્દ લોકો, દુનીયાંના ડહાપણમાં રહી કશામાં પણ ઝંપલાવવાનું સાહસ ન કરનારા બાપલા લોકો, હરેક વાતમાં ઉપર ઉપરથી ઠીક ઠીક દેખાવ થાય તેટલુંજ પકડનાર કંગાલ, શી રીતે સમજી શકે! તમારા અનુભવમાં એ વાત નથી, તો તમારી અક્કલમાં તે કેમ ઉતરશે? જે વાતનો અનુભવ નથી તે વાત વચનમાત્રથી કે વાદથી સમજાતી નથીજ, જુઓ જે ગમખ્વાર છે, મહાદુઃખનો ખાનાર છે, મારા જેવો સીનાના ઝખમમાં મ-ઝા માનનારો છે, તેને તો તેની ગમ સાથેજ પરમ પ્રીતિ લાગી ગઇ છે, તેમાંથી અને તેમાંજ તેને સ્વરૂપાનુસંધાન અનુભવાયું છે, તો તે ગમ ટાળવા તમે ઇચ્છો તેનો તે કેમ સ્વીકાર કરે! લાંબા સમય સુધી બંદીખાનામાં રહેનારા લોકો બહાર આવ્યા પછી બંદીખાનાને સુખ માને છે, દારિદ્રયમાં રહેનારો ચારુદત્ત દારિદ્રય, નોજ આશક હતો, શ્રીકૃષ્ણનો સમાગમ કરાવનાર મહાવિપત્તિનેજ પાંડવો પુનઃ ઇચ્છતા હતા. આમ દુનીયાંમાત્રથી અમારો સર્વ વ્યવહાર ઉલટો છે, અમારી યારી તે તમારી ખુવારીજ છે. તમે નહો ત્યાંજ અમારી યારી છે. તમે જ્યાં રુવો છો, શોકનું નિમિત્ત દેખો છો, ત્યાં અમે હસીએ છીએ, હર્ષનું નિમિત્ત દેખીએ છીએ; તમે હસો છો, હર્ષનું નિમિત્ત દેખો છો, ત્યાં અમે રોઇએ છીએ- શોકનું નિમિત્ત દેખીએ છીએ. તમે જે લાભ હાનિ આદિને હર્ષ શોક માનો છો તે વાસ્તવિક રીતે લાભ હાનિ નથી, પણ એથી-ઉલટું છે, અમારી દૃષ્ટિએ તો, તમે જેને લાભ કહો છો તે હાનિ છે; અને જેને હાનિ કહો છો તે લાભ છે; તમારા લાભમાત્ર વાસ-નાવિસ્તાર અને મનોવિલાસ હોઈ મિથ્યા છે, ને પરમાનુસંધા

નની હાનિરૂપ છે, તમારી હાનિઓ વાસના અને મનોવિલાસનો ભંગ હોઈ પરમાનુસંધાનના લાભરૂપ છે. પણ તમે તેમ સમજતાં નથી એજ તમારીને અમારી વચ્ચે અંતર છે. તમે તો રાજા, સમૃદ્ધ, મ્હોટાં, અનેક ભારે નામવાળાં છો, અસ્તુ, તમે ભલે તેવાં હો; અમે એથી ઉતરતું જે નામ—ગુલામ—તે લેઇશું, અમે ગુલામ છીએ એમ અનુભવ આણીશું; પણ એમાં એ જે સર્વનો ગુલામ છે તે સર્વનો શેઠ છે, જે કોઇનો શેઠ નથી તે સર્વનો શેઠ છે, એ આદિ નિગૂઢ મર્મ ઉપર લક્ષ કરશો, તો, અમે જે ગુલામ તે—સર્વના રાજા છીએ એવી અમારી ઉલટી અમલદારી જણાશે. અમારી યારી તો સર્વથા ખુવારીજ છે.

૧૦. આવી જે આ ઇશ્કબાજી છે તે સર્વ પ્રકારની વાસનાઓ ત્યજાય, મનોનાશ અત્યંત સિદ્ધ થાય, તોજ સમજાય છે, અનુભવાય છે. જ્યાં સુધી અક્કલ ઠેકાણે રાખવાના જે ઉપદેશ દુનીયાં કરે છે તેનો અનાદર થશે નહિ, શુધ્ધ હૃદયના સત્ય નિશ્ચયને અનુસરવાનું સાહસ અને સામર્થ્ય આવશે નહિ, અને દુનીયાંનો પાશ તૂટશે નહિ, ત્યાં સુધી એ ઇશ્કની વાત પણ વ્યર્થ છે. જો આવી બધી અક્કલો પરિપૂર્ણ રીતે ખોઇ હોય, બુધ્ધિની પાર જેને ઉપનિષદાદિ બતાવે છે તેના અનુભવનો માર્ગ કાંઇ પણ સમજાયો હોય, તો આ ઇશ્કબાજીમાં આવો, અમારી મસ્ત લોકોની યારીમાં આવો, અને અમારી જે માશુક છે, સર્વ માશુકોમાં શ્રેષ્ઠ પારસમણિતુલ્ય જે અમારી માશુક છે, અમારો અભેદપ્રેમનો માર્ગ છે, તેના નૂરથીજ આખું વિશ્વ અજવાળેલું છે, સિધ્ધાન્તોર્મિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે સમગ્રવિશ્વ, સમગ્રજીવન, સમગ્ર ઐશ્વર્ય, તે બધું એ માશુકનું નૂરજ છે, તે નૂરમાંથી જ્યા

ઇચ્છા થાય ત્યાંથી પી લો, અનુભવ પામો, અને મસ્ત થાઓ. પણ તમારાથી તેમ બનવું અશક્યજ છે, તમને તો મસ્તની યારી ખુવારીની તૈયારીજ લાગશે. રહસ્યક્રમજ એવો છે કે મલિન વાસનાનો પરિહાર મૈત્રીમુદિતાદિ શુદ્ધ વાસનાથી કરવો, અને તેનો ત્યાગ ચિન્માત્રની વાસનાથી કરવો, અને અંતે ચિન્માત્રાનુભવમાંથી પણ બુદ્ધિ આદિ ગ્રહણસાધનનો અસ્ત થતાં અવાચ્ય મસ્તી અનુભવવી.

૧૦

આ પ્રકારે આપણે વૈરાગ્ય, કષાય, વિક્ષેપાદિથી સાધનોનો વિચાર કર્યો; સિધ્ધાન્તોર્મિમાં સિધ્ધાન્તનું સ્વરૂપ જાણ્યું; અને અનુભવસ્વરૂપ આનંદ એમાં સિધ્ધાન્તાનુભવથી થતી નિર્વિકલ્પ દશામાં સ્વરૂપાનુસંધાનના અનેક પ્રકાર જોતે જોતે અનેક યોગ રહસ્યોનો આપણે વિવેક પામ્યા. હવે વાચાતીત, બુધ્ધિથી પણ પાર, એવા અભેદનો અધિક અનુભવ કહેતાં, તેનો શુધ્ધ અનુભવ તો મૌનમાંજ છે; ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्य मौनेन तिष्ठासेत् એ બૃહદારણ્યકશ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે પાંડિત્ય ત્યજી, આત્મબલ અને તેની અનેક સિધ્ધિના અનુભવમાં રહેવા ઇચ્છા કરવી, ને તે બલ તથા તે પાંડિત્યને ત્યજી, કેવલ મૌનમાં વિરમી જવું એજ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર છે, એમ કહેવાને અર્થે આ પદ્યનો ઉપક્રમ છે. અવાન્તરે અનુભવમાત્રમાં, વ્યવહારમાત્રમાં, એ મૌન અભેદાનંદ કેવે પ્રકારે અનુભવાય છે તે પણ સ્પષ્ટ કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

૧. કલ્પના એવી છે કે સ્વરૂપાનુભવી જ્ઞાનીના વ્યવહાર ઉપર લોક, વ્યવહારકુશલ અનેક જનો આક્ષેપ કરે છે. કોઇ સંબંધ, સગાઈ, પ્રેમ આદિથી એને વળગતા રહે છે; કોઇ એના વ્યવહારથી ઉલટો ગ્રહ પામી એની નિંદા કરે છે; કોઇ એને અમુક માર્ગે વિચરવા સલાહ આપી એના હિતમાં પોતાનું હિત સમજે છે. પણ લોક, શાસ્ત્ર, દેહ એ ત્રણેની વાસનામાત્ર જેને નિર્મૂલ થઇ ગઈ છે; સારા ખોટા કહેવાવું, કે પંડિત જ્ઞાની કર્મનિષ્ઠ ભક્ત કહેવાવું, કે સુંદર સુઘડ નીરોગી દીર્ઘાયુષ્વાળા થવું, એ આદિ વાસનાજાલમાત્ર જેને નિર્મૂલ થઇ અભેદાર્ણવમાં વિલીન થઈ ગઇ છે; તેને કોઇ નવી મસ્તી ચઢેલી છે, તે અલ્પતાવાળા કોઇ પણ સબંધમાં આનંદ દેખતો નથી, તેની દૃષ્ટિ એવી ફાટી ગઇ છે કે તે તો સર્વત્ર ભૂમા—અમર્યાદ, અસીમ, અભેદ—દેખે છે. એમ દેખવામાંજ તેને કોઇ અન્ય વાત ભાવતી નથી, પોતાના જેવી વૃત્તિવાળાંનીજ વાત ભાવે છે; સર્વને પોતારૂપ કરવાની તેને પ્રબલ ઉત્કટ ઇચ્છા હોય છે. તેથીજ તે કહે છે કે તમે સગાઇ, મૈત્રી, સ્નેહ, મુરબ્બીપણું, ઉપેક્ષા, ઇર્ષ્યા, દ્વેષ, ગમે તે સંબંધોથી મારી સાથે વાતો કરવા આવો છો, મને શીખામણ આપો છો, કે મારો તિરસ્કાર કરી મને તમારા માર્ગ પર લાવવા ઇચ્છો છો, પણ એ બધી તમારી લાગણીને હું ખરી ક્યારે માનું કે તમે મારી સાથે આવો તો. તમને મારે માટે જે લાગણી હોય તેના બલથી તમે તમારાપણાનો ને મારાપણાનો બન્ને આગ્રહ મૂકી હું જ્યાં જાઉંછું ત્યાં આવો તો તમારો જે કાંઇ સંબંધ તમે મનાવવા ઇચ્છતાં હો તે હું માનું, તો તમારું મારી સાથેનું સગપણ, જે તમે વારંવાર કહી બતાવો છો, તે હુ

સાચું માનું. દુનીયાંમાં જ્યાં સુધી ગમે તેવા નિકટમાં નિકટ સંબંધમાં પણ, વિચારનું ઐક્ય નથી, જીવનહેતુરૂપ જે સાધ્ય પુરૂષાર્થ તેનું ઐક્ય નથી, ત્યાં સુધી સંબંધમાત્ર મિથ્યા છે, એ સંબંધથી વ્યવહારની પાર કશો લાભ થવાનો નથી, વ્યવહારમાં પણ ક્ષુદ્ર શરીરસ્વાર્થ વિના બીજા લાભનો સંભવ નથી, માટે "સાથે આવો" તોજ સગપણ જાણવામાં આવે, મોઢે વાતો કરવાથી ન જણાય; સાથે આવવામાં ગમે તેટલું ભય હોય, ગમે તેટલી હાનિ હોય, ગમે તેટલું દુઃખ હોય, તો પણ આવવાનો નિશ્ચય રાખો તો ખરી કસોટી થતાં, જે સ્થાન અમને મળ્યું છે તે તમને મળે, અને સર્વત્ર અભેદાનંદનો સાક્ષાત્કાર થાય. એ આનંદ આવો અખૂટ, પરમ, શાંત, વિલક્ષણ, છતાં તેમાં તમે કેમ આવતાં નથી? આવો એવી મારી ઇચ્છા છે, એમ આર્દ્રહૃદયે સંબંધીમાત્રને નિમંત્રણ કરે છે, કે જે આર્દ્રતા ઉપર સંબંધનો આધાર છે તે આર્દ્રતા પણ તેમને ખેંચી શકે, પરમ પ્રકર્ષ પર્યંત ખેંચી શકે, તો પરમાનંદ સુલભ છે. ક્યાં આવો? અમે પ્રેમાનંદ નામના ખલાસીના જે વહાણ ઉપર ચઢયા છીએ તે વહાણમાં આવો, પ્રેમ—પ્રેમમંત્ર—અભેદ—તેના જપથી ફલિત થતા સ્વરૂપાનંદરૂપી વહાણમાં—જગતરૂપી સમુદ્ર ઉપર વહાણની પેઠે સર્વત્ર પણ અલિપ્ત રીતે ફેરવનાર વહાણમાં—અમે બેઠા છીએ, તેમાં તમે આવો, એ વહાણમાં બેસતી વખતે આખા જગત્‌ને, ભુગોલ, ખગોલ, કે અતલ વિતલાદિ લોકમાત્રને છેવટના જુહાર કરીને એમાં બેઠા છીએ; એમના તરફ હવે લક્ષ નથી, એમનામાં છતાં એમની પાર છીએ, દરીઆમાં છતાં દરીઆ ઉપર છીએ, સર્વગામી છતાં પગ વગરના છીએ, સર્વદર્શી છતાં આંખ વગરના છીએ. હવે આ હોડી—આ

શરીર-તેને હે માછીડા! હે પ્રેમાનંદ વહાણવટી! જલદી હાકી લે, જ્યાં જવાનો હોય ત્યાં જા, પ્રારબ્ધનો અવશેષ ભોગ જ્યાં પૂર્ણ થનાર હોય ત્યાં જા, અમે તો એક ભાડુ આપી તારા વહાણમાં બેઠા-છીએ; અને આ બધાં જગત્ જે વળાવવા આવ્યાં છે તેમને જુહાર કરી, સાથે આવવા વિનતિ કરી, તારા વશમાં પૂર્ણ રીતે આવી ગયા છીએ.

૨—૩. આવી રીતે હોડીને હાકી મૌન આનંદના કીનારા ઉપર લેઇ જવાની છે કેમકે સર્વને છેલ્લા જુહાર કર્યા પછી બોલવાનો સંબંધ કોની સાથે રહેનાર છે? કોઇ સાથે આવશે તો तच्चिन्तनं तत्कथनंએ પ્રકારે બ્રહ્માભ્યાસ થશે, બકી મૌન વિના અન્ય આનંદ નથી, એટલે તે કીનારે હોડી લેઇ જવાની છે. એ હોડી શું છે? શાની બની છે? કોણે ઘડી છે? એ આદિ પ્રશ્ન સાહજિક છે, કેમકે આ હોડી અન્ય હોડીઓ કરતાં વિલક્ષણ જણાય છે; જગત્માત્રને જુહાર કર્યા છે એમ કહ્યું તેનેજ વિસ્તારે છે, જગન્માત્રને નમન કરતે કરતે, એ અને એવાજ બીજા પ્રશ્નોના ઉત્તર પણ આપે છે. दत्त्वाभयं च भूतेभ्यः જ્ઞાનીએ પુત્રદારાદિ એષણનો ત્યાગ કરી, ભુર્ ભુવર્ સ્વર્ ત્રણે લોકનો ત્યાગ સૂચવનાર પ્રૈષોચ્ચાર કરી, શત્રુ આદિનું ક્ષમાપન કરી, ભૂતમાત્રને અભય આપી સંન્યાસ કરવો એવું વિધાન છે; એ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને સર્વને નમસ્કાર કરતે કરતે હોડીને ચલાવવાનો ક્રમ સાધે છે, અને જિજ્ઞાસુના પ્રશ્નોનાં પણ ઉત્તર કરે છે. પ્રથમ નમસ્કાર તો જ્ઞાન એટલે શાલા પાઠશાલા અને ઘર બજાર લોક આદિએ આપેલા જ્ઞાન કરતાં અધિક અને ઉત્તમ તથા ત્રિકાલાબાધ અને સર્વ સુખ સાધી આપનાર જે વેદાન્તપ્રતિપાદ્ય અભેદજ્ઞાન તેને સર્વથી પ્રથ-

મે નમસ્કાર છે; અને એ જ્ઞાનથી બોધેલો જે વિચાર, કોऽहं कुत इदं जातं ઈત્યાદિથી આરંભી વિચારઃ સોऽયમીદૃશઃ એમ કહેતાં અપરોક્ષાનુભૂતિમાં વિચારનું જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે વિચારભાવના, નિરંતર જ્ઞાનનું રટન, ચિન્માત્રતા,—તેને પણ નમન કરૂં છું. આરંભે એને નમન કરવાનું કારણ કે એ જ્ઞાન ને એ વિચારની સાહાય્યથીજ, માયાના પાશમાં જે જે વિડંબનાઓ નડી છે તેમાં પણ, સુખ અને પ્રકાશ અનુભવાયાં છે, તે માયામાંથી પણ આ જગતરૂપી સમુદ્રને તરવાની હોડી ઘડી શકાય તેવાં પાટીયાં અને તેમને જોડવાના ખીલા, હાથમાં આવ્યાં છે. જે જે અનુભવો માયામાં થયા, જે જે રમતો રમાઇ, જે જે વિવિધ પ્રકૃતિઓ વિવિધ વ્યવહારો દેખાયા, કરાયા, તેમાં બધે મને જે ઉપયોગ જણાયો, તેમાં બધે એકનો એક આત્મા પોતાના સ્વરૂપને આગળ આગળ અનુભવવા રમતો જણાયો, અને એમ જણાવાથી પ્રકૃતિમાત્ર, પ્રકૃતિમાત્ર, જે આત્મા મારી પ્રકૃતિમાં રમી રહ્યો છે તેજ આત્માના અન્ય પ્રકારો રૂપે સમજતાં રાગદ્વેષ નીકળી ગયો, તે ઉપયોગ, તે જણાવું, એ સર્વ વેદાન્તજ્ઞાનના વિચારની ભાવનાથી થયું છે. આવી માયાનો અનુભવ પામતાં અનેક પામર હૃદયો પાયમાલ થઇ જાય છે, ને અદૃષ્ટ, ભાવિ, પ્રારબ્ધ, ઈત્યાદિનો આશ્રય કરી એની એ માયામાં અટવાઇ એમાંને એમાં પુનઃ પુનઃ અટવાયાંજ કરે છે તેમ મારે ન થયું; અને માયાએ ઉપજાવેલા સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અનુભવોરૂપી પાટીયાં તથા તેની હોડી બની શકે તે અર્થે તેમાં જડવાના ખીલારૂપ પુરુષાર્થ, માયાની જાલમાં, પ્રારબ્ધની આંટીઓમાં, પણ સ્વતંત્ર રીતે સર્વોપરિ વિલસતો પુરુષાર્થ, એ ઉભય મારે હાથ આવ્યાં એનું પણ કારણ વેદાન્તજ્ઞાનની ભાવન

છે. માટે સર્વથા તેનેજ પ્રથમ વંદન ઉચિત છે. એ વંદન કરવા-માંજ ગર્ભિત મર્મ એવો છે કે આટલો સાક્ષાત્કાર થયા પછી વેદાન્ત, તેનું જ્ઞાન, તેના વિચાર એ બધું મિથ્યા છે. पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रंथमशेषतः; वृत्तिविस्मरणं सम्यक् समाधिर्ज्ञानसंज्ञकः ઇત્યાદિ વચનોથી ગ્રંથ, જ્ઞાન, વિચાર, આદિનો અત્યંત અનુપયોગ કહ્યો છે, જ્ઞાનનિષ્ઠા થયા પછી ત્યાગ કહ્યો છે, કેમકે એમ ન થાય તો લોકવાસના ગયા છતાં, શાસ્ત્રવાસના રહી વિક્ષેપ ઉપજાવે; માટે વેદાન્તજ્ઞાનને નમસ્કાર કરવામાં હવે તમે પણ કાંઇ સાથે આવનાર નથી; માટે ઉપેક્ષ્ય છો એમ કહેવાનો ધ્વનિ છે. આ કાવ્યમાં છેક છેવટ સુધી નમસ્કારોજ આવે છે, ને તે પ્રત્યેક નમસ્કારમાં એક પાસા પરમ ઉપકાર અને એક પાસા પરમ ઉપેક્ષા એ ઉભયે જણાવવાનો મર્મ છે, જે સહજ રીતે સર્વત્ર સૂચવવામાં આવશે, પણ વાચનારે તે સ્વતઃ વિચારી લક્ષમાં લેવો. ત્યારે આ પ્રકારે વેદાન્ત-વિચારે માયારૂપી સ્થૂલ અનુભવનાં પાટીયાં, અને સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ-રૂપી જ્ઞાનના ખીલા આપ્યા, હવે તેને ઘડીને હોડી કોણે કરી તે કહી, તેને પણ નમન કરે છે. અનુભવના સંસ્કારોથી પ્રારબ્ધ બંધાય છે ને પુનઃ પુનઃ જન્મ થયાં જાય છે, એ પ્રારબ્ધજ ત્યારે હોડીનું ઘડનાર છે, જો કે એમાં પુરુષાર્થના ખીલા ન હોત તો તે કદાપિ ઘડાત નહિ, ઘડાયા છતાં પણ એ ખીલામાં જે અખૂટ ચાતકર્ય આકર્ષણશકિત છે તે ન હોત તો સ્વરૂપાનુસંધાનનો જે લોહચુંબકમય ખડક જગત્‌ના સાગરની મધ્યે અડગ ઉભો છે તે તરફ હોડી ખેંચાઇ ત્યાં ચોટી ભાગી જઇ આનંદમાં સ્થાપત નહિ. પાટીયાંને મેળવી સાંધા પૂરી ને હોડી તૈયાર કરનાર પ્રારબ્ધજ છે તેથી તેને નમસ્કાર છે. પ્રારબ્ધને વશ રહી

જે જે ખેલ રમાય છે, જે જે રંગ તેમાં ઉઠાવવા પડે છે, તે બધાના સંસ્કારો—રાગદ્વેષ—બંધાતાં હોડી ઘડાતી ચાલે છે, ને પુરુષાર્થના ખીલા એક પછી એક સજડ વાગતે વાગતે સાંધા પૂરાઈ જાય છે, જેથી જગત્‌ના સમુદ્ર ઉપર શરીર રૂપી હોડી તરતી થઈ જાય છે. તરતી કરનાર પ્રારબ્ધને નમન કરવું અતીવ ઉચિત છે, 'મળ્યો માલીક વેચાયો' એમ જવનિકામાં કહેવાયું છે તે અવકાશ આણનાર પણ તેજ છે, માટે તેને નમવું અતીવવ ઉચિત છે; પણ હોડી તરતી થયા પછી, માલીક મળ્યા પછી, હોડીમાં જડેલા ખીલાની શકિત સમજાયા અને અનુભવાયા પછી, પ્રારબ્ધની કશી દરકાર નથી, તે સાથે આવનાર નથી, માટે તેની પણ ઉપેક્ષા છે.

૪–૫. વહાણ તૈયાર થયા છતાં તેને ચલાવનાર, તેને સાજુ સમુ, અભેદના પાર સુધી પહોચાડનાર, માછી–કપતાન–જોઈએ, તો તે આપનાર જે પરમ ગુરુ શ્રીશંકરભગવાન્ તેમના ચરણ-કમલનેજ પ્રેમપૂર્વક નમન કરું છું. દષ્ટિએ ન દેખી શકાય એવા અણુ અને રેણુ–રજ ઝીણામાં ઝીણા કણથી તે છેક મહા બ્રહ્માંડના અનંત ગોલપર્યંતની, દૃશ્ય વિવર્તમાત્રની, રચનામાંથી એમણેજ એ ગુરુએજ, આ વહાણને હંકારનાર નાવિક ઘડી આપ્યો છે. નાવિક ન કહેતાં માછી કહેવામાં એવો મર્મ છે કે આ વહાણને હાકતાં એવા અનેક ખડક આવે કે જે ઉપર તે ભાગી જાય એવા અનેક મત્સ્ય આવે કે જે અને આખું ને આખું ગળી જાય, પણ તે સર્વને સાધ્ય કરવાની શકિતવાળો આ માછી તેને સહી સલામત પાર ઉતારી શકે તેવો છે. એટલાજ માટે 'માછીડા' એવું પ્રેમાભિધાન તેને આપ્યું છે. અણુથી બ્રહ્માંડ પર્યંત આત્માનો

અભેદ શ્રીશંકરાચાર્યના અદ્વૈતબોધથી સમજાયો અને અનુભવાયો ન હોત તો હોડી ક્યાંને ક્યાં અટવાઇને પાયમાલ થઇ ગઇ હોત; માટે એમનોજ પરમોપકાર છે; છતાં એ આત્માભેદનો સાક્ષાત્કાર પામ્યા પછી ગુરુશાસ્ત્રાદિ સર્વ મિથ્યા છે, અને તેથી ઉપેક્ષ્યજ છે, સ્વરૂપમાં સમાઈ ગયાં છે, માટે તેમને ઉભય પ્રકારનો નમસ્કાર ઘટે છે. વહાણને હાંકનાર મળ્યા છતાં તેના હાથમાં વહાણ ને દોરવાનું સુકાન જોઇએ. આત્માભેદનો અનુભવ કરાવનાર સુકાન પ્રેમ છે, પ્રકૃતિના ભેદમાત્રમાં પણ અભેદ તેનો તેજ, પોતામાં છે તેવો અને તેનો તેજ વિલસે છે; સર્વત્ર મૈત્રી કરુણા મુદિતા ઉપેક્ષાદિ રૂપે વૃત્તિમાત્રમાં અનુભવ કરાવી સર્વ પ્રકારનાં ભેદ, તિરસ્કાર, દુઃખ, વિટંબના, અને વ્યકિત વ્યક્તિના વિચિત્ર વિચિત્ર વ્યવહાર, તેમને સ્વરૂપમાં સમાવી દેનાર તો પ્રેમજ છે, વ્યકિતસંબંધથી વિરહિત શુદ્ધ પ્રેમ તેજ છે. એવો નિઃસ્વાર્થ, સુપરિશુદ્ધ, પ્રેમ આપણે અવતરીએ છીએ ત્યારથીજ માતા પાસેથી અનુભવીએ છીએ; એ પ્રેમ કેવલ નિઃસ્વાર્થ છે એની પ્રતીતિ એ છે કે પશુ પક્ષી જે પોતાનાં બાલકો પાસેથી થોડાજ વખતમાં જુદાં પડી ઓળખાણ પણ ભુલી જનાર છે, અને આગળ ઉપર કશા સ્વાર્થની આશા રાખી શકતાં નથી તેમનામાં પણ માતાનો પ્રેમ અતિ નિઃસ્વાર્થ રીતે જણાય છે, તો મનુષ્યમાં તેમ ન હોય એમ કહેવાયજ નહિ. બાલ્ય પછીના કાલમાં ગમે તેવા પ્રેમ અનુભવાય છે, પણ તે બધા અનુભવેલા પ્રેમ વૃધ્ધાવસ્થાએ પણ જ્યારે એ બાલ્યકાલના પ્રેમના રૂપને પુનઃ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારેજ અભેદસાક્ષાત્કાર થાય છે; અર્થાત્ અવતરતાની સાથે જે પ્રેમનો અનુભવ માતા કરાવે છે, પોતાની જાત, પોતાનું સૌંદર્ય, પોતાનું સુખ, પોતાની સગવડ, અને પોતાનું જીવન,

તે સર્વ અર્પીને બાલકનું જતન કરવામાં જે નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ અનુભવાવે છે, તેજ પ્રેમ જો પકડી રખાય તો આ વહાણનું તે ઉત્તમોત્તમ સુકાન છે, અભેદસાક્ષાત્કારનું એજ પરમસાધન છે. માટેજ તેમને સર્વ પ્રેમસંબંધોમાં પ્રથમ નમન ઘટે છે; છતાં સાક્ષાત્કાર પછી 'માતા' એવો પણ વ્યક્તિસંબંધ રહેતો નથી એટલે તેમની ઉપેક્ષા પણ આ નમનમાં ગર્ભિત છે; જ્ઞાનીના મોક્ષમાં તેનાં સંબંધિમાત્રનો મોક્ષ છે.

૬—૭. ભૂર્, ભુવર્, સ્વર્, તપસ્, મહસ્, જન, સત્ય, એ સાત લોક તેમને નમન કરવાનું કારણ એ છે કે એ સાતે લોકના પરસ્પર સંબંધોથી જે ભુગોલ ખગોલના મહાવ્યતિકર ઉદ્ભવે છે, અને જેમાં મનુષ્ય અનેક સુખદુઃખાદિ વિટંબના વેઠે છે, તે તેમના ઉપજાવેલા છે; મનુષ્યની સ્થિતિ, મનુષ્યનો ઉદ્ભવ, એક એક મન્વંતર અને કલ્પપર્યંત, ભૂગોલ બ્રહ્માંડ આદિનાં સ્થિતિ, લય, અને પ્રાદુર્ભાવ, તે પણ તેમને આધીન છે; વ્યક્તિ વ્યક્તિનું ભાવિ, તેને સુખ દુઃખ રોગ ક્લેશાદિ જે પ્રકૃતિજન્ય યંત્રણાજાલ તે પણ, તે સાત લોકના અખૂટ અતર્ક્ય બલનો પ્રકાર છે. એ સાતે લોક આ પ્રકારે વિધવિધ રંગ દાખવે છે; જલને સ્થાને સ્થલ બતાવે છે, સ્થલને સ્થાને જલ બનાવે છે, આખા અવકાશને મહા અગ્નિમાં સળગાવી દે છે તો આખા બ્રહ્માંડને મહાજલમાં નવરાવે છે, હસાવે છે, રડાવે છે, એમ સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ સર્વત્ર અનેકાનેક રંગ બતાવે છે, અને વ્યક્તિમાત્રને નવા નવા અનુભવ કરાવે છે. એવા અનુભવથીજ માણસને અનંત બ્રહ્માંડગોલનું ભાન થાય છે; ગોલે ગોલને, વ્યષ્ટિને, સમષ્ટિને, પિંડને ને બ્રહ્માંડને, પરસ્પર સંબંધ છે એમ જણાય છે; બ્રહ્માંડે

બ્રહ્માંડનો કણે કણ પરસ્પર સાપેક્ષ આચાર વિચાર વૃત્તિ આદિ ધારણ કરે છે, એમ અનુભવ આવે છે; અને ગંભીર દીર્ઘ વિચાર કરતાં એમ પણ સમજાય છે કે પ્રત્યેક વાત, પ્રત્યેક પ્રસંગ આપણે એકુજરૂપે દેખીએ છીએ તેમ નથી પણ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ—ભૂર, ભુવર્. સાતે લોક—પર્યંત તેનો સંબંધ રહે છે; એક વિચાર મનમાં કર્યો તો તે તેટલેજ રહી ગયો એમ નથી, પણ મનની સૃષ્ટિમાં તે અસર કરી કોઇ કાલે આત્માની સૃષ્ટિમાં અને સ્થૂલ સૃષ્ટિમાં પણ ઉતરે છેજ, સાતે લોક પર્યંત તેનો સંબંધ અને ધક્કો પહોચે છે, વીજળીનો તાર સર્વત્ર જડેલો છે, પિંડ બ્રહ્માંડ એક છે, એવું ભાન આવી જાય છે. અને આ બધા અનુભવ ઉપર જ્ઞાનથી વિચાર કરતાં સર્ગ—પ્રલય, જન્મ—મરણ, બધું કાંઇજ નથી, જગત્-લોકમાત્ર કાંઇ નથી, આત્મદૃષ્ટિજ એમ અનંત દૃષ્ટિવિસ્તારથી અનુભવતાં, સર્વત્ર ચિદ્વિલાસનો આનંદ આવે છે; ચૈતન્ય પોતે સ્વરૂપાનુસંધાનના ક્રમમાં રમે છે તેનાજ બધા પ્રકાર છે એમ અનુભવ થાયછે; સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિની એકતા થતાં વિક્ષેપનાં કારણ જતાં રહેછે; અને વ્યક્તિ વ્યક્તિનો ભેદ પણ અભેદમાં વિલીન થઇ રાગદ્વેષ મટી જતાં સ્વરૂપજ અવશેષ રહે છે. આવા અનુભવરૂપી ચિન્મય જે સમુદ્ર તેમાં શરીરરૂપી હોડી હંકાય છે, સુખે, આનંદે, હંકાય છે; તેવો આનંદસમુદ્ર ભરી આપનાર આ સપ્તલોક અને તેમના વિધ વિધ રંગ છે તેજ છે; માટે તેમને નમસ્કાર કરી તેમનો ઉપકાર માનવો ઉચિત છે. છતાં ભેદમાત્ર જતો રહ્યો અને જ્ઞાનોદય સાથે સર્વ સંન્યાસ પ્રાપ્ત થયો એટલે સંન્યાસ વખતે જે પ્રૈષોચ્ચાર—ભુર્ ભુવર્ સ્વર્ આદિનો હું ત્યાગ કરું છું એ અર્થવાળો પ્રૈષોચ્ચાર—તે સપ્તલોક અને

તેમના સંબંધમાત્રની ઉપેક્ષાજ સૂચવે છે, એટલે આ નમસ્કાર-માં તે ધ્વનિ પણ સ્પષ્ટજ છે. આવો અભેદસમુદ્ર તો અનાદિ કાલથી વિદ્યમાનજ છે, પણ માણસો તેમાં અનેક કલ્પનાઓ વિસ્તારી ભેદ માની લે છે; શાન્ત રહી, અનંત બ્રહ્માંડગોલનું મધુર ગાન ચાલે છે તેનો વિપ્લાવક ધ્વનિ પોતાના હૃદયમાં ઉતરવા દેતાં નથી; એટલે રાગદ્વેષ પેદા થઇ, અનેક માનસિક સૃષ્ટિઓ ખડી થતાં આખો અભેદસમુદ્ર ઝેરનોજ ભરેલો લાગેછે, જગત્‌ની પ્રવૃત્તિ દુઃખરૂપજ જણાય છે; અને આસુરસંપત્‌માં ઉતરી પરમ નાસ્તિકતા, દંભ,દર્પ આદિનો ઉદ્‌ભવ થતાં માણસનો વિનાશ થાય છે. પણ શંકરાદિ ગુરુસમીપ પહોચતા પૂર્વે જેણે દ્વિજત્વ આપ્યું અને આ અવતારમાં ફરીથી જ્ઞાનાવતાર આપ્યો, ઉપનયનાદિસમયે ગાયત્ર્યાદિ મહાનિગૂઢ તત્ત્વનો બોધ કરી સર્વમયતાના તેજઃપુંજ ઉપર લક્ષ કરાવ્યું, તેમજ શાલા પાઠ-શાલાદિ અભ્યાસક્રમમાં તે જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરી આપ્યો, અને એ ગૂઢ તત્ત્વોપદેશ તથા એ જ્ઞાનવિસ્તારથીજ અનુભવવિસ્તાર થતાં ઝેરના સમુદ્રને અમૃતથી ભરપૂર અનુભવાવ્યો, તે પિતાને સર્વ ગુરુમાં શ્રેષ્ઠ માની પ્રથમે ગુરુ કહેવા ઉચિત છે, ને તેમને નમન છે. સાક્ષાત્કાર પછી તે મહત્તમ સંબંધની પણ ઉપેક્ષા છે; अत्र पिता अपिता भवति એમ બૃહદારણ્યકનું વચન છે; એટલે આ નમ-સ્કારમાં એ પણ ધ્વનિ સ્પષ્ટજ છે.

૮—૧૦. આ સમુદ્રના જે સ્થાનથી આ વહાણમાં રહેલો હું—જીવાત્મા—આ પ્રમાણે સાથે આવવાનો આગ્રહ કરું છું, સાથે આવો તોજ ખરી સગાઈ ગણાય એમ માનું છું, તે સ્થાને આવતાં અનેક કષ્ટ, વિડંબના, દુઃખ, વેઠવાં પડયાં છે; પણ જ્યારે

જ્યારે તેવા કોઇ ઉગ્ર ભાવિનો પ્રહાર થયો હશે, કોઈ વિપુલ સુખનો દ્રવ વર્ષ્યો હશે, ત્યારે ત્યારે કાવ્યરૂપે તે ઉદ્‌ગારો પિંડીભૂત થઇ બહાર આવ્યા હશે; અને નિરંતર દૃષ્ટિ આગળ રહી જ્યારે જ્યારે પુનઃ તેવા સુખદુઃખાદિ અનુભવ આવે ત્યારે પ્રથમે જેમ એ ઉદ્‌ગાર કહાડવાથી શાન્તિ અનુભવાયેલી તેવીજ શાન્તિ અનુભવાવી શકયા હશે. એટલે સુધી આવો અનુભવ થયો છે કે જો એવો કાવ્યતરંગનો વિનોદ ન હોત તો દુઃખમાં આશ્વાસન કે સુખમાં સહભાગિતા કરનારજ ન મળત અને કોણ જાણે શો પરિણામ આવત; પણ કાવ્યતરંગવિનોદે તો સુખ દુઃખ સર્વમાં પૂરે પૂરો ભાગ કરી, મને આ સ્થાને અત્યારે આણ્યો છે, ને તે પણ રમતે રમતે, મીઠી મીઠી રમતો રમતે રમતે,આ અભેદ-સમુદ્રની ગર્જનામાં લપાઇ રહેલી રંગીલી હોડીમાં બેસાર્યો છે; એ તેમનોજ ખરે ખરો ઉપકાર છે. પરંતુ અનુભવ થયા પછી મૌન વિના અન્ય આનંદ નથી, ઉદ્‌ગારમાત્ર વિક્ષેપજ છે, તેથી એ નમસ્કારમાં તેમની પણ ઉપેક્ષા સિદ્ધજ છે. કાવ્યતરંગાદિએ સુખ દુઃખમાં ભાગ કર્યો; તેમ સંસારમાં અનેક સંબંધો થયા તેમાં વિશ્વાસમાં વિઘાત અનુભવ્યો, પ્રેમમાં અપ્રેમ જોયો, પરમાર્થમાં સ્વાર્થ પેદા થયો, એમ જ્યાં ત્યાં બેવફાઇજ દીઠામાં આવી; પણ તેવી બેવફાઇનો એ મ્હોટો ઉપકાર છે. સામાની બેવફાઇ જણાવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આપણા પોતાના આત્માની જે ભાવના હોય તે કરતાં સામાની ભાવના નિકૃષ્ટ પડે એટલે મેળ આવતો નથી, અને જુદાઇ થતાં બેવફાઇનો ભાસ ઉત્પન્ન થવા માંડે છે. પરંતુ જે નિકૃષ્ટભાવનાનો આશ્રય કરનાર છે તે તો એવી કલ્પિત બેવફાઈને ગાળો દેવામાં જીવન એળે કાઢે

છે; ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાનો આશ્રય કરનાર એક સ્થાને બેવફાઇ જણાય, પોતાની ભાવનાની પરિતૃપ્તિ ન થાય, એટલે ઇતર સ્થાન શોધે છે, ત્યાંથી ઇતર શોધે છે, વળી ઇતર શોધે છે, અને એમ પરમાભેદમાં પોતાની ભાવનાને ખોઇ, મૌન આનંદમાં વિલસે છે. ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાનો આશ્રય કરનાર પ્રતાપી, બુદ્ધિમાન્, મહાજનોને એમજ બને છે, તેમને તેમના જેવું કોઇ જગત્માં મળતું નથી એટલે તે એકલાજ પડતા જાય છે, ને એમ કુદરતથીજ તેમને જે એકાન્ત ઉત્કૃષ્ટતા મળેલી છે તે એકાન્તને શોધતી રહે છે. પણ એમાંથીજ તેમને અભેદસાક્ષાત્કાર આવે છે. એમ બેવફાઇ પણ ઉપયોગી છે, તેનો પણ ઉપકાર છે; તેણે જ્યાં સુધી તે વફાઇરૂપે રહી ત્યાં સુધી તો રસબસ રમાડયા છે, ખૂબ રસ પાઈ મૂલની ભાવનાને મસ્ત કરી દીધી છે, એટલે સુધી કે એમ કરનારની ભાવનામાં કૃપણતા જણાતાંજ તે મહાક્લેષ પામી નિર્વેદ પામે એવી મસ્ત કરી દીધી છે; અને એમ રમાડી રમાડી મસ્તી ચઢાવી ને છેવટ મૂકી દીધા છે, ત્યજ્યા છે; તો પણ વેરાનમાં, દુઃખમાં, એકાન્તમાં ત્યજ્યા નથી, આ અભેદાનંદનીરેલમાં ત્યજ્યા છે; એટલે બેવફાઇનો પરમોપકાર છે. ઉપેક્ષા તો સ્પષ્ટજ છે. તે બેવફાઇને પણ આવ્હાન છે કે તેં અમને રસમાં રમાડયા છે, તું રસને ઓળખે છે, તું સાથે આવ તોજ તારું સગપણ સાચું માનીએ; બાકી અમારો બેવફાઇની તું કલ્પના કર્યાં કરશે તો તે કેવલ મિથ્યા છે. એજ ભાવાર્થ સર્વત્ર, માતાપિતાદિ સર્વેમાં સમજવાનો છે. બેવફાઇ કરતાં પણ શત્રુઓ જે અમારાથી વિરોધિભાવજ આદરી બેઠેલા, દૈવીસંપત્ની અનાદિવિરોધિની જે આસુરીસંપત્ તેના ભક્તો, તેમનો પણ પરમ ઉપકાર થયો છે કે

તેમણે પોતાની મરજીમાં આવે તેવા આરોપ ચઢાવી, પોતાનાથી થાય તેટલું બલ કરી, વિઘ્નો પાડી, અમને પ્રહારો કર્યા; પણ એમાંથી એ લાભ થયો, અમને સુખસંપત્તિ પદવી અધિકારાદિનો અભિમાન થતો અટકયો, અને જે અભિમાનરૂપી ખડક ઉપર અનેક હોડીઓના ચૂરે ચૂરા થઇ ગયા છે તે ખડક અમારા માર્ગમાંથી શત્રુઓએ આવા પ્રહાર કરી કરીને ખોદી નાખ્યો' ઉપેક્ષા તો સ્પષ્ટજ છે. મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષા એ ચાર વૃત્તિનું વર્ણન આગળ થઇ ગયેલુંજ છે, ને શત્રુ આદિ તો ચતુર્થવૃત્તિના વિષય છે. એમને પણ નિમંત્રણ છે, એટલો આત્મવિસ્તાર હવે પ્રાપ્ત થયો છે.

૧૧—૧૩. આ દેશ મારો છે, આ દેશ પારકો છેઃ મારા દેશ ઉપર અભિમાન રાખી પારકા દેશનો તિરસ્કાર કરવો; એ આદિ જે નીતિ છે તેના ઉપર આક્ષેપ છે કે દેશ, વિદેશ, જાત, પરજાત, હિંદુ, મ્લેંચ્છ, સર્વને નમન છે; કારણ કે જે પ્રેમરૂપી શઢ આ હોડીને ચઢાવ્યો છે તેના દોરા હિંદુ, મુસલમાન, દેશ, વિદેશ, સર્વેએ સામટા વણ્યા છે, સર્વેએ ભેગા મળીને વણ્યા છે; અર્થાત્ તે તે દેશ, તે તે જાત, એ સર્વનો ભેદ મનમાંથી નીકળી જવો, પરમ સમતા પ્રાપ્ત થવી, शुनिचैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः એવી બ્રહ્મસમતા આવવી, એજ આ હોડીને અભેદસાગરમાં હાંકી શકવાનું પરમ અને પ્રથમ સાધન છે. એમાંજ ઉપકાર અને ઉપેક્ષા ઉભયે સાથે છે. આ પ્રકારે સર્વને સાથે આવવાની વિનતિ કરી સર્વને નમન કર્યું, છતાં જેમની કૃપણતા છૂટી નથી, તેમને સાથે આવવાની રુચિ નથી થતી તે જોઇ કહે છે કે તમે હવે પાછાં જાઓ, તમારી ભેદમય કૃપણતાને અનુરૂપ જે તમારા વ્યવહાર હોય તે કરો;

એથીજ તમને લાભ છે; એમજ તમે આગળ વધી શકશોઃ સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ એ ઉપદેશ તમારે સંભારવાનો છે; અમારી વાત તમને સારી લાગતી હશે, પણ વાતમાત્રથી તમને લાભ નથી, જેમાં તમારૂં હૃદય એકતાર હોય તે કરો, એમાંજ તમને કલ્યાણ જડશે ને આગળ વધવાનો રસ્તો માલુમ પડશે. તમે ગમે તેવી નિકૃષ્ટ પ્રવૃત્તિમાં હો, તમારૂં હૃદય ગમે તેવા અધમ વ્યવહારમાં એકતા પામ્યું હોય, અને તમે તે જાણતાં હો, છતાં તેથી ઉત્તમ વાત ઉપર તમે આવી ન શકતાં હો, તો એક કામ કરજો, તમે જે અધમતાની ભૂમી ઉપર ચાલતાં હો તે કરતાં આ અમારી જે વાત તમને ઉત્તમ-ઉંચી-લાગે છે, તે ઉપર લક્ષ-દૃષ્ટિ-રાખીને તમે તમારો જે હોય તે વ્યવહાર યથાર્થ રીતે કરજો, પ્રતારણા, આડંબર, સર્વ દૂર કરી જેવાં હો તેવાં થજો, ને કર્તવ્ય કરજો, એટલે હૃદયનો રાગ છૂટતે છૂટતે ઉતમોત્તમ વાત ઉપર તમે એક જન્મે, બે જન્મે, કે કોઇ કાલે પણ આવશો. અમારી ઉત્તમ વાત તે શી રીતે સાંભરશે? તો કહે છે કે તમારા સામાન્ય વિચારોની પાર, તમે જે કૃપણતા, ભય, સંકોચ આદિ પામોછો, તે કરતાં અતિનિર્ભય એવી એ વાત, તે કેવલ 'અભેદ' એટલા નામના નિશાનમાત્ર રૂપે છે; અભેદ એટલું નામ તેની એક વ્યંજના છે; તેટલું સ્મરીને વ્યવહાર યથાર્થ રીતે કરશો તો ઇષ્ટાર્થ પ્રાપ્ત થશે, પરમ ઐક્યની શાન્તિ આવશે. એમ સર્વત્ર અભેદ અનુભવી, આ પ્રકારે ઉપદેશક થયાનો વિક્ષેપ થતાં પુનઃ વૃત્તિ શાન્તિ ઉપર ઉપરામ પામવા જાય છે એટલે કહે છે કે જે જે નામરૂપ છે, બ્રહ્માંડમાત્રમાં નામધારી કે રૂપધારી ભેદમાત્ર, વ્યક્તિમાત્ર, છે તે સર્વનો હું દાસ છું, તે બધાં મારાં ગુરુ છે કેમકે તેમણેજ આ અભેદાનુભવ કરાવ્યો છેઃ अस्ति, भाति, प्रिय એ રૂપે વ-

સ્તુમાત્ર બ્રહ્મ છે, નામ, રૂપ, મિથ્યા છે એ અનુભવ આપ્યો છે. એ વેને નમનકરી, આ હોડીના શઢમાં અભેદનો પવન, હવે ભરાઇ ચૂક્યો છે એટલે, હવે નમન અને ઉદાસીનતા સાથે પરમાનંદમાં જવાની તૈયારી છે; એ પવન ભરાયાના પરિણામરૂપેજ આ બધી ઉક્તિ છે

૧૪. આત્માભેદરૂપી માછીડાને નમન કરી કહે છે કે હોડીને હાક અને જ્યાં જવાનું ત્યાં જાઃ સ્વર્ગ, સત્યલોક, અક્ષરધામ, જ્યાં જવાનું ત્યાં જા. આવો ઉચ્ચાર કરતાંજ હોડી ભાગી ગઇ, અને દરીઓ, હોડી, માછી, વળાવનાર, બધાં ડુબ્યાં; ક્યાં ડુબ્યાં? આ કહેનારનામાં ડુબ્યાં. नमोक्षोनभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले । मोक्षो हि चेतो विमलं सम्यज्ज्ञानविबोधितम् ॥ આકાશમાં, પાતાલમાં, કે પૃથ્વી ઉપર જવું એ મોક્ષ નથી, સમ્યક્ જ્ઞાનથી વિબુધ્ધ જે નિર્મલ ચિત્ત તેજ મોક્ષ છે; દરીઓ હોડી અને સર્વ કહેનારમાં ડુબે તેજ મોક્ષ છે. હોડી–શરીર—ભાગ્યા પછી વિદેહમુક્તિ થશે એવી જે કલ્પના છે તે વિષે પણ આમ પ્રકારાંતરે જણાવ્યું કે જ્ઞાન અને અભેદાનુભવ થતા સાથેજ મોક્ષ અનુભવાયલોજ છે; પ્રારબ્ધભોગાર્થે શરીરસ્થિતિ છે. આ પ્રકારે આ પદ્યમાં આત્મદષ્ટિનો વિસ્તાર, અભેદનું સામ્રાજ્ય, આનંદની માનતા, અને ભેદનું મિથ્યાત્વ, અનુભવાવાનો યત્ન છે, જે રાજયોગના નિર્વિકલ્પમાં મસ્ત અનુભવીઓ સહજે ઘટાવી લેશે.

૧૧

સર્વત્ર અભેદાનુભવ આવવા માંડે, આત્માજ સર્વત્ર વિલસતો અનુભવાય, અને જેમ પોતાના ઉપર પોતાના વ્યવહાર માટે કાંઇરાગ

દ્વેષ થતાં નથી તેમ સર્વત્ર થાય, અને માત્ર ઉપેક્ષાજ નહિ પણ એક પોતાનાઉપર જેવો પ્રેમ છે તેવો એ પ્રકારે સર્વત્ર પ્રેમ ઉદય પામે, એટલે જે અવર્ણ્ય આનંદ આવે છે, જે અલૌકિક શાન્તિ અનુભવાય છે, વ્યાવહારિક એવા નિર્વાહાદિમાં પણ ચિંતા અને વ્યગ્રતાનો જે અસ્ત થઇ જાય છે, અને આત્માનંદની ઉર્મિમાત્ર સફલ થતી ચાલે છે, એ સર્વ પ્રકાર વર્ણવી શકાય તેવા નથી. નિર્વિકલ્પ સમાધિની એજ દશા છે, એ આનંદ મોન રીતેજ અનુભવાય છે; બાહ્ય વ્યવહારના આભાસથી તેમાં વિક્ષેપ આવતો નથી. એ આનંદમાં ત્રિપુટીમાત્રનું ભાન મટી જાય છે, સર્વત્ર આત્મરૂપતાજ અનુભવાય છે, માટે આ પદને અભાનોર્મિ એવું નામ આપ્યું છે.

૧—૫. ગગન–આકાશ–જે બ્રહ્માંડનું ઉપલક્ષણ છે, તે આખા બ્રહ્માંડમાં આજ એટલે આ અભેદસાક્ષાત્કાર થતાની સાથેજ, પ્રેમ જે આત્મપ્રેમ તેની ઝલક તેનો છલકાતો, ઉભરાતો, પ્રકાશ, છવાઇ રહ્યો છે. બ્રહ્માંડ એવું તંત્રગ્રંથોમાં મસ્તકનું પણ નામ છે, અને 'જીવ બ્રહ્માંડમાં જતો રહ્યો' એવી લોકોક્તિ તેને અનુસરે છે, તથા પિંડબ્રહ્માંડની એકતામાં પણ મસ્તક એ બ્રહ્માંડ સ્થાને છે. રાજયોગભ્યાસીઓને માલુમ હોવું જોઇએ કે ધારણાને યોગે એ બ્રહ્માંડમાં કેવી ઝલક છવાય છે, અને તેમાં શું શું અનુભવાય છે. એવું જે ધારણાના પ્રયાસથી કરવું પડે છે, તે અભેદસાક્ષાત્કાર થયા પછી નિરંતર અને સર્વત્ર જણાય છે, અનુભવાય છે. સ્થૂલ ગગનનો બ્રહ્માંડરૂપ અર્થ સ્પષ્ટ કરવા કહે છે કે પૃથ્વી, પર્વત, ઇત્યાદિ જે કાંઇ છે, પૃથ્વી જેવાં નિમ્નસ્થાનો કે પર્વતો જેવાં ઉન્નત સ્થાનો તે બધાં આ ઝલકમાં ડુબ્યાં છે, આત્મવિવર્તરૂપે અભેદમાં ઓગળી ગયાં છે, અને સચરાચર, ચર અચર

સર્વત્ર એ પ્રેમઝલક ભરપૂર વ્યાપી ગયેલી જણાય છે, અનુભવાય છે; એમાં કશું દૂર નથી, કશું અસાધ્ય નથી, કશું અદૃશ્ય નથી. માટેજ કહે છે કે ભૂતકાલ જતો રહ્યો, અમુક હતું ન હતું ઇત્યાદિ ચિંતામાત્ર ગઇ, તેમજ શું થશે, કેમ હશે એવી જે ભવિષ્યત્કાલની ચિંતા તે પણ ગઇ, કેમકે અભેદસાક્ષાત્કારની ઝલકમાં કોઇ વાત દૂર કે અદૃશ્ય રહેતી નથી, એટલે ભૂત ભવિષ્યનો સંભવજ નથી; કેવલ વર્તમાનમાત્રજ સર્વદા વિદ્યમાન છે એમ કાલનો પણ આ અનુભવે પરાભવ કર્યો છે. કાલપરિચ્છેદનો પરાભવ થયો છે તેમ વસ્તુપરિચ્છેદનો પણ પરાભવ થયો છે. કીડી જેટલા અદૃશ્યવત્ જંતુથી તે આપણી દૃષ્ટિમાં પણ ન સમાય તેવા હાથી સુધી જે જે નાના મ્હોટા પ્રાણિસમૂહ, વસ્તુમાત્ર, જણાય છે તે બધામાંથી પણ હવે ભેદબુદ્ધિ નીકળી ગઇ છે, નહિ કે બધાં મારી કૂટીને એકાકાર થઇ ગયાં છે, પણ આત્મવિલાસના પ્રકારરૂપે અનુભવાઇ સ્વભિન્ન લાગતાં નથી. જે ઉંધી ભેદબુદ્ધિથી ભિન્નતા લાગતી હતી તે ઓગળી ગઇ છે; કેમકે અભેદની જે સુધી, સીધી, વાટ છે તે વાટે જતાં સહજે એમ થઇ શકયું છે. દેશપરિચ્છેદનો પણ અભાવ થયો છે એમ કહે છે. જે જે મનુષ્ય પદાર્થ આદિ જુદાં હતાં તે હવે એકત્ર, એકસ્થાનાવસ્થિત અનુભવાય છે, મિત્ર, શત્રુ આદિ જુદાઇ રહી નથી, તેમ દેશકૃત જુદાઇ પણ રહી નથી. જુદાઇનાં કારણો વાદવિવાદાદિ છે તે ઓગળી ગયાં છે, નિર્વિવાદ એવા અભેદવાદ ઉપર વિવાદનો અવસરજ નથી; અને માણસો પશુઓ આદિ જે સ્વાર્થને લેઇ અમુક દેશ સ્થાન સમૃદ્ધિ આદિને પોતાનું માની બેસે છે અને ઝેર તથા વિખવાદ વધારે છે તે સ્વાર્થ પણ અતંદ્ર

ટળી ગયો છે; એટલે દેશકૃત પરિચ્છેદનો પણ અવકાશ રહ્યો નથી. આ પ્રકારે દેશ, કાલ, વસ્તુ ત્રણે પરિચ્છેદ વિદ્યમાન સતે તે પરિચ્છેદની પાર જે અપરિચ્છિન્ન આત્મા સ્વરૂપાનુસંધાનની અનેક રમતો રમે છે તેનો સાક્ષાદનુભવ આવી જવાથી, સર્વત્ર એ પ્રેમની ઝલક છવાઇ ગઇ છે; એ આનંદ કેવલ અવાચ્ય, મૌન છે.

૫. પરિચ્છેદમાત્ર મિથ્યા અનુભવાયા પછી, આવા જીવન્મુક્તને કાંઇ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી, સર્વ કરવા છતાં તે અકર્તાજ રહે છે; કેમકે તેના ચિત્તને લેપ નથી, તેને ચિત્તજ નથી એમ પણ કહી શકાય. એવા જ્ઞાનીને વ્રત, યોગ, તપ, સેવા ઇત્યાદિ સર્વ જૂઠાંજ છે, કેમકે તે સર્વનો જેને માટે વિસ્તાર છે તેમાંજ તે રમે છે; ગુરુ, શિષ્ય, કે ગુરુપ્રસાદ—ગુરુકૃપા—ઇત્યાદિથી, મેવા–ફલ–મોક્ષ મળવાની વાતો તે પણ જૂઠી છે, કેમકે જ્ઞાન તો સર્વદા પ્રબલ પુરુષાર્થથી સાધ્ય થાય છે, ને જ્ઞાની પુરુષાર્થમયજ છે. ગુરુપ્રસાદાદિને મેવા કહેવાનું કારણ છે કે જેમ મેવો ખાવો સુખરૂપ, મિષ્ટ, અને સહજ છે તેમ પ્રસાદાદિથી સહજેજ મોક્ષની આશા કરનારા પ્રસાદને મેવા જેવો માને છે, અને કાંઇ પણ પુરુષાર્થ વિનાજ જ્ઞાન સિદ્ધ થશે એવા ભ્રમમાં પડે છે તે અર્થ સ્પષ્ટ થાય. વ્રતયોગાદિથી પ્રસાદ પર્યંત સર્વ જૂઠું છે એટલુંજ નથી, પણ પંડિતો, વેદાન્તીઓ, જે કોઇ 'હું જાણું છું' એમ જાણવાનો દાવો કરનારા છે તે બધા 'તેવા' એટલે જાતા છે; કેમકે તત્ત્વ તો विज्ञातमविजानताम् જે 'નથી જાણતા તેજ જાણે છે.' એમ કર્મ, ઉપાસના, યોગ, વાણી, મન, ઇત્યાદિથી પણ પાર એવા અભેદસાક્ષાત્કારના મૌન આનંદની ઝલક સર્વત્ર છવાઇ રહી છે.

૧—૯. આવો સાક્ષાત્કાર જેને થયો હોય તેનું અહો ભાગ્ય છે; તેનો જન્મ સફલ છે; તેણે સર્વતીર્થ કર્યાં, સર્વદાન આપ્યાં સર્વ યોગ સાધ્યા, સર્વ કર્મ કર્યાં; તેની પ્રેમમગ્ન દૃષ્ટિમાંજ તે બધું સિદ્ધ છે; તેના આનંદની સીમા નથી. પ્રેમ અર્થાત્ જે વ્યક્તિસંબંધરહિત સુપરિશુદ્ધ અભેદપ્રેમ તેનું જેણે પાન કર્યું, આગળ કહી આવ્યા તેમાંની કોઈપણ યુક્તિથી બરાબર પાન કરી લીધું, અને પાન કર્યા પછી પાછો તે પ્રેમને સાક્ષાત્ દૃષ્ટિએ દીઠો; અર્થાત્ પ્રેમપાન કરવાથી પોતાની ભ્રાન્તિમાત્ર દૂર થતાં તે પ્રેમ જેવો અંતરમાં પ્રકટયો તેવોજ બહાર પણ સર્વત્ર અનુભવાયો, વ્યક્તિમાત્ર, પ્રેમવિલાસરૂપે પોતામાંજ રમવા લાગી, એવો હૃદયવિસ્તાર થઈ ગયો; તેવા જીવન્મુક્ત અભેદાનુભવીને ધન્ય છે. એને જે સુખ આવે છે, તે સુખને શી રીતે બતાવાય ? કે પામરો તેના ઉપર આદર કરી તેને લેવા યત્નવાન્ થાય. સમૃદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠા, અધિકાર, વિદ્યા, સ્થૂલપ્રેમાદિસંબંધ, કશામાં એ સુખ નથી, એ સુખને તો आनन्दस्य मीमांसा भवति એમ કહી બૃહદારણ્યકમાં આનંદમાત્રની મીમાંસારૂપે બતાવ્યું છે. જેટલા જેટલા આનંદ છે તે આનંદનું માપ કાઢવું હોય તો સર્વ આનંદના સરવાળાથી અધિક અને સર્વ આનંદના સુખથી પાર જે આ ભૂમાનો બ્રહ્માનંદ તેની સાથે તેને સરખાવી જોવો જોઈએ, એટલે તે સુખ ખરું, ખોટું, નાનું, મ્હોટું, સમજી શકાય; માટેજ એ સુખને આનંદની મીમાંસા કહ્યું છે. વ્યાવહારિક નીતિ, ધર્મ, આદિ સંસ્થાનાં ધોરણરૂપે જે સુખ કે આનંદ મનાય છે તેનું પણ આ રીતે આપણને ભાન થાય છે; અને નીતિ અનીતિ, ધર્મ અધર્મ, તેનો વ્યાવહારિક નિર્ણય કરવો પણ એ મીમાંસાથી સુગમ

એ બે વાત યદ્યપિ જુદે જુદી ગણાવી તે ઠીકજ છે, પણ વાસ્તવિક રીતે એ બે જુદી વાત નથી. આ પ્રેમના સ્વરૂપને જાણ્યું એટલે તેમ થયા વિના રહેવાવાનુંજ નહિ, એટલી આ જ્ઞાનની સવિશેષતા છે; વેદાન્તમાં એનેજ જ્ઞાન કહેછે; બીજાને તો પરોક્ષ જ્ઞાન કહેછે. ત્યારે આવા પ્રેમને જે કહી બતાવે એટલે કે કરી બતાવે તેના મનનેજ આ મારી ઉક્તિ ભાવશે; અન્યને તો, તેમની તેમની વૃત્તિની સ્થિતિ અનુસાર, ગમે તેવો ભાસ ઉપજાવશે. એ અવાચ્ય પ્રેમના મૌન આનંદની ઝલક સર્વત્ર ભરપૂર ભરાઇ છે તેમાં આ ઉક્તિ જેને ભાવશે, જેને નહિ ભાવે, તે સર્વ એકજ છે, વિક્ષેપનો પ્રસંગજ નથી, નિરાશાજ આશા છે.

इति शिवम्.

પ્રેમજીવન.

(પારદર્શિની સહિત.)

રચનાર.

કોઈ શોધક.

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः।
ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ॥

"In such access of mind, in such high hour
Of visitation from the living God,
Thought was not; in enjoyment it expired.
Rapt into still communion that transcends
The imperfect offices of prayer and praise,
His mind was a thanks-giving to the Power
That made him; it was blessedness and love.

" यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्."

द्वितीयावृत्ति.

સન ૧૮૯૫.

"Of all that is meant by such words as love, sympathy, affection, trust, of all the treasure of moral ideas which are contained in our relations to the family, the community, the state, we should never if isolated in our own individuality, become the conscious possessors. Considered from a merely individualistic point of view, the social institutions amidst which we live, are, every one of them, limits to our freedom. But considered from a higher point of view, it is just here, most of all that there is provided an escape from the narrowness and poverty of the individual life and the possibility of a life which is other and larger than our own, and which is most truly our own. For to be ourselves we must be more than ourselves. What we call love is, in truth, the finding of our own life in the life of another, the losing of our individual selves to gain a larger self.":—*John Caird ; Philosophy of Religion ; P. 124.*

" પ્રેમ, દયા, સ્નેહ, શ્રદ્ધા એ શબ્દોની વાસ્તવિક શક્તિનો, તેમજ કુટુંબ, જ્ઞાતિ, દેશ ઇત્યાદિ સાથેના સંબંધોમાં જે ઉત્તમ નીતિ સમાયલી છે તેનો, જો આપણે પંડે એકલાંજ રહ્યાં કરીએ તો, કદાપિ સાક્ષાત્ અનુભવ કરી ન શકીએ. કેવલ સ્વાર્થબુદ્ધિપરાયણ થઈ વિચારતાં જે સંસારસંબંધમાં આપણે રહીએ છીએ તે બધા આપણી સ્વચ્છંદ સ્વતંત્રતાને ઓછી કરવાવાળા છે. પણ જરા પરબુદ્ધિ કરી વિચારતાં એજ સંબંધદ્વારા મુખ્ય કરીને સ્વાર્થબુદ્ધિથી થતા સાંકડા મનને મારવાનો, કેવલ એકલાં રહેવાના દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો, માર્ગ યોજેલો છે; અને કેવલ અહંકારયુક્ત સ્વપરાયણ જીવિતકરતાં ઉચ્ચતર અને વિસ્તીર્ણ જીવિત-ખરૂં પરમાધાર બ્રહ્મસ્થાન-તેમાં ભળવાનો સંભવ બતાવેલો છે. કારણ કે ખરૂં સ્વરૂપ જાણવા માટે આપણે સ્વરૂપ કરતાં મોહોટાં થવું જોઇએ. જેને આપણે પ્રેમ કહીએ છીએ તે વાસ્તવિક રીતે, આપણા પોતાના જીવિતને સામાના જીવિત-મય બનાવવું એનું બીજું નામ છે, આપણા સ્વ-રૂપનું ભાન પરમાધાર-રૂપના જ્ઞાનને માટે ભુલવાની વાત છે."

પ્રીન્સીપાલ જૉન કેર્ડ-ફીલોસોફી ઓફ રીલીજીયન પા. ૧૨૪.

" પાની પિયાવત ક્યા ફિરે, ઘરઘર સાયર વારિ;
તૃષાવન્ત જો હોયગા, પીવેગા ઝખ મારિ;" —કબીર.

નિત્યાનંદનાં

અભ્યાસી ઉચ્ચ પ્રેમરહસ્ય વિચારો અનુભવતાં
અધિકારી સજ્જનોને સમર્પણ છે, આ

इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा
स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः ।
अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो
यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् ॥

પ્રસ્તાવના.

(પ્રથમાવૃત્તિની.)

મહાસમુદ્રમાં યાત્રા કરી ફાટલા તૂટલા શઢ અને ભાંગેલાં સુકાન તથા હલેસાં લઇને પણ જાનમાલ બચાવી સાજાસમા આવેલા વહાણના નાવિકને લાગેલા તોફાનમાંથી બચવાની વાત પૂછી નવા નાવિકો પોતાના કાર્યમાં કુશલ બને છે. અનુભવ મહાસમર્થ શિક્ષક છે.

આ સંસારસમુદ્ર મહાગહન છે, એમાં જે તોફાન અને પવન લાગેછે તે એવાં અસાધ્ય હોય છે કે તેમાંથી ક્ષેમકુશલ આવેલાં ઘણાં થોડાં વહાણ કોઇની દૃષ્ટિએ પડેછે, કદાપિ કોઇપણ નહિ હોય એવી શંકા થઇ આવેછે. ઇતિહાસનાં પાનાં ઉથામતાં આવોજ તર્ક થઈ આવેછે, પણ કોઇ કોઇ સ્થલમાં કોઇ વિરલ હોડી બચી ગયાના સમાચાર આપણા તોફાની જહાજને આરામની આશા પકડાવી પ્રયત્નપરાયણ કરેછે. મહાત્મા મુનિ ઋષિઓનાં વચન વિચારતાં તે કેવલ આવા અનુભવનીજ ખાણો ઠરેછે,ને તેમનાં વૃત્તાંત, તથા તેમની શિક્ષા, કોઇ પણ જહાજને સુખરૂપે સંસારસમુદ્ર તરાવવાનો સિદ્ધ ઉપાય છે એમ યુક્તિથી વિચારતાં સમજાય છે. આર્યાવર્તના મહાત્માઓ આ કામમાં ઘણા કુશલ નાવિક જણાયા છે; તે એટલે સુધી કે દુનીયાંના કોઈપણ દેશમાં સંસારસમુદ્ર ખેડવામાં પ્રોત્સાહક સુકાનરૂપ ધર્મનું સ્વરૂપ તેમનાજ ઉપદેશપ્રમાણે બંધાયલું નથી એમ કહી નહિ શકાય. આ વાતને વીસારે પાડનાર આધુનિક સમયમાં જણાઇ આવેલાં પાશ્ચાત્ય વિ-

ધાનાં યોજેલાં કૃત્રિમ ને મોહક સુકાનો છે, જે વળગાડીને સંસારસમુદ્ર ખેડનારાં જહાજ કઇ દિશાએ જશે ને કયાં ભાંગશે તે કહી શકવું કઠિન છે !

આવા પ્રસંગમાં પૂજ્ય મહાત્માઓના અવિચલ ઉપદેશનું કાંઇ રહસ્ય લક્ષમાં આવે, ને તેમ થવામાં મારા અલ્પ વિચાર અને અનુભવ કોઇને પણ ઉપયુકત થાય એમ સમજી આ લઘુગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. સર્વને સરખો અનુભવ થતો નથી, સર્વને ખરું જ્ઞાન તો એકજ થાયછે, પણ એકજ માર્ગે થતું નથી. આવા કાંઇક ઉદ્દેશથીજ .અધિકારનાં સ્વરૂપ બંધાયછે.મારા વિચાર જેવા જેને વિચાર થયા હોય, છતાં સંશય હોય, તેને આ ઉદ્ગાર કામ આવે એમ જાણી બહાર આણ્યા છે. આ મારો પ્રયાસ કોઇ ગ્રંથ રચવાનો, કે ઉપદેશક થવાનો નથી. મારા જેવા શોધક-સહાધ્યાયી-ને મારા વિચાર કામ લાગે માટેજ તે અસ્તવ્યસ્ત છતાં પણ કાંઇક સંકલનામાં યોજી બહાર આણ્યા છે. આ ગ્રંથમાં સમાવેલાં પદ માત્ર ૧૧ છે, ને તે મેં આ પુસ્તક રચવાના હેતુથી બનાવ્યાં નથી, એટલે હું એમ કહું તો નવાઇ જેવું નહિ લાગે કે એ પદ્ય ૫-૭ વર્ષમાં બનેલાં છે. મારી બીજી પ્રવૃત્તિમાંથી મળેલા અવકાશમાં, વર્ષ છ માસમાં થયેલા કોઇ ઉગ્ર અને હૃદયરોધક અનુભવના પરિણામરૂપે એકાદ પદ્ય બનાવી રાખવામાં આવતું. અદ્વૈત મતસંબંધી મારા વિચારો ગૂજરાતના વાચકવર્ગને જણાવવાની પ્રેરણા વારંવાર થતાં, હાલ, એ પદ્યને ટીકાસહિત બહાર મૂકવાં ઠર્યાં. આવાજ કોઇ પ્રસંગનું આ 'પ્રેમજીવન' એ ફૂલ છે; બાકી ધારીને રચેલો ગ્રંથ નથી એટલે વાચનાર ગુણદોષ ઉદાર બુદ્ધિથી વિચારી લેશે.

આ લઘુ વિવેચનનું નામ 'પ્રેમજીવન' ઠરવાનું કારણ પણ કાંઇક તેવુંજ છે. દુનીયાંમાં 'પ્રેમ'. એ શબ્દમાં ઘણી વાતોનો સમાવેશ છે, ને એનો અનુભવ કરવાનું અભિમાન રાખી આડે અવળે માર્ગે ભમનારનાં ઉદાહરણ અગણિત છે. છતાં પ્રેમ સમજાય તો મોક્ષનો માર્ગ ખુલ્લો છે. આ વાત મેં ટીકામાં ઘણી વાર પ્રતિપાદન કરીછે. આવી પ્રેમકલ્પનાના પરિણામરૂપ આ પુસ્તકમાંનાં પદ્ય છે, સામાન્ય પ્રેમના અનુભવમાંથી પરમપ્રેમ સમજાવવાનો ઉદ્દેશ છે; ને આ પ્રકારનો ઉભય પ્રેમનો સંબંધ હોવાથી પદ્યની રચના વારંવાર સાંસારિક સંબંધો માટેનીજ હોય એવી જણાયછે. વિચારતાં, પ્રેમ એજ વિશ્વનું જીવન ઠરેછે, માટે આ સંગ્રહનું નામ 'પ્રેમજીવન' કલ્પ્યું છે. એની ટીકા પણ મેં મારે હાથે લખી છે; એમ કરવામાં ફક્ત મારાં પદ્યની ગેરસમજુત ન થવા દેવાનો હેતુ છે, બાકી સમર્થ વિદ્વાનો તો મારા ધારેલાજ અર્થરૂપે તેમને સમજે એવી મારી ખાત્રી હોવાથી તેમની અવજ્ઞા થાય એવા મત્સરનો લેશ પણ નથી. ટીકાને આરંભે કાવ્યની અર્થકલ્પનાનો મુખ્ય માર્ગ જણાઇ જાય તે માટે માર્ગસૂચક–દિગ્દર્શન–લખ્યું છે; ને માર્ગની દિશા જાણ્યા પછી સમગ્ર અક્ષરાર્થ લક્ષમાં આણી સિદ્ધાન્તનો પાર જણાવનારી–પારદર્શિની—ટીકા યોજી છે.

ગ્રંથ લખવામાં મુખ્ય ચાર વાત જે વિષય, સંબંધ પ્રયોજન અને અધિકાર તે સર્વ વિષે મેં પ્રકારાન્તરે જણાવ્યું. આ લઘુ વિવેચન યોગ્ય અધિકારીને હાથ જાય તોજ ઠીક એમ ધારી તેને મૂલ્ય લઇ ન વેચતાં અધિકારી સજ્જનોને એમજ આપવાનો મારો આશય હતો. ભાવનગરના પરમ ઉદાર મહારાજા રાઓલશ્રી

તખ્ત સિંહજી જી. સી. એસ. આઇ. ના અમાત્યમંડલાંતર્ગત મારા પરમસ્નેહી રા. રા. લલુભાઇ સામલદાસને આવી વાત ક-હેતાં તેમણે મારા ગ્રંથની કલ્પનાને અનુમોદન આપી સપ્રેમ મહારાજશ્રીના વિદ્યાવૃદ્ધિ ખાતા તરફથી મદદ અપાવી મારો આશય બર આણવા મને સમર્થ કર્યો છે તે માટે હું-સર્વ વાચકવર્ગ સહિત-ઉપકૃત છું.

તા. ૧ જુલાઈ ૧૮૮૭ }
નડીઆદ. }

લિ. તમારો સવર્ગીય
શોધક.

પ્રેમજીવન.

(૧)

પ્રેમસ્વરૂપ.

દીંડી.

પ્રીતિ પ્રેમ વદું જય જય જય વાણી,
ભર્યાં પ્રેમથકી પવન આભ પાણી,
શીતલ પ્રાણસાંય આપતો સમીર,
સુરજચંદ્રતણો પ્રેમ શો ગભીર ! ૧
પિતા પુત્ર માત પત્ની ને સંસાર
દીસે પ્રેમવડે દીપતો ઝગાર;
તુટયો પ્રેમ ફીટી જાયછે સંસાર;
પરબ્રહ્મતણી યોજના અપાર ! ૨
પુરો પ્રેમી અંશ પ્રેમનું જ અંગ,
સદા ઝીલતો પ્રીતિતણા તરંગ,
મળે સાથ કદિ લાખમાંથી એકઃ
ગહન પ્રેમ અકલ યોજના અભેદ. ૩

શકે અમૃતતણું પાન કર્યું છેક.
શીતલ સેક રોમરોમમાં અનેક,
અદ્ભુત પ્રીતિપાનનો ઠર્યો વિવેક,
ગહન, પ્રેમ ! તારી યોજના અનેક !
પશુ પ્રાણી સમૂહ સંઘમાં ફરેછે,
વિવિધ ઘાટતણી યોજના કરેછે,
મનુષજીવ મનુષજીવશું તણાય,
પ્રકટ, પ્રેમ ! તારી કલ્પના જણાય.
પ્રિયા પ્રીતમતણે કંઠ લીન થાય,
પિતાકંઠ વિષે બાલકો ભરાય;
ભિન્ન ઠામ ભિન્ન ભિન્ન રૂપ ભાસે,
બધે પ્રેમ ! તુંજ એકલો પ્રકાસે.
નથી દુઃખભેદ્ય, પ્રેમ ! શક્તિ તારી,
તિમિરદુઃખ પ્રેમતેજ દે વધારી,
બધે બ્રહ્મરૂપ બ્રહ્મપ્રેમ જાણું,
કૃતિ રીતિ ગતિ ભિન્ન ના પ્રમાણું.

(૨)

માયા અને પ્રેમનો વિરોધ.

પદ—(મહાડ.)

સાચી બાલમ ! દુનીયાંમાં પ્રીતિ ના બને.
પ્રીતિ નિશો આકરોરે
મત પી છોડ ગમાર,
સામું પીધેલું નહિ મળે તો
ખાઇશ મુંગો માર,—બાલમ, પ્રીતિ ના બને૦ ૧
એજ નિશાની ધૂનમાં તો
છૂટી જશે સંસાર,
રાગી વિરાગી ત્યાગી ફકીરી
બ્રહ્મભજન એકતાર,—બાલમ૦ ૨
એજ દીવો વિશ્વનો, એ
વણ અંધારી રાત,
રાત વિષે પરભાત ક્યાં ?
વળી ખાવી સામી લાત !—બાલમ૦ ૩
સ્વારથની પી વારુણી ને
દુનીયાં બાધી મત્ત,
પ્રેમનશો ત્યાં વાત નકામી;

યશ વાણીનો કવિયો કવે,
રહી શિષ્ય કર જોડી નવે,
તોએ આ શી આસક્તિ રહી !—ઉડી જા૦ ૧
આ તો જાળ સ્વાર્થની છે રચી,
કામક્રોધ કોટ રહ્યો મચી,
ખોઇ શુધ્ધ લાખ ગયા પચી,
પણ ખોઈ તે ફરી ના જડી,—ઉડી જા૦ ૨
નશો પ્રેમનો જે ઘુંટો પોએ,
તેને રંગ નિત્ય નવા જડે,
તે બ્રહ્માંડમાં નિજાનંદ લે;
એ ખુમારી તુજ નેયને ચઢી:—ઉડી જા૦ ૩
છે તું અન્ય કોઈનો શોધમાં ?
તો તો ધૂળ પડી તુજ બોધમાં:
નિજરૂપથી બીજું શોધ મા,
સર્વે એજ છે વિસર્યાં અહીં,—ઉડી જા૦ ૪
દેખે નારીમય કે સોને ઘડ્યું,
કોઈ જીભ, લટ, નયને અડ્યું,

કોઈ ક્યાં અને કોઈ ક્યાં પડયું,
પણ વાત તો કહીંની કહીં !—ઉડી જા૦ ૫
હતો બાલ તો સુધું ભાસતું,
વધ્યાં વર્ષ જ્ઞાન મળ્યું ઉંધું,
પરભાવ—મન—બનીયું કુડું;
મળે બાલપણ પાછું ક્યાં જઈ !—ઉડી જા૦ ૬
પોથી વિશ્વની ભણી ભુલ તું,
પળીયાં છતાં બન બાલ તું,
ખરી મસ્તી એ ખરું સુખડું,
પછી પાપ પુણ્ય અડે નહિ,—ઉડી જા૦ ૭

---

(૭)

માયાનો પ્રેમરૂપે બ્રહ્મભાવ.

ગજલ. (ભૈરવી)

દીલશું દીલ લાગ્યા પછી ખેંચે શું તું બીજાઇને !
નયન ખેંચે કયાં હવે, મીઠી ખુમારી પાઇને?—દિલ૦ ૧
તારો દિવાનો તેંજ પાયો મુજને ઈશ્કશરાબ,
માર કે જીવાડ ચાલે શું હવે લપટાઈને !—દિલ૦ ૨

ધિક્ક! એ પ્રીતિ ન બોલે શું વિચારે ખ્વાબ તું!
આંગળી હોઠે દઈ ઉભી! રહી ગુંચાઈને—દિલ૦ ૩
લટ અલક છટકી ગઈ ક્યાં વીજળી ઝંખાઇને!
ક્યાં ગઈ! હા! ક્યાં ગઈ! બ્રહ્માંડ બેઠી છાઇને!-દિલ.૪
તુંજ બ્રહ્મા, તુંજ વિષ્ણુ, દેવ તું, દાતાર તું,
હું તું ને શ્રીબ્રહ્મ તું રહી પ્રેમલીલા છાઇએ !-દિલ૦૫
નાસ્તિકોમાં મુખ્ય કે આસ્તિક કે ગાંડો કહો,
હું તું સર્વે એક કોઈ મર્મ એવો સાહી લે !—દિલ૦ ૬

શુદ્ધ પ્રેમનો વિરાગ.

પદ. (કાલિંગડાની ધૂનમાં)

(૮)

અમે વેરાગી વેરાગી, જનમના વેરાગી વેરાગી,
રામનામ અચલ ધુન લાગી—જનમના૦ ૧
આવ્યા પંડે જાવું પંડે,
મિથ્યા વચલી બાજી;
પ્રેમ ધરો શા ઉપર સંતો !
ઘડી ભાગે ઘડી સાજી!—જનમના૦ ૨

પ્રેમસ્થાન પત્નીનું મોહું,
કષ્ટરૂપ પુઠ લાગી;
માત તાત પણ સ્વારથ સાધે,
ઠોકર છેવટ વાગી!—જનમના૦ ૩
ભીતર દાઝ્યું કોણ રૂઝાવે.
કોણ બતાવે સાચી ?
ધૂળ ઉપર લીપણ કેમ લાગે;
એ ગત સંતો કાચી!—જનમના૦ ૪
મિત્રો સ્નેહી સંબંધી સર્વે,
પોત પોતાનું તાણે:
મનની મનમાં રે', નવ સમજે,
ને મૂરખ પરમાણે.—જનમના૦ ૫
આત્મભાવ સઘળે કરી લો ભાઈ,
આત્મારામની પ્રીતિ;
એજ ખરો અનુભવ: પછી માયા,
કાળું ધોળું ભલે કે'તી !—જનમ૦ ૬
ઘર સાચવતાં હરિપદ સેવો.
એમ કહે કોઈ રીતિ:

હરિપદ બાંધ્યો અવર ન દેખે,
ક્યાં ઘર ક્યાં એ નીતિ !—જનમ૦ ૭
રાગીને નવ રાગી જાણો,
રાગી ખરા વેરાગીઃ
રાગ વિરાગ ન એક લહ્યો મન,
તેજ ભિખારી વેરાગી.—જનમ૦ ૮
અવિચલ નિર્મલ રામ અમારો,
એજ પરમ પ્રીતિઠામ,
લોક ભલે મણિ પથ્થર જાણે,
એનું લેશ ન કામ.—જનમ૦ ૯

---

(૯)

પ્રેમસ્થાન ક્યાં ?

ગજલ. (બિહાગ)

દોલતપ્તે જગો તારી કોઇએ પૂરી નહિ,
હરદમ તથા પથારી દીલમાં સૂની નહિ.—દિલ૦ ૧
દુનીયાં પ્રીતિ ભરી ભલે, ઝાલે સુભાગી જન,
હો ભલે એ સો ગણીઃ આ દીલને પૂરી નહિ,—દિલ૦ ૨

ભાવે રમાડું તુજને, બેસાડું સાને પાસ,
ભેટવા હું જાઉં ત્યાં, મુરતિ દીઠી નહિ,—દિલ૦ ૩
મુરતિને હું ન માનું, કામ શું તે સાથ ?
એજ નયનોની મઝા, મુજને અધુરી નહિ.—દિલ૦ ૪
તું મળી હતી મુજને, રહી એક બે પળ વાર,
ઘા કરી દીલ કારી ગઈ રંગમાં પુરી નહિ..—દિલ૦ ૫
એ ખૂનને ટીપે ટીપે ગાઉં હું તારું નામ,
તું વિના કર્ત્તારની ગુણી મને પૂરી નહિ.—દિલ૦—૬
આવ કે ના આવ તું, તું તુંજ આઠે જામ,
હું તું એ ખુવારીમાં મને સબુરી નહિ.—દિલ૦ ૭

---

(૧૦)

ગજલ (ભૈરવી)

આંસુડાં મારાં હુવે એ સુરતી હો'કોણ છે !
ચાલે જીગર પાણી થઇ, રોકનારું કોણ છે !—આંસુડાં૦ ૧
જામો નિરંજન નામનો, હું પ્રેમનો ઘેલો ફકીર,
એજ જામો એ ફકીરી, ટાળનારું કોણ છે!—આંસુડાં૦ ૨
છે દુનીયાં ? તો નિત્ય હો; ના છે નહિ; તો શું જુઓ
છે? ખરી ને છે નહિ:—એનો દિવાનો કોણ છે !—આંસુડાં૦ ૩

સાચો સદા છે પ્રેમ, જેશું દુનીયાં બાધી હરામ.
દુનીયાં પ્રેમે નથી, તો નીતિરીતિ કોણ છે !—આંસુડાં૦ ૪
દુનીયાં પ્રેમે નથી, પણ પ્રેમની દુનીયાં હજાર,
એ વિરિંચિ, એજ વિષ્ણુઃ એ વિનાનું કોણ છે!—આં૦ ૫
એજ મારું નામ, એની શોધમાં ગુલતાન તાન,
દુનીયાં માનું ફનાઃ એના વિના એ કોણ છે!—આંસુડાં૦ ૬
એની મઝા અંતર્ મને, કે જાણે કોઇ પ્રેમીજન,
પામ્યો હું કે પામ્યો નહિ એ પૂછનારું કોણ છે!—આં૦ ૭
એજ આંસુમાં મણિ ! ભીની મીચી રો' આંખડી,
ખોલનારાં દૂર રો', એ ઝાળ ઝીલે કોણ છે!—આંસુડાં૦ ૮

---

(૧૧)

પ્રેમમય ઉપાસ્યબ્રહ્મ.

ઠુમરી—(ખમાચ.)

દૃગ રસભર મોરે દીલ છાઇ રહી,
છાઇ રહી, છલકાઈ રહી,—દૃગ૦ ૧
ઝાંખ ઝપટ નિદ્રા નવ કાંઇ,
પલક પલટ અણખાંઈ રહી;—દૃગ૦ ૨

પૂર્ણ ભરી મદ મંદવિલાસિની,
નવિન સુધા વરસાવી રહી.—દૃગ૦ ૩
દુઃખી સુખી વળી વિધવિધ રંગી,
ખલકસુરંગ મચાવી રહી,—દૃગ૦ ૪
ભીતર બાહેર ઉપર નીચે,
મણિમય મોદ મચાવી રહી.—દૃગ૦ ૫

દિગ્દર્શન.

(જે અધિકારીને ઉદ્દેશી આ ટીકા ઇત્યાદિ લખ્યાં છે, તેમનાથી ન સમજાય તેવા અદ્વૈતશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દો બનતા સુધી આમાં દાખલ કર્યા નથી.)

આ વિશ્વની રચના ગહન છે. અનેક ગ્રહોપગ્રહખચિત આકાશથી તે આ જગત્ના નાના મોહોટા પ્રાણિસમૂહ સુધીની વ્યવસ્થામાં કોઇ વિલક્ષણ યોગાનુયોગ જણાયછે. જુદાં જુદાં અનુપાનેથી જેમ એકનું એક રસાયન વિવિધ ફલની પ્રાપ્તિ કરેછે, તેમ આ ગહન રચનારૂપ રસાયન જાતજાતનાં અનુપાનથી વિલક્ષણ ચમત્કૃતિનો ખેલ જમાવી રહ્યું છે. એ ચમત્કૃતિનો ખેલ સુખદુઃખ હર્ષશોક ભય ઉત્સાહ વગેરે અગણિત વૃત્તિઓથી પૂર્ણ છે; ઉત્પત્તિમાત્રના ઉપભોગનું ક્ષેત્ર છે[1] સર્વ પોતપોતાની ચેતના અને જ્ઞાનના પ્રમાણમાં સુખદુઃખ અનુભવેછે; એક સ્થિતિ કે કાલનાં સુખ બીજી સ્થિતિ કે કાલમાં દુઃખરૂપે જણાય છે, ને એથી વિષમ પણ બનેછે. પણ પૂર્ણ જ્ઞાનવાનને સર્વ સ્થિતિ, સર્વ કાલ અને સર્વ સ્થલમાં સુખદુઃખ એકરૂપજ હોઇ આનંદ આપેછે. અર્થાત્ જ્ઞાનની ન્યૂનાધિકતામાંજ દુઃખસુખનો સમાવેશ થાયછે.

---

૧ कर्मलोक એવી શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધિ છે.

ફલિત થયું કે ઉત્પત્તિમાત્રની પ્રવૃત્તિ સુખ તરફ છે. સુખ એટલે આનંદ એમ તો સર્વ માનેછે, પણ તે આનંદનું સ્વરૂપ જ્ઞાનની ન્યૂનાધિકતા પ્રમાણે બંધાયછે, માટેજ સુખને ને જ્ઞાનને એક રીતે પર્યાયરૂપે પ્રતિપાદન કર્યાછે. વિવેકમાર્ગ ત્યારે જ્ઞાનનો ફરતો રહ્યો. જ્ઞાન શબ્દ બીજા બેની અપેક્ષા કરેછે; જ્ઞાતા જાણનાર અને જ્ઞેય જાણવાનું. જ્ઞાતા કોણ? આત્મા. જ્ઞેય શું? સર્વ સૃષ્ટિ. સર્વ વાત સમજનાર; બાલ્ય, યૌવન, વાર્ધક્ય એ ત્રણ અવસ્થા, તેમ, ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન એ ત્રણ કાલમાં અવિકૃત રહેનાર કોઇ નિત્યજ્ઞાતા છે એવો અનુભવ નિરંતર બનેછે. એમ ન હોય તો જે જ્ઞાનની પરંપરાને આધીન વ્યવહાર છે તે તમામ લોપ પામી જગત્માં અવ્યવસ્થા થઇ રહે. એવો પણ નિયમ શ્રીમદ્ભારતીતીર્થ આદિક મહાત્માઓ કર્યોછે કે જ્ઞેયવસ્તુનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપ જોતે છતે પણ જે અવિકૃત રહેછે તે જ્ઞાતા છે. કાળા ધોળા પીળા પદાર્થ જોતાં આંખ જ્ઞાતા ઠરેછે; આંધળી કાણી, ફુંડી એવી આંખ જોતાં મન જ્ઞાતા ઠરેછે, ક્રોધ ઇર્ષ્યા લોભઇત્યાદિ રૂપી મનને જોનાર આત્મા જ્ઞાતા ઠરેછે—આ આત્મા સ્વપ્રકાશ માનવો. કેમકે તેને કોઇ જોતું હોય એવો અનુભવ નથી. ને તેમ માનવામાં તેને જાણનાર, વળી તે જાણનારને જાણનાર એમ કેવલ અનિયમ થઇ અનવસ્થા પણ બનેછે. આમ છે એટલે સ્વપ્રકાશ નિત્ય જ્ઞાતા કોઇ સિદ્ધ થાયછે.

હવે, જ્ઞેયવસ્તુમાં આપણે ચૈતન્ય[2] જોઇએ છીએ વા નથી પણ જોતા. ત્યારે જે જડ પદાર્થ તે શું છે? ચેતન પદાર્થ તે શું છે? આ પ્રથમ વિચાર પેદા થાયછે. આર્યાવર્તમાં ષડ્દર્શનથી માં-

---

૨ જ્ઞાનધર્મ.

કીને નાના સંપ્રદાય પર્યંત, તથા યુરપ વગેરે દેશોમાં હાલ સુધી-માં સિધ્ધ થયેલા પદાર્થ-વિજ્ઞાનમાં પણ, આજ વાતના નિર્ણ-યને માટે મથન છે. યુરપ દેશના નિર્ણય આપણા દેશના લોકને આજ કાલ વધારે માન્ય થયેલા છે, માટે પ્રથમ તેમના મુખ્ય નિર્ણય જણાવીએ. ત્યાં કેટલાક લોક નાસ્તિક[1] છે, તે કહેછે કે જડ પદાર્થમાત્ર નિત્ય છે અને ચૈતન્ય એ જડ પદાર્થોમાંથી યૌગિક ઉત્પત્તિ છે. આટલું છતાં તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કબુલ કરેછે કે " જડ અને ચૈતન્યના સ્વરૂપનો નિર્ણય અમોથી બને તેમ નથી, માત્ર અમેતો તેનાં કાર્યને સમજીએ છીએ. " બીજા વર્ગના લોકને અર્ધનાસ્તિક અથવા પૃચ્છક કહીએ. તેઓ વસ્તુમાત્રના ગમ્ય અને અગમ્ય એવા વિભાગ કરી ચૈતન્યવ્યવહારને અગમ્ય-માં મૂકી જડતંત્રને ગમ્યમાં ગણેછે. ત્રીજા વર્ગવાળા તત્વજ્ઞાની-ઓ છે. તેમનામાં ઘણા મતભેદ છે. પણ મુખ્ય ભેદ બે છેઃ—બા-હ્યપદાર્થાસ્તિત્વવાદી, ને વિજ્ઞાનવાદી. એક કહેછે કે જે પદાર્થ આપણે જોઈએ છીએ તે ખરેખરા હોઈ આપણને હોય તેવા ને તેવાજ જણાયછે. બીજા કહેછે કે પદાર્થસ્વરૂપ આપણાથી સમ-જાતુંજ નથી, અર્થાત્ માણસના મનની બધી સૃષ્ટિ બનેછે,[2] ને

૧ શૂન્યવાદનું નિરાકરણ પૂજ્યપાદ શ્રીમચ્છંકરાચાર્યે બ્રહ્મ-મીમાંસાના બીજા અધ્યાયના બીજા પાદના ચતુર્થાધિકરણમાં ક્ષણિકત્વાચ્ચ એ સૂત્રને અંતે કરેલું છે. જડથી ચૈતન્ય ન થવા વિષે તો આખો પ્રથમાધ્યાય તથા બીજાનો પણ કાંઈક ભાગ છે. ૨ આર્યાવર્તમાં વિજ્ઞાનવાદી બૌધ્ધાનુયાયી યોગાચાર થયેલાછે; તેના મતનું ખંડન પૂજ્યપાદ શ્રીમચ્છંકરાચાર્યે બ્રહ્મમીમાંસાના બીજા અધ્યાયના બીજા પાદના પંચમાધિકરણમાં નાભાવ ઉપલબ્ધેઃ એ સૂત્રથી કરેલું છે.

માણસના મનને ખરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય નથી. યુરપમાં આખરનો વર્ગ ધાર્મિક લોકનો છે જે સર્વ વસ્તુ કોઈ તટસ્થેશ્વરની[૩] સૃષ્ટિ માની લે છે. આ બધી તકરારોનો કાંઈ નિર્ણય બને તેવો આ પ્રસંગ નથી. બાહ્યપદાર્થનું અસ્તિત્વ ન માનવું એ અનુભવવિરુધ્ધ છે; ને ચૈતન્યને કેવલ જડનો યૌગિક પરિણામ માનવામાં પણ અનુભવવિરોધ સ્પષ્ટજ છે. તો એ માનવું સુલભ છે કે ચૈતન્યાતિરિક્ત જડ નથી; જાણનાર હોય તો જડ જણાય; જડ અને ચૈતન્ય એમ જુદો વ્યવહારજ સંભવતો નથી. અર્થાત્ ઉભય બ્રહ્મરૂપ છે. એમ માનવું સયુક્તિક કે સાનુભવ નથી કે જડ વસ્તુનું ખરું સ્વરૂપ આપણને સમજાયછે કે ચૈતન્યનું પણ ખરું તત્ત્વ આપણે હાથ થાયછે. આમ જડ ચૈતન્ય ઉભયનો આખર છેડો અર્થાત્ તેનું સ્વરૂપ હાથ લાગે તેવું નથી માટેજ બન્નેને શાસ્ત્રોએ વારંવાર અનિર્વાચ્ય કહ્યાંછે: यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह એવી આત્મવિષયક ઉક્તિઓ ઉપનિષદ્માં પદે પદે મળી આવેછે; अचिन्त्यरचनारूपं मनसापि जगत्खलु એવું જડસમૂહનું વર્ણન ઠામ ઠામ શાસ્ત્રમાં વેરેલું છે. જ્ઞાતા અને જ્ઞેયની આવી વ્યવસ્થા યુરપના તદ્દાર્થવિજ્ઞાનને પણ અનુકૂલ છે ને આર્યશાસ્ત્રને પણ સંમત છે. પણ શાસ્ત્ર આથી આગળ જાયછે. ને તે જવામાં બીલકુલ કલ્પના કે ભ્રમ છે એમ સમજવું નહિ.

પ્રથમ ચૈતન્યસંબંધે કહું છું. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ચૈતન્ય અવિકૃત તથા ત્રણે કાલમાં બાધ પામ્યા વિના રહે છે, માટે

---

૩ તટસ્થેશ્વરવાદનું ખંડન બ્રહ્મમીમાંસાના એજ અધ્યાયના એજ પાદના સપ્તમાધિકરણમાં पत्युरसामञ्जस्यात् એ સૂત્રથી જોવું. પ્રાર્થનાસમાજવાળાને એ વિભાગ મનન કરવા યો.

તેને પરમસત્તા અર્થાત્ નિત્ય (ત્રિકાલાબાધ) માન્યું છે. નિત્ય-જ્ઞાન એ તેનું સ્વરૂપ માન્યું છે, એ પણ આગળ કહ્યું છે. ને જ્ઞાનને આનંદનો પર્યાય માન્યો છે. એટલે સત્, ચિત્, આનંદ આટલા અંશ ચૈતન્ય અથવા આત્માને જણાવવા માટે માન્યા છે; બાકી વસ્તુતઃ આત્મા અનિર્વાચ્ય છે. કેમકે જ્ઞાનાનંદનું કોણ વર્ણન કરી શકનાર છે ? "મુંગે સક્કર ખાધીરે ગુંગાને સ્વપ્ન થયું, સરવે મન જાણેરે બીજાને ન જાય કહ્યું." વળી अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते એ ગીતાવચનથી પણ તે અનિર્વાચ્યજ છે.

હવે જડવિષેઃ જ્ઞેય જડ, જ્ઞાતા ચૈતન્યને આધીન છે એટલુંજ નહિ પણ જ્ઞેયની સત્તા જ્ઞાતા વિના બનતી નથી. જેટલો જેટલો જ્ઞાતા તરફથી જ્ઞેયનો ઉત્કર્ષ (ફેલાવું, વધારો) બને તેટલો બને છે, બાકી તેનું અંત્ય સ્વરૂપ કદાપિ હાથ લાગતું નથી. વળી જ્ઞેય જડપદાર્થ ત્રણે કાલમાં એક નથી રહેતો એ આપણો નિત્યનો અનુભવ છે. આમ હોવાથી યદ્યપિ જ્ઞેય જ્ઞાતાની પેઠે અનાદિ છે, તથાપિ જ્ઞાતાની સત્તાને આધીન હોવાથી તથા ત્રિકાલાબાધ ન હોવાથી અનંત નથી (નામરૂપ એટલે અંશે). જ્ઞાતાની સત્તા-થીજ જ્ઞેયનું બન્યું રહેવું અને તેને લીધે વાસ્તવિક નિત્યરૂપે ભાસવું એનેજ શાસ્ત્ર રૂપાન્તરે અધ્યાસ પણ કહેછે. વળી વેદાન્તમાં અજ્ઞાનને ભાવપદાર્થ માન્યું છે તેમાં પણ એજ તત્ત્વાર્થ રહ્યો છે કે જડરૂપ જ્ઞેય, પરિણામે સમજાય તેવું નથી, પણ વસ્તુતઃ છે, અને તેને વળગતાં ઈશ્વરસ્વરૂપ ભુલી ક્લેશમાં પડાયછે માટે ત્યાજ્ય છે. એનું નામ અજ્ઞાન પાડવામાં પણ એજ સૂચવ્યું છે કે જડસ્વરૂપ અવાચ્ય છે, કેમકે તે ગમે ત્યાં સુધી શોધો તો પણ 'આથી વિશેષ ખબર નથી' એવી કોઇ

હિત તથા ન્યાયરહીત સ્વીકારવી પડે. વસ્તુગતિમાં જેમ એથી ઉલ- ટું ન હોયતેમ એવું પણ ન હોય. જડનો અધિષ્ઠાતા પ્રેરક તટસ્થ ઇશ્વર એમ માનવામાં પણ નૈર્ઘૃણ્ય વૈષમ્યાદિ દોષવડે યુકિતવિરોધ સ્પષ્ટજ છે. વળી ઇશ્વરનું સંસારિત્વ થઇ જવાનો ઘણો સંભવ છે, અને કર્માકર્મથી સમાધાન કરતાં ઇશ્વર તથા: જડકર્મના અન્યોન્ય પ્રેરકભાવને લઇ અન્યોન્યાશ્રય દોષ દુર્ઘટ છે. આટલા સારું ઉભ- યપક્ષ મૂકી તૃતીય પક્ષ યુકિત, અનુભવ, તથા શાસ્ત્રથી પ્રતિપાદિત એજ છે કે જડ ચૈતન્યનો અભેદ હોઇ જડના નામરૂપનો ભાસ વાસ્તવિક રૂપે જણાયછે તે મિથ્યા, માયા છે. વિશ્વમાત્ર બ્રહ્મરૂપ છે ને બ્રહ્મ અવાચ્ય છે, તથા અવિકૃત છે. નામરૂપાત્મક માયાનો ભ્રાન્તિથી પેદા થયલો તંત્ર તેમાં જડ મિથ્યા આરોપિત છે. આવો જડ ચૈતન્યનો સંબંધ વિવર્તવાદમાં રજ્જુસર્પ, મરુમરીચિકાદિ અનેક ઉદાહરણથી સાધેલો છે.

માણસનો જીવ એ ચૈતન્યધર્મ છે, એ તો નિશ્ચય. ઉપર વિવેચન કરેલા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એવોજ નિર્ણય છે કે જે જે ચૈતન્ય વા જડ અંશ હોય તે સર્વ આત્માનીજ સત્તાથી સ્વરૂપે જણાયછે ને તેથી બ્રહ્મમયજ છે, ને એમ નથી એવુ સમજાયછે તે અજ્ઞાન છે. વસ્તુગતિ જોતાં ખરો ધર્મ એજ કે જેમાં જ્ઞાતા અને જ્ઞેય તથા જ્ઞાન સર્વે એકાકારે જણાય. એ ત્રણને જુદાં ધારી શકાય તેમજ નથી, ને પરમ મોક્ષ એ ત્રિપુટીનું નિર્વિકલ્પજ્ઞાન એકરૂપે થવામાંજ છે. વસ્તુગતિ આમ હોવાથીજ નામરૂપાત્મક ભ્રમ આપણોજ ઉઠાવેલો ઠરેછે ને તેથીજ અદ્વૈતવાદી વારંવાર એમ કહેછે સર્વે બ્રહ્મરૂપ છે; પણ જેમ ગળામાંના વીસારે પડેલા મણિનું સ્મરણ કરાવવા ઉપદેશની જરૂર છે, તેમ જ્ઞાન માટે પણ શબ્દ સમજાવનાર ગુરુની અપેક્ષા છે.

કાવવાનો હેતુ છે. કર્માદિક તથા ધર્માધર્મની વ્યવસ્થા પણ એવાજ સ્પષ્ટ હેતુવાળી છે, પણ અત્રે તે વિષય દાખલ કરવો ઉચિત ધાર્યો નથી. પણ એટલું કહ્યા વિના એ સમજાયું હશેજ કે સુખદુઃખને નિર્મૂલ કરી નાખનાર જ્ઞાનને કર્મ, ધર્મ સાથે કાંઈ લેવા દેવા નથી. ज्ञानाग्निः सर्व कर्माणि भस्मसात कुरुतेऽर्जुन એ ગીતાવાક્ય, તથા બીજાં અનેક ઉપનિષદાદિ એ ઉપર પ્રમાણ છે.

આ પ્રમાણેના આર્યધર્મશાસ્ત્રમાં સિંહરૂપ વેદાન્તશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત યુક્તિમાત્રથી પણ સમજવા સહજ છે. એ ગહન જ્ઞાન વિના સંસાર કોઇએ સુખરૂપ અનુભવ્યો નથી દુઃખ ક્લેશાદિક ટળીને આનંદમય અવસ્થા સર્વમાં થઇ રહી એજ મોક્ષ, તે મુવા પેહેલાં પણ મળી શકે. મુવા પછી શું બને છે, અને જ્ઞાની અજ્ઞાનીની શી શી વ્યવસ્થા બને છે, એ વિષય અત્રે અપ્રકૃત છે; એટલું કહેવું પ્રાસંગિક છે કે જે જ્ઞાની મોક્ષને પામ્યો છે તેને ફરી દુઃખયાત્રામાં કદાપ પણ પડવું પડતું નથી. સર્વબ્રહ્મબોધ થાય એવા જ્ઞાનના બે પ્રકાર છે. પરોક્ષજ્ઞાન અને અપરોક્ષજ્ઞાન. જે આ બધી વાત જાણે તે પરોક્ષજ્ઞાની, પણ એ વાતનો જે અનુભવ કરી વ્યવહાર કર્યા જાય તે અપરોક્ષજ્ઞાની. મોક્ષ તો અપરોક્ષજ્ઞાનીને મળે છે, બાકી પરોક્ષજ્ઞાની જાણ્યા છતાં કરતો નથી, ને વખતે ઉલટું પણ કરે છે એટલે બેવડું પાપ બાંધે છે. આજ કાલનો જે વેદાન્તવાદ સંભળાયાં જાય છે તે તો ત્રીજાજ વર્ગમાં હશે, કેમકે તે તો કેવલ દંભરૂપેજ જણાયાં કરે છે.

જ્ઞાતા, જ્ઞેય ને જ્ઞાનના અભેદનું અપરોક્ષ જ્ઞાન અર્થાત્ સર્વાધારબ્રહ્મનું જ્ઞાન તેજ નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે. જે હઠયોગ આ દુનીયાં તજી મહામહા કષ્ટ વેઠયાથી સિદ્ધ થાય છે તે પણ અપરોક્ષ-

બ્રહ્મજ્ઞાન વિના નકામો કર્યો છે: राजयोगमजानन्तः केवलं हठकर्मिणः। एतानभ्यासिनो मन्ये प्रयासफलवर्जितान् ॥ हठ प्र० ॥ યોગમાં જણાવેલાં યમ નિયમાદિ સાધન આવા અપરોક્ષજ્ઞાનનો સિદ્ધમાર્ગ છે, પણ ઘણો દુર્ઘટ છે. પૂજ્યપાદ શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય ભગવાને તથા પૂજ્યમહાત્મા કૃષ્ણભગવાને જગત્‌નો ત્યાગ કર્યા વિના પણ કેવલ મનોનિગ્રહથી, અપરોક્ષબ્રહ્મભાવનાના રટનથી, અને વિચારથી આવું જ્ઞાન સિદ્ધ થવાનો પ્રસંગ બતાવ્યો છે: इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्। तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ गीता० ॥ આમ સર્વ ધર્મકર્મવિચારાદિકનો હેતુ પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મમાં સ્થિરતા કરાવી માયાથી વિમુખ કરવાનો છે. એમ થતાંજ માણસ પરમાનંદમાં સોત્સાહ કાલ ગુજારે છે, તો આ જીવતરમાં એ અનુભવ જેમ વેહેલો થાય તેમ વેહેલો લાભ સ્પષ્ટજ છે.

इयमात्मा परानंदः परप्रेमास्पदं यतः એમ શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામીએ પંચદશીના આરંભમાંજ કહ્યું છે. આ સંવિત્, જ્ઞાન, તેજ આત્મા, પરમાનંદ છે ને તે બ્રહ્મથી જુદો નથી આત્મા (પોતાનો જીવ) પરમાનંદમય એમ છે કે તે ઉપર જેવો પ્રેમ છે તેવો બીજા કોઇ ઉપર નથી, એટલે તે પણ કહ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ એ સર્વનું અવિકૃત નિત્યકારણ છે, એમાં જ્ઞાતિ, વર્ણ, ઉત્તમ, અધમ, સુખી, દુઃખી, કોઇ નથી, સર્વ આનંદમય–પ્રેમમય છે. એ બ્રહ્મભાવના પ્રેમની પરાકાષ્ઠા છે. તેને ભુલી લોકો સ્થૂલ પ્રેમને જ્ઞાનરૂપે ગ્રહણ કરી મિથ્યા ભુલાવામાં પડી કર્મબંધનમાં વિશેષ ગુંચવાતા જાય છે, ખરેખર ! માયિક પ્રેમ મિ-

થયા છે; એનું નામ પ્રેમ કહેવાયજ નહિ. જેવો પ્રેમ પોતાના આત્મા પર છે તેવો આખા વિશ્વ પર બને તો, એનુંજ નામ પ્રેમ; એનુંજ નામ કોઇ રીતીનો સર્વાધારબ્રહ્મભાવપણ. શુદ્ધ અવિચ્છિન્ન તથા નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મપ્રેમ જેને જેને નથી તે તેજ દુઃખી છે, જેને થયો છે તે પરમાનંદમાં છતાં જગદ્વ્યવહારને સાક્ષિવત્ ચલાવ્યાં જાય છે. એજ ખરો આનંદ, ખરો મોક્ષ. આવો પ્રેમ એજ માણસનું ખરું જીવન, નહિ તો દુનીયાંનાં હજારો સ્નેહી સંબંધીનાં મરણાદિકના તીવ્ર શોકથી, પોતા પર ગુજરતી વ્યાધિ વિપત્તિની આપદાથી, ટાઢ, તાપ, ક્ષુધા વગેરેના ઉપદ્રવથી, કીર્તિ અપકીર્તિના લોભમાં થયેલા કષ્ટથી, સ્વાર્થપરાયણ બુદ્ધિનાં અપલક્ષણથી, સામાના દુરાચારના ઉદ્વેગથી, માણસ હેરાન હેરાન થઇ અકાલે પણ મરણ શોધી જેમ તેમ મુક્ત થાય. આટલા માટેજ જ્ઞાતા જ્ઞેયનો અભેદ, બ્રહ્મપ્રેમ, ખરો બ્રહ્મભાવ, એજ આ જગત્નું જીવન છે. એ સિદ્ધાન્તજ આ 'પ્રેમજીવન' લઘુગ્રંથમાં સમાયલો છે; માણસને માયાથી વ્યાવૃત્ત કરી બ્રહ્મમય આનંદમાં આણવાને આવા અનુભવના ઉદ્ગાર કાંઈ કામ આવે તો અત્રે રજુ કર્યા છે.

પારદર્શિની.

(૧)

આરંભે પ્રેમ એજ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, અથવા સર્વત્ર બ્રહ્મરૂપે જે સમજાય તેજ ખરો પ્રેમ એવું સિધ્ધ કરવા માટે આ ઉપોદ્ઘાત છે. પ્રેમ અર્થાત્ માયિકપ્રેમ તે પણ ખરેખરો કયારે થયો

ગણાય છે કે જ્યારે પૂર્ણ અભેદ, કોઇ પણ બે વ્યક્તિનો, થઇ રહે ત્યારે. આવા અભેદનું રહસ્ય એ છે કે એક વ્યક્તિ પોતાનું જીવન, ધન, માલ—સર્વસ્વ બીજી વ્યક્તિમય સમજે છે, અર્થાત્ સ્વ અથવા અહંભાવ નીકળીને કેવલ નિર્મૂલ થઇ જાય છે. ખુબી એ છે કે આવું થવા માંડયું એટલે બ્રહ્મભાવની છાયા પડવા માંડીજ. બ્રહ્મભાવનાને પેહેલે પગથીએ ચડાયુંજ. શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામીએ પંચદશીમાં કહેલું છે કે ચયન્મુક્તં भवेत्तत्स्वमेव प्रतिबिंबनात् તેમ વિષયાનંદ પણ બ્રહ્માનંદનો અંશ છે, એટલે આવો અભેદપ્રેમ સમજવા માંડયો કે બ્રહ્મસમાધિનું પ્રાણાયામ હાથ આવ્યું જાણવું. આવી ભક્તિ થવી એ એક રીતિનો વિરાગજ છે. કેમકે વિરાગમાં પણ ત્યાગમાત્ર સ્વસંબંધનોજ છે. એકવ્યક્તિનિષ્ઠપ્રેમ ધીમે ધીમે સર્વ વિશ્વને સમાન ગણવા યોગ્ય બની બ્રહ્મભાવમાં પર્યવસિત થાય છે. આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાંની મૂર્તિપૂજા, સુફીધર્મમાંની માશુકની ભક્તિ, વેદાન્તશાસ્ત્રમાંની ગુરુભક્તિ, એ સર્વ આવાજ કોઇ વિચારનાં રૂપાંતર છે.

૧ કહ્યા તે ઉદ્દેશ રાખી પ્રથમ માયિક પ્રેમથી વાત આરંભી છે. પૃથ્વીનાં મહાન્ જડવત્ પદાર્થોમાં જે યોગાનુયોગથી વ્યવહાર નીભે છે તેને પણ પ્રેમ માન્યો છે.

૨ સંસાર પણ પ્રેમ અર્થાત્ માયિક—સ્વાર્થપ્રેમ—થીજ ખડો છે. મનમાં જે મમતારૂપ પ્રેમ છે તોજ મા, બાપ, સંસાર સમજાય છે; જ્યારે એ પ્રેમ નથી અર્થાત્ ખરેખરો અભેદપ્રેમ થાય છે ત્યારે તેમાંનું કાંઇ નથી. આમ પ્રેમ પણ માયિક ને શુદ્ધ એવો બ્રહ્મની પેઠે સોપાધિક માન્યો છે એ રહસ્ય છે. શાસ્ત્રપ્રણાલિકા પણ એવીજ છે; સર્વ વસ્તુમાં તે વસ્તુ છે (સત્), તે ભાસે

છે (ચિત્), ને તે પ્રિય છે (આનંદ), એટલા અંશ બ્રહ્મનાજ છે, ને તેનાં જુદાં જુદાં નામરૂપમાત્ર જગત્ છે, એટલે મિથ્યા છે. આમ સર્વ વિશ્વની સત્તા, તથા પ્રેમાસ્પદતા બ્રહ્મને અધીન-જ છે. આ પદ્યમાં પ્રેમરૂપ બ્રહ્મસ્તુતિ કરી મંગલાચરણ કરેલું છે ને પ્રથમ પંક્તિમાં ' જય જય જય ' એમ ત્રણ વાર કહી શબ્દોચ્ચારથી મંગલ પ્રાર્થ્યું છે.

૩. શુદ્ધ પ્રેમનો અધિકારી અને તે પ્રેમનું સ્વરૂપ જણાવ્યાં છે. પ્રેમસ્વરૂપ છેલી પંક્તિમાં છે કે તે કેવલ અભેદરૂપ છે; છતાં પણ ગહન છે એટલે ઝટ હાથ લાગે તેવું નથી કે તુરત સમજાય તેવું પણ નથી, એટલે અકલ છે. આવા પ્રેમનો અધિકારી એવાજ પ્રેમમાં તન્મય હોય તે. પણ તેવો તો નિત્ય મળતો નથી. કદાપિ પ્રેમનું નામ દેનાર લક્ષ લોકને જુઓ તેમાં એકાદ મળે તો મળે. એવા અભેદરૂપ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માની દુર્લભતા શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા પણ કથેછેઃ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चियतति सिद्धये यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः.

૪. એ અભેદપ્રેમપાનનો આનંદ કેવો છે? જેથી કદાપિ મરણ થતું નથી એવા અમૃતનું પાન કર્યા બરોબર આનંદ રહેછે; આવા અમૃતને પણ સહજ ચાખી લીધું હોય તેમ નહિ પણ છેક, પરિપૂર્ણ, પાન કર્યું હોય તેવો આનંદ રહેછે. નહિ કે અમૃતનુંજ પાન કર્યું હોય ને આમ થયું હોય પણ તે પાન વિનાએ કેવલ અભેદજ્ઞાનથી એવું ફલ બનેછે માટે ' શકે ' એવી ઉત્પ્રેક્ષા વાસ્તવિકજ છે કે મરણશબ્દસૂચિત તમામ કલેશ દુઃખાદિ જ્ઞાનીને સ્પર્શ કરનારાં નથીજ; અરે વાસ્તવિક મરણ પણ તેનું નથીજ. મરણ એટલે શું? મરણનો મહાકલેશ એકદમ સર્વસાગ

થાય એજ છે, તો જે નિત્ય થોડો થોડો ત્યાગ કરતે કરતે ત્યાગ કરવા જેવું કાંઇ પણ સંગ્રહી રહ્યો નથી–કેવલ પ્રેમમય અભેદમાં સ્થિત છે–તેને મરણ આવ્યુંજ છે, તે આવવાનું નથી. અથવા એજ પ્રેમપાનનો મહિમા બીજી રીતે કહ્યો છે કે રોમે રોમમાં જેમ કાંઇ શીતલ પદાર્થનો સેક અર્થાત્ સિંચન કર્યું હોય તેવો છે, કર્પૂરાદિક સેકથી જે શાન્તિ, આનંદ અનુભવાય છે તેજ પ્રકારનો પણ તેથી ઉત્કૃષ્ટતમ કોઇ અપૂર્વ આનંદ બની રહેછે. માટેજ પ્રીતિપાનનો વિવેક અદ્‌ભુત છે; ને તેથીજ પ્રેમની યોજના અનેક અને ગહન છે. અનેક અને ગહન કહેવાનું તાત્પર્ય કે એવા પ્રેમના અનુભવમાં નિરંતર તેની તે વાતના મનનથી મન વિરકત થઇ જાય તેમ નથી, પણ એ આનંદમાં ઘણી અપૂર્વ–ગહન–અને અસંખ્ય––અનેક ખુબીઓ છે.

૫. ત્યારે આવા પ્રેમનું સ્વરૂપ કોઇ અંશે પણ પ્રત્યક્ષ હશે કે નહિ ? હા માયિક પ્રેમ એ તેનુંજ ચિન્હ છે. પશુ પ્રાણી સમૂહ કરી રહે છે, કેવલ નિઃસ્વાર્થે બાલકને મોહોટું કરી આપે છે, એ કાંઇક તેવા પ્રેમનો અંશ છે. વળી કારણ વિના પણ માણસ માણસના મનમાં અન્યોન્યભાવ થઇ આવે છે એ પણ તેજ પ્રેમનું પ્રમાણ છે. બ્રહ્મપ્રેમ કોઇ કલ્પના માને તો તેમ નથી, પણ એ કલ્પના આમ પ્રકટ, પ્રત્યક્ષ, જણાય છે એટલે સિદ્ધ વાત છે.

૬. સિદ્ધ વાત ભલે હો પણ બધે એક તે કેમ હોય? મિત્ર સાથે જુદો, બાપ સાથે જુદો, બેહેન સાથે જુદો, સ્ત્રી સાથે જુદો એમ જાણીએ છીએ છતાં એક કેમ ? એના ઉત્તરમાં ઘણાંમાંથી બેજ ઉદાહરણ આપી કહ્યું છે કે સ્થાનભેદ ભિન્ન

જેવો જણાય છે, બાકી પ્રેમ સ્વરૂપે તો એકજ છે. બ્રહ્મ માયાને સંયોગે ભિન્ન ભાસે પણ તેમ નથી. જુદા જુદા રંગમાં પ્રતિબિંબિત સૂર્ય જુદો જુદો જણાય પણ વસ્તુતઃ એકજ વ્યક્તિ છે તેમ સમજવું. તત્ત્વાર્થ એમ છે કે એજ સંસારાસક્ત મનની ભુલ છે કે વિષયવાસનાદિક સંબંધોને પ્રેમ માને છે, પણ તે પ્રેમ નથી. પ્રેમ ગમે ત્યાં હોય પણ તેનો તેજ છે, સંબંધાદિક માત્ર તેની ઉપાધિ છે, તેનો બ્રહ્મરૂપને સ્પર્શ પણ થતો નથી.

૭. એમ પણ હો, છતાં સુખમાં દુઃખમાં કાંઇ વધે ઘટે કે નહિ ? ઉત્તર કે ના. દુઃખથી પણ એની શક્તિ ભેદાતી નથી. ઉલટું દુઃખરૂપી તિમિર તો ખરા પ્રેમના તેજને વધતું દીપાવે છે. જેમ કોઇ સળગતી તાપણીની આસપાસ અંધારું વીંટાવાથી તે વધારે દીપવા માંડે છે તેમ. બ્રહ્મભાવાપન્ન જ્ઞાનીને અર્થાત શુદ્ધ પ્રેમીને સુખ, દુઃખ, વળગતાંજ નથી. આમ બ્રહ્મ અને પ્રેમનું સર્વ વાતે ઐક્ય પ્રતિપાદન કર્યું. ઉભય સ્વરૂપે એક પણ ઉપાધિવડે અનેક, ઉભયની પ્રાપ્તિ અભેદજ્ઞાનથી, ઉભયનો આનંદ સમાન, ઉભય નિર્લેપ—ત્યારે સિદ્ધાંત કર્યો કે પ્રેમ ને બ્રહ્મ તો શબ્દજ જુદા છે પણ વસ્તુ એકજ છે; ઉભયની કૃતિ, રીતિ, ગતિ, કાંઇ જુદું નથી.

(૨)

પ્રેમ બ્રહ્મરૂપ છે, અને માયા અર્થાત સ્વાર્થવિશિષ્ટ જગત તેને વિરુદ્ધ છે. કહ્યું છે કે अतः सर्वस्य जीवस्य बन्धकृन्मानसं जगत. ॥ पंचदशी ॥ એ ખરી વાત છે. ત્યારે હવે માયિક નામરૂપાત્મક જગત —અને પ્રેમનો વિરોધ જણાવ્યો છે. આ પદ જીવપ્રતિ કહેલું છે, ને બુધ્ધિનું બોલવું છે. બુધ્ધિરૂપ સ્ત્રી પોતાના પતિ જીવને

કહે છે; ને સ્ત્રી હોવાથી અધિક પ્રેમમય હોઇ આવો ઉપદેશ કરવા માટે લાયક છે. પરમાર્થે વિવેક કરવાનીજ વાત છે.

૧. દુનીયાંમાં અર્થાત્ માયિકસંબંધમાં સાચો પ્રેમ (ખરી બ્રહ્મભાવના) બનતો નથી. કારણમાં કહ્યું છે કે એ પ્રેમનો એવો નશો ચઢેછે કે પ્રથમ તો જીરવાતોજ નથી, માટે જેનાથી ન જીરવી શકાય એવા મૂર્ખ હોય તેણે, એટલે કે જેને શાસ્ત્રમાં કેવલ માયાગ્રસ્ત ને સ્વાર્થપરાયણ પામર જીવ કહ્યા છે તેણે, તે પીવો નહિ, બલ્કે મળે તો પણ છોડી દેવો. છોડાવવાનું કારણ એમ છે કે જે માયાગ્રસ્ત છતાં તે નશો પીએ છે તેને તેવુંજ પીધેલું સામું કોઇ મળવાનું નહિ—અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનોપદેષ્ટા સદ્ગુરુ પ્રાપ્ત થવાનો નહિ; અને ઉલટો એવો માર તે ખાવાનો કે જે કોઇને કહી પણ શકવાનો નહિ—અર્થાત્ અતોભ્રષ્ટ તતોભ્રષ્ટ થવાનો. માણસ માણસના પ્રેમમાં પણ આવી વ્યવસ્થા સ્પષ્ટજ છે; એટલે પ્રેમ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી માયિકપ્રેમરૂપ હોય ત્યાં પણ પોતાનો મૂલસ્વભાવ ત્યજતો નથી એ જોવા જેવું છે; એજ પ્રેમ અને બ્રહ્મની એકતા દૃઢ કરાવનાર સાધન છે.

૨. કદાપિ એ નશો કરવોજ હોય તો ક્યારે કરવો? દુનીયાં, માયા કેવલ ત્યજવી હોય ત્યારે. એ નશાની ધૂનમાં તો તને, સ્વાર્થપરાયણબુદ્ધિવાળાને નુકસાન છે, તે એજ કે તારો સંસાર છૂટી જશે; ને તેને બદલે તું પ્રેમી કે વિરાગી કે ત્યાગી કે ફકીર કહેવાઇશ અને બ્રહ્મભાવનામાં તન્મય થઇ જશે. ફરી પણ કહ્યો તો માયા અને પ્રેમનો વિરોધ, અને પ્રકારાન્તરે જણાવ્યું વિવેક વૈરાગ્ય જેમાં પ્રધાન છે એવી સાધનચતુષ્ટયી રૂપ અધિકારનું સ્વરૂપ, પણ પામર માણસને વિવેચન કરી બતાવ્યું કે દુનીયાં

છોડે તોજ પ્રેમ નહિ તો વાત પણ ન કરવી. છોડાય તો બ્રહ્માનંદનો લાભ તો એના એજ શબ્દોથી પ્રતિપાદન કરેલો સ્પષ્ટજ છે.

૩. એ પ્રેમ લેવો હોય તો લે, ન લેવો હોય તો ન લે, પણ આટલું લક્ષમાં રાખજે કે માયા કે દુનીયાં કે સ્વાર્થ જેને તું વળગી રહ્યો છે તે પણ એના વડે છે. यस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ उप० ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणाइव, ॥ गीता० ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ પ્રમાણે બધા વિશ્વનો દીવો તો પ્રેમજ છે, એના વિના કેવલ અંધારી રાત છે. તું માયિક પામર એ અંધારામાં પ્રભાત અર્થાત્ અજવાળું શોધવા નીકળ્યોછે, અર્થાત્ માયામાં પ્રેમ શોધેછે, તે ક્યાંથી મળે? જડવાદી, ચૈતન્યને જડનો યૌગિક પરિણામ ઠરાવે તે કેમ હોય? કોઇ જ્ઞાતા જોઇએ ને જોઇએજ. ઉલટો કોઈ સ્થલે લાતો તો ખાઇશ, ફસાઇશ, માર્ગેથી આડો જઇશ, જડમાત્રને માની અધર્મી થઇ જઇશ, પણ પ્રેમનો દીવો લઇનેજ જોવા માંડ એટલે અંધારૂંજ નહિ રહેતાં સર્વ પ્રકાશ–અભેદ, આનંદમય જણાશે. આમ પણ દીપાંધકારવત્ પ્રેમ ને દુનીયાંનો વિરોધ છે. છતાં જ્ઞાનાજ્ઞાન ઉભય એકત્રજ છે, અરણિમાંના દેવતાની પેઠે. ભેદબુધ્ધિ દુઃખરૂપ છે. તટસ્થેશ્વરવાદ પણ આમ ખંડિત છે. જગત્માં માયિકપ્રેમથી એક થનારને પણ સ્વાર્થ અને પ્રેમનો વિરોધ સ્પષ્ટજ છે.

૪. દુનીયાંનું રૂપ એવું છે કે તેમાંના તમામ લોકે સ્વાર્થરૂપી દારૂ પીધો છે ને ગાંડા બનેલા છે. એવા કેવલ મત્ત માણસોના આગળ પ્રેમનશાના આનંદવાળો નકામો છે, કેમકે ઘણામાં એકલો છે. ત્યારે શું કરવું? દુનીયાં મત્ત હોય તો પ્રેમવાળે ઉન્મત્ત, તેથી પણ વધારે મત્ત થવું. તાત્પર્ય કે પ્રેમવાળાને પણ

રહેવાનું સ્થાન તો દુનીયાં છે, ને દુનીયાં તો તેની વિરોધી છે, ત્યારે તેની દરકાર કરવી કે નહિ, તેનું ઉત્તર કે નહિજ. જે પ્રેમનિષ્ઠ છે, જ્ઞાની છે તે કોને પોતાથી વ્યતિરિક્ત દેખે કે દરકાર કરે? દુનીયાં જે ફાવે તે કહે તેમાં તેને શું છે?

૫. દુનીયાં પ્રેમથી કેવલ વિરુધ્ધ છે, તેનું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ દૃષ્ટાન્તરૂપે જણાવ્યું છે. સો નાગાં મળ્યાં હોય, તેમાં એક લુગડાં પેહેરેલો નાગો ગણાય; અને નાગાં તો સર્વે અધીશ–મોહોટાં રાજા જેવાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાય. કેવલ સ્વાર્થમય દુનીયાં પ્રતિ કેવલ આનંદમય પ્રેમનો આવોજ સંબંધ છે. એટલે આવો જ્યાં નૈસર્ગિક વિરોધ છે ત્યાં કદાપિ પણ સમાધાનની આશા ન રાખવી; કે દુનીયાં સાચી છે ને પ્રેમ એ ભ્રમ છે, એમ પણ ન જાણવું. પરિણામવાદી, નામરૂપાત્મક–માયાની સત્યતા ઠરવનારો, આમ પ્રકારાન્તરે દૂરાપાસ્ત છે. માયાને બ્રહ્મનો નૈસર્ગિક વિરોધ–વિવર્તરૂપે માન્યો તેથી સ્વાર્થરૂપ મિથ્યા માયામાં પ્રેમ કે આનંદ નથીજ એ સિધ્ધવાત સમજવી.

૬. વળી સ્પષ્ટ કર્યું છે કે જ્યાં અજ્ઞાન–માયા. સ્વાર્થ–નો મહા–પ્રલયરૂપ અગ્નિ બળી રહ્યો છે, ને જ્યાં તે અગ્નિને વધારે પ્રદીપ્ત કરનાર હું, તું, મારું, તારું એવા ભેદરૂપી ઘી પ્રતિક્ષણ રેડાયાં કરેછે; ત્યાં પ્રેમરૂપી તૂલને–છોતરાંને, રૂને–બળી ખાખ થતાં કેટલી વાર? આ ત્રણનો યોગ તો કદાપિ બનેજ નહિ, એ વન્હિ ને એ ઘૃત આગળ પ્રેમકથા સુખરૂપ તો ક્યાંથી હોય–કેવલ દુઃખરૂપજ હોય, અર્થાત્ એવા યોગમાં પ્રેમ બનેજ નહિ ને કુમાર્ગેજ જવાય. રહસ્ય એ છે કે જ્યાં સ્વાર્થ નથી અર્થાત્ હું, તું એ ભેદ નથી ત્યાં શુધ્ધપ્રેમ વિરાજેછે, બીજે કહીં નહિ. ઉદા-

હરણમાંના અંશેઅંશ ઉપમેયને અનુગત નથી કેવલ પરસ્પર વિરોધપ્રતિપાદનજ ઇષ્ટ છે. ઉપનિષદોમાં વારંવાર ભેદદૃષ્ટિની નિંદા કરીછે: मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥

૭. એજ ભેદભાવનો નિષેધ બતાવી સિદ્ધાન્ત કર્યો કે ખરો પ્રેમ એજ કે જેમાં સર્વ, બ્રહ્માદિ સ્તંબપર્યંત, સ્થાવરજંગમ, યાવદ્ જ્ઞેય સમાઇ જાય, અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપ હોય. આવો પ્રેમ એજ પરમમોક્ષની કે પરમજ્ઞાનની કે પરમવિરાગની સમાધિદશા છે, એવાનેજ यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥ वा. सु ॥ બનેછે, એ થવા માટે હું તું એવો ભેદ, હે મૂલ્યવાન્ મણિતુલ્ય યોગ્ય અધિકારી ! આ ઉપદેશના ખરા ગ્રાહક ! જો એવો ભેદ નીકળી જાય, તો નિશ્ચય બધે સ્થલે બ્રહ્મભાવ થઇ રહે; માયામાત્ર નાશ પામે અને પ્રેમરૂપ પરમાનંદ પ્રાપ્ત થાય.

(૩)

માયા અને પ્રેમનો વિરોધ સિદ્ધ કર્યા પછી, તે માયાનું સ્વરૂપ કેવું દુઃખમય, અજ્ઞાનમય, અને વિચાર કરતે પણ લક્ષમાં ન આવતાં ક્લેશને વધારવાવાળું છે એ બતાવ્યું છે.

૧-૫. માયા, એ એક જાલરૂપે છે, ને તે થોડા ભાગમાં વિસ્તારેલી જાલ એમ નથી, પણ સર્વ સ્થલમાં યુક્તિથી અર્થાત્ જીવનું ઝટ લેઇને તેમાં સપડાવું થાય એવી રીતે, પસારેલી-વિસ્તારેલી-ગોઠવેલી છે. આવી જાલ જાણ્યા છતાં તેમાં જીવ કેમ ફસાય છે? આનું કારણ જણાવવા કહ્યું છે કે, તે જેવી તેવી જાલ નથી, એ તો રંગબેરંગી જાલ છે, એમાં વિવિધ રૂપ, રંગ, રસનો ખેલ ભરેલો છે, એટલે હર કોઇ લોભા-

ઇને તેમાં સપડાય છે. એ જાલના આવા વિવિધ રંગને સ્પષ્ટ કરવા કહ્યું કે કામ, દામ, ને જારી એ તેમાં મુખ્ય લાલચો છે. કામ શબ્દ વડે માણસના મનની સર્વ પ્રકારની કામના, ઇચ્છાનો સમાવેશ કર્યો છે; દામ વડે ધનલાલસા કહી છે; ને જારી વડે વિષયવાસના બતાવી છે. પ્રથમે મનુષ્યની ઇચ્છા વ્યર્થ છે એમ કહી માયાના મુખ્યસ્વરૂપનો નિષેધ કર્યો છે. વિશ્વરચનામાં માણસની કામના કદાપિ યથેચ્છ સિધ્ધ થતીજ નથી; છતાં અજ્ઞાની પામર લોક હું કરૂં છું, મારૂં કર્યું થયું, અમુક કેમ ન મળ્યું વગેરે રાગ, દ્વેશ, કલેશથી પીડાયાં કરેછે. આમ હજારો વાતોની પાછળ ધાઇ ધાઇ, જ્ઞાન સિધ્ધ કરી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન મનુષ્યદેહ તે દેહને દુઃખથી, વ્યાધિથી, વિકારોથી ખરાબ કરી નાખ્યો, છતાં પણ ફલ મળ્યું હોત તો ભલે, પણ આ તો પતંગીયાં જેમ દીવાને સ્નેહથી ભેટવા જાયછે, પણ સ્નેહ ન પામતાં બળી મરેછે તેવું થયું. એવીજ વ્યવસ્થા માયાનો બીજો ખેલ ધન તેમાં પણ થઇ. ઉંચુ કે નીચું જોયા વિના અર્થાત્ ઇશ્વર કે માણસ તરફનો ભય રાખ્યા વિના, અનીતિથી, અન્યાયથી દગાથી–ગમે તેવાં સાધનથી પણ ધન પછવાડે ભમ્યાં ગયો; છતાં પરિણામ એ આવ્યું કે મૃગજલની પાછળ ભમ્યા બરાબર થયું, હાથ કાંઈ આવ્યું નહિ ને ઉલટું પાપ વહોર્યું. બીજી બે ટુકમાં જારી એટલે વિષયવાસના સ્પષ્ટ કરી છે. માણસો બીજાં માણસ પર ઘેલાં બની જાયછે, ને તે કેવલ વિષયાસક્તિથીજ; અને તેમ કરવામાં પોતાનો જીવ પણ, ધારેલું માણસ ન મળતાં, ખુવેછે, આવો જે ખેલ જણાય છે, સંભળાય છે, તે જો કેવલ અજ્ઞાનની અર્થાત્ કહી તે માયાજાલરૂપી કપડાની અંધારી જ્ઞાનચક્ષુ:

એ બંધાઇ ન હોય તો બને નહિ. અહો! વિષયાસક્ત પામર કેવો મૂઢ બને છે? ઇચ્છેલું માણસ પ્રાપ્ત થતાં તેનેજ સર્વસ્વ માની તેની સાથેના વિલાસમાં વખત બગાડતાં બધું વીસરી જાય છે; જે પથારી પર તે પોતાની પ્રિય વસ્તુ સાથે આનંદમાં છે તે મોત ઉપર કરેલી છે એટલું પણ એને યાદ રહેતું નથી! આવાં માણસ માયાપાશમાંજ ખુવાર થઈ મરેછે. મોત ઉપર પથારી એમ લખવામાં કાંઇક એવું રહસ્ય છે કે જેટલો જેટલો વધારે વિષયભોગ બનેછે તેટલું તેટલું મોત પાસે આવતું જાયછે; અને વિષયવાસનાથી અંધ થયેલું મન મોત દેખતું નથી એટલુંજ નહિ પણ મોત પોતે વેહેલું આવવાથી તેની ધારેલી ગણના-હાલ તો જવાન છીએ, હવણાં જ્ઞાનની વાત ન શોભે, ઘરડપણમાં ભજન કરીશું વગેરે-એકાએક વ્યર્થ થાયછે; આમ હોવાથી છાન્દોગ્યાદિમાં વર્ણવેલા બ્રહ્મચર્યની સ્તુતિ કરી તેને કર્તવ્યરૂપે જણાવવાનો આ લખવામાં હેતુ રહ્યો છે.

૯. આવી દુઃખમય માયામાં જીવ સુખ કેમ માને છે? એમાં નવાઇ નથી, એ તો કેવલ विषक्रमिन्याय છે. જીવ પોતે તો પરમાનંદસ્વરૂપ છે, પણ તેનું अहंपदयुक्त સ્વરૂપ અર્થાત્ જીવરૂપ, માયાને આશ્રયેજ બન્યું છે એટલે જીવ માયામાંથી થયો છે; જેમ છાણમાંના કીડા છાણમાંજ આનંદ માનેછે, તેમ માયાના જીવ માયામાંજ આનંદ માને છે; ને તે કીડા જેમ છાણમાંના છાણમાંજ મરી પણ જાયછે તેમ માયાના જીવ પાછા માયામાંજ શમેછે. આવો જીવભાવ બંધાવામાં મુખ્ય ઉપાધિ મન-જે કેવલ માયામય છે-તે છે. આ મન જીવને માયામાંજ સુખ મનાવેછે, ને જ્યાં સુખ ન હોય ત્યાં પણ સુખ વધારી વધારીને બતાવ્યાં જાયછે.

૭-૮. આવા મનનો જો નાશ થાય, અર્થાત્ કેવલ સ્વતંત્ર નિગ્રહ થઇ જાય તો બ્રહ્માનંદ બની રહે ને માયાનો સ્પર્શ થાય નહિ. આ મનની વૃત્તિ ઘણી ચંચલ કહી છે: चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ॥ गीता ॥ આટલા માટે મનને કહેલું છે કે હે મનરૂપી હરિણિ! આ રીતે ફસાઇ બેઠી છે છતાં શું પલકાય છે—આનંદ પામતી હોય એવી જણાયછે! જેમ હરિણ ગાનના તાનમાં પકડાઇ જાયછે ને પકડાયા છતાં પણ ગાનથી નાચ્યાં કરેછે તેવું આ મનનું પણ બન્યું છે. આમ છતાં એમાં સુખ ન સમજીશ. ગુરુઓ, જ્ઞાનનિષ્ઠ માહાત્માઓ કહેછે કે સંસારના દુઃખ ક્લેશમાં હેરાન થઇ અગણિત જન્મો જન્મ તેવું ને તેવું આમ કરવાથી, પામીશ, એ તારે માથે મહાન ભય છે, માટે સમજ. એવા આડે રસ્તે દોરનાર મનસહિત જીવને કહ્યું છે કે એ માયાની જાલમાંથી તારે કોઈ પણ નીકાલ નથી. કેવલ એમાંજ ભમવાનું છે, માટે મોક્ષ ઇચ્છે તો મનરૂપ ઉપાધિને ટાળ.

૯. તે કેમ ટળે? હે મન! તું આત્મારૂપી બ્રહ્મમણિ થા; અર્થાત્ બ્રહ્મ સ્પર્શમણિરૂપ છે, તેને, મન જે માયારૂપી લોહમય છે તે અડકે તો તુરત જ્ઞાનરૂપી સુવર્ણ બની રહી, જીવ-મન-આત્મા સર્વે અભેદ આનંદમય થઈ રહે. એનું એજ રૂપાન્તરે કહ્યું કે એવા બ્રહ્મમણિનું તેજ સર્વ-માયાની અંધકારમય જાલ, મન, જીવ-ને તેજમય, આનંદમય બનાવી દેશે: मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः बंधायविषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ पंच ॥

(૪)

એનો એજ માયાનો પ્રપંચ અગમ્ય છે એમ બતાવવા ધણી વિશેષમાં કહેછે.

૧. હે સંતલોકો ! માયામાંથી નીકળવા ઈચ્છનારા અધિકારી લોક! એ માયામાંજ મોક્ષને માટે કાંઇ પણ શોધશો મા-જુદા જુદા પંથ, માર્ગ, સંપ્રદાય માયાનું પાખંડ છે, કેવલ જ્ઞાનમાર્ગ સિધ્ધાન્ત છે, માટે રખે તેવી કોઇ વાતમાં ભરાતા. ત્યારે એ માયાનું સ્વરૂપ પકડી લઇએ તો શી હરકત છે? એ પણ હાથ આવે તેમ નથી. એ તો અનાદિ છે અને અનંત છે. આ સ્થલે અનાદિ અનંત એ બે વિશેષણ કહેવાથી માયાને પરમસત્તા માની બ્રહ્મની પ્રતિદ્વંદ્વી ઠરાવી દ્વૈતવાદ પ્રતિપાદન કરવાનો લેશ પણ ભાસ ન માનવો. માયાનું કેવલ અનિર્વાચ્યત્વ કહેવાનોજ હેતુ છે, તેની પારમાર્થિક સત્તા સ્થાપવાનો હેતુ નથી. એ માટેજ અનાદિ અનંત છતે પણ અનિત્ય-ખેલ-એવું નામ આપેલું છે; ખેલ જેમ અનિયમિત, ને પલેપલ નવા બનેછે, તેમ માયા એક અનિર્વચનીય ખેલ છે. નાટકમાં પડદો બાંધી રાખી તે પડદા પાછળથી તરહ તરહનાં પાત્ર બહાર આવેછે ને જાયછે તેમ માયારૂપી પડદો પોતાની પાછળથી વિવિધ પાત્રોને છેક દિશાઓના છેડા પર્યંત ફેંકયાં કરેછે-એનો અંત કયારે આવશે, ફેંકેલાં કયાં ગયાં કે જાયછે, અથવા પડદા પાછળ શું છે એ જેમ નાટકના જોનાર નથી સમજતા તેમ આ માયાનાટકના જોનાર જીવ પણ સમજવાના નહિજ.

૨-૪. સાધારણ નાટકમાં જે વસ્તુનો પડદો બનેછે તેનાંજ પાત્ર નથી બનતાં, પણ માયા એવી વિચિત્ર, અનિર્વાચ્ય,

અને નધારેલું પણ કરનારી છે કે પોતેજ પડદારૂપે ને પોતેજ પાછી પાત્રરૂપે પણ છે;આટલાજ માટે અઘટિતઘટનાપર્ટીયસી ઇત્યાદિક રૂપે શાસ્ત્રો એને જાણેછે. આ પ્રમાણે ન કલ્પી શકાય એવા પાત્રરૂપે દર્શન આપી સર્વને મોહ પમાડી દેછે. એ એક નટીરૂપે, અર્થાત્ સ્ત્રી હોવાથી વધારે લોભાવનાર સ્વરૂપે જણાયછે. એનો શણગાર એવો છે કે ચંદ્ર સુરજ, અને અનેક ગ્રહોપગ્રહથી છવાયેલું આકાશ એ બે એનાં ભૂષણ અને વસ્ત્ર છે. ચંદ્રસૂર્ય જેવાં એનાં ઘરેણાં છે, અમુલ્ય બુટ્ટાદાર સાડીને સ્થલે ગ્રહોપગ્રહવાળું આકાશ છે. એના હાથ સમુદ્ર છે, અર્થાત્ સમુદ્રના તરંગ જે રાતદિવસ ઉછળ્યાં જાયછે તે એની નૃત્યસમયની હસ્તચેષ્ટા છે: અને એમ એનાં જુદાં જુદાં અંગરૂપે માનેલા ભૌતિક પદાર્થમાત્રરૂપી જે આ વિશ્વ (Universe) તે એનું શરીર છે; અને જે મરતાં જીવતાં ભાગતાં સંધાતાં પ્રાણીપદાર્થની સૃષ્ટિ જણાયછે તે માત્ર એનો શ્વાસોચ્છ્વાસ છે–અર્થાત્ એવી જન્મમરણની મહાવાત તે કેવલ એના શ્વાસ લેવા મૂકવામાંજ બન્યાં કરેછે; એટલે તેવાં કર્મ અસંખ્ય હોઇ શકેછે ને એના મનમાં હીસાબ વિનનાં છે; આવા સામર્થ્ય અને સામગ્રીવાળી આ નટી નિત્ય નાચ્યાં કરેછે, ભુવિફલકે એટલે આ સૃષ્ટિરૂપી નાટ્યશાલામાં. તાત્પર્ય કે એનો વ્યાપાર કદાપિ બંધ પડતો નથી; હંમેશા ચાલ્યાંજ કરેછે, ને એવો ચાલેછે કે તેમાં અગણિત જોનારા ફસાઈ પડેછે. વળી પણ ફસાવાનું વિશેષ કારણ છે. આવા રૂપવાળી, ગુણવાળી, શક્તિવાળી છતાં, એનો દૃગંત, આંખનો ખુણો, અર્થાત્ આંખનાખુણાના ખટકા તથા વિલાસ, તે એકલાજ એવા રમણીય ને મોહક છે કે પ્રતિવિલાસે

ને પ્રતિપલકારે આખું વિશ્વ જેને વિભવ માને છે તે મહાસમૃદ્ધિ, હર્ષ, આનંદ એ સહજ બન્યાં રહે છે. આવી રીતિનું માયાનું સ્વરૂપ કોને ન ફસાવે? એની આસક્રિયા એજ જન્મમરણાદિક સૃષ્ટિ, એની આંખના નિમિષ એજ વિભવ, એમ સૂચવતાં એવું રહસ્ય જણાવ્યું કે માણસો જેને મોહોટી વાતો માનેછે તે તો માયાના સહજ કાયિક—એટલે કેવલ સ્વતંત્ર તથા અપ્રયત્નસાધ્ય—વ્યવહાર છે, ને તે એવા વિલક્ષણ હોવાથી એના સંબંધવાળાં સર્વને કોઇને કોઇ વખતે અનુભવવા પડેજ છે, છતાં સ્થિર, નિત્ય નથી એટલામાંજ વિરાગનું બીજ છે.

૫–૬. અનુભવવા પડેછે એમ કહેવાથી ને માયાને નટી માની અસ્થિર ચિત્તવાળી તથા એકને વળગી ન રહેનારી એવો નિર્વેદબોધક વ્યંગ્યાર્થ સૂચવી એમ જણાવવાનું છે કે એના પ્રસંગમાં કોઇ નિત્ય સુખી થનારો નથી, તેમ એ ક્યારે શું કરશે, અથવા પોતે જાતે ખરી કોણ છે એ પણ કોઇ સમજવાનું નથી. માટેજ કહ્યું કે એને કોણ સમજ્યું છે? અથવા કોણ સમજનાર છે? અર્થાત્ કોઇ નહિ. જ્યાં મોહોટા સંત અને મહંત, મહાત્માઓ, એનો પાર પામતાં થાકી ગયા ત્યાં પામર જીવનું શું ગજું? વળી એનો સ્વભાવ ન સમજાય તેવું એક અધિક કારણ કહેછે કે, એમ તો વારંવાર બનેછે જે નાટક બજવનારાં એક વાર હસે, વળી એક વાર રડે, વળી એક વાર મરી બતાવે, એક વાર જીવી બતાવે; પણ આ નટી એવી વિલક્ષણ છે કે આવા સર્વ ને બીજા બહુ બહુ ભાવના રંગ એકજ ક્ષણમાં કરી બતાવેછે! અહો આવો તંત્ર માણસથી કેમ સમજાય?*

---

* જડ પદાર્થનું અનિર્વાચ્યત્વ બતાવતાં, તેના નિયમ તથા તદ-

૭. ત્યારે શું કરવું? જે વડે આવી નટીરૂપ માયાની પણ સત્તા પ્રવર્તેછે તેનેજ શોધો. જેનાથી આ નટીનો ખેલ સમજાય તેજ વાત મનમાં ધારણ કરો, કેમકે એ વિના એ હાથ થવાની કે દુઃખસુખમાં સપડાવતી અટકવાની નથી; એટલાજ માટે એ મહાવસ્તુને સમજવી એજ ખરો અનામય—કાંઇ પણ આમય, રોગ દુઃખ વગેરે, વિનાનો—માર્ગ છે. આમ બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ માયાના આધારરૂપે કરી માયા ને બ્રહ્મનો સિદ્ધાન્તમાં કહ્યા પ્રમાણેનો અભેદ શુદ્ધાધિકારીઓ તરફ કાંઇક વ્યંગ્યદ્વારા સૂચવ્યો. એ અભેદ મંદાધિકારીને માટે સ્પષ્ટ રીતે આગળ જણાવવામાં આવશે. આવો અભેદ કાંઇક રૂપાન્તરથી પૂજ્યપાદ શ્રીમચ્છંકરાચાર્યે પોતાની आनंदलहरी વગેરેમાં બતાવેલો છે.

---

(૫)

માયાનો તિરસ્કાર કરી બ્રહ્મનિષ્ઠ થવું એવો સિધ્ધાંત સાંભળી એકદમ વિરાગમાં નિમગ્ન થવાયછે; પણ તે ચિરકાલ મનન કર્યા

નુસાર તેની કૃતિ પણ અગમ્ય ને અચિંત્ય કહ્યાં. પાશ્ચાત્ય વિદ્યામાં "મેટર" નું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે આ વિચાર સાથે મેળવી જોવા જેવું છે. બ્રહ્મથી અભિન્ન આખું જડતંત્ર જણાવીને પુરુષપ્રયત્નનો પણ અવકાશ કર્યો. જે ચૈતન્યમય જ્ઞાતા—બ્રહ્મ—નિત્ય, એકરૂપ તથા સર્વવ્યાપી, ને સર્વાધાર છે તેને કાર્યકારણનો—પ્રારબ્ધનો—નિયમ સ્પર્શ પણ કરી શકે નહિ. તે નિયમનું સર્વબલ જડતંત્ર પર છે, એટલે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં તો પુરુષપ્રયત્નનો સ્પષ્ટ અને સિધ્ધ અવકાશ રહે છે. જુઓ ગીતાજી, અધ્યાય ૧૩ શ્લોક ૨૮-૨૯ તથા અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૧૪ થી ૧૭.

વના સ્થિર થતો નથી. વળી રાગ પેદા થઇ માયામાં ભળાયછે. કોઇ વાર મહાકષ્ટ–વ્યાધિ, દુઃખ, વિયોગ–અનુભવાતાં પણ ત્યાગબુદ્ધિ થઇ આવે છે. આવી સ્થૂલ ત્યાગબુદ્ધિનું કાંઇ સત્વમિશ્રિત તમોગુણજન્ય કાર્ય હવે કહ્યું છે. શુદ્ધ સત્વબુદ્ધિનો કરેલો ત્યાગ હવે પછી જણાવવામાં આવશે.

૧–૩. માયાને જીવનું કહેવું છે. હજી પણ જીવભાવ બન્યો રહ્યોછે, એટલો તામસ અંશ છે, માટેજ આ વર્ણન સ્થૂલત્યાગનું છે. નિશ્ચય તો થયોછે કે બ્રહ્મભાવમાં આનંદ છે, પણ હવે માયાને મૂકતાં મનમાં વિવિધભાવનો ઉદય થાયછે. કહેછે કે હે હઠીલી! મારું કહ્યું ન માનનારી! મેં જેવો બ્રહ્મભાવ જાણ્યોછે તેવોજ જાણી મારી સાથે એક ન થઇ જનારી! તું હવે–બ્રહ્મ જાણ્યા પછી—મને વળગવા આવેછે, ને મારી સાથે હું નથી રાખતો માટે રુવેછે, તારા વિવિધભાવથી મને આકર્ષે છે. તો તેથી હવે શું વળવાનું છે? કાંઇજ નહિ. બ્રહ્મભાવમાં લીન ન થનારી તું તેનો મારે હવે ખપ નથી. તારી લુચ્ચાઇ મારા સમજવામાં આવીછે, એટલે હું હવે ફસાવાનો નથી. તારું ખરું રૂપ મેં જાણ્યું છે, અને તારો ખેલ પણ હું સમજ્યો છું. તું એવી નઠારી છે કે મારા જેવા અગણિત લોક તારી પાછળ રાતદિવસ ફર્યા કરે, ને તેથી તારી મહત્તા જણાય, એટલા માટે સર્વને તું જુદે જુદે રૂપે જણાયાં કરેછે; એમ વિધવધ પલટાઇ ને કોઇને એકજ રૂપે બીજી વાર જણાતી નથી એટલે તને ખરે રૂપે ઓળખ્યા વિના સર્વે તારી પાછળ ભમ્યાં કરેછે; પણ જે લોક તારા રૂપ ઉપર, તારી વાણી ઉપર, કે તારા વિલાસ ઉપર, કે એવાજ કોઇ મોહના કારણ ઉપર આસક્ત હશે, જે નામરૂપાત્મકમાયાબધ્ધ પામર હશે, તે તારામાં ફસાશે, બાકી

હું તો તેવો નથી એટલે મારી હવે આશા રાખીશ નહિ. હું તે બ્રહ્મરસમય—रसो वै सः—બ્રહ્માનંદરૂપ છું, ને તું તેથી કેવલ ઉલટી છે—રસશૂની છે; આવી બે વિરુદ્ધ વાતનો મેળ કદાપિ પણ થવાનો નથી—આપણો યોગ હવે થનારજ નથી. લૌકિક પ્રેમમા પણ આવી વાત સહજ સમજાય તેમ છે, તો પરમબ્રહ્મરૂપ મહાપ્રેમમાં આવી વ્યવસ્થા રહે એ વિચારવા જોગ રહસ્ય છે.

૪–૫. મેં તારે માટે દુઃખ વેઠવામાં પણ બાકી રાખી નથી, છતાં મને શું મળ્યું? કાંઇ નહિ. મેં મારી લાજ મૂકી અર્થાત્ જેમાં મારી મહત્તા મનાય એવું મારું મૂલબ્રહ્મસ્વરૂપ તે તારામાં ભળીને મેં ખોયું, ઘરબાર પણ ત્યજ્યું અર્થાત્ બ્રહ્મમય જગત્ એ મારું ઘર તે મૂકીને મેં તને એકલીનેજ મારું ખરું સ્થાન માન્યું; મિત્ર, સગાં, સહાય કરનાર, સંબંધી એ સર્વ પણ ત્યજ્યાં; અર્થાત્ વિવેક વૈરાગ્ય, શમાદિ સંપત્તિ વગેરે મારું ખરું રૂપ બતાવનાર સાધન તેમને પણ મેં તારામાં લીન થઈ ગણકાર્યાં નહિ; આટલું આટલું છતાં જે આનંદનો રંગ મને હાલ લાગ્યોછે તે તને લાગ્યો નહિ, મારી આવી અનન્યભક્તિથી પણ તારી મારામાં તન્મયતા બની નહિ. તું આનંદમય જણાઇ નહિ,—કદાપિ તારે એમ કહેવાનું ફાવે કે આનંદ, હું, મારા રૂપ વિના બીજો સમજતી નથી, તો તેમ પણ નથી. આ મારા દિલમાં આનંદજ ઉભરાઇ રહ્યો છે તે જોઇને તો તે રૂપ બનતું હતું. પણ અરે ! તારામાં લેશ પણ આનંદ ન મળે એટલે ક્યાંથી તેમ થાય? તારા સ્વભાવમાં આનંદ કે તે સમજવાની શક્તિજ ન મળે, પછી વાત શી? મારા મનમાં તો આનંદ વિના બીજું છેજ નહિ, ને તે ઝીલનાર તું તો ઠરી નહિ, ને બીજું કોઇ મળતું નથી. એટલે નકામો છલ-

ક્યાં જાયછે. બસ એ આનંદજ અમને તો સુખરૂપ છે, તારું હવે કામ નથી.

૬-૭. ત્યારે ઉપસંહાર કરેછે કે, આવો વિરોધ સિદ્ધ થયા પછી સંબંધ ચાલવાનો નથી, માટે આખરે કહેવાનું કે તું રસમય, બ્રહ્મમય બન, મારી સાથે અભિન્ન થા; ને એમ ન હોય તો મને જવાદે—મારો કેડો મૂક;—મને રસ—આનંદ—બ્રહ્મનું એવું તન્મયજ્ઞાન થયું છે કે હવે મારાથી તારા સામું પણ જોવાય તેમ નથી; કેવલ એ રસમાંજ આનંદ, સુખ છે. તું જાણે કે હું એ રસના રૂપનો તને બોધ કરવા બેસું તે પણ ન જાણતી, કેવલ અજ્ઞાનમય અનધિકારી સાથે કોણ માથું ફોડે? તેમ ખરું રસરૂપ-બ્રહ્મરૂપ-સમજાવવું, ને તે આવી માયાને, એ કાંઇ સરલવાત છે? માટે હું—જીવ—જે હવે રસમણિ—શ્રેષ્ઠ આનંદરૂપ બ્રહ્મ, મણિની પેઠે પોતાનો સ્પર્શ કરનારને પણ સુવર્ણમય-આનંદમય બનાવનાર,-થઇ ગયોછું તે, રસનું રૂપ તો શું કહી બતાવું? પણ એટલું તો નિશ્ચય કે તે રૂપમાં તારો સમાવેશ નથી, તું તો ચાલીજ જા; કેમકે એ રસ તો ગમે તેવો હો પણ જેમાં એ રસ નથી તે વિરસ—દુઃખ, ક્લેશથી પૂર્ણ—જણાય છે, ને તું પણ તેવીજ છે.

સ્થૂલત્યાગનું સ્વરૂપ આમ બ્રહ્મબોધ પામેલા જીવે ઠેઠ સુધી જણાવ્યું છે. પોતે બ્રહ્મરૂપ થયોછે, માયા ત્યજવા યોગ્ય છે,-ઇત્યાદિ જે ભાન રહ્યું છે તે માયાના સંસર્ગથી થયેલા જીવભાવનો તામસ અંશ અવશેષ છે, તેને લીધે. એવી વૃત્તિનું પણ જ્યારે અભિમાન ટળે ત્યારે ખરું શુદ્ધ સત્ત્વનિષ્ઠ જ્ઞાન જણાયછે.

---

(૬)

સ્થૂલત્યાગનું સ્વરૂપ જણાવ્યું, હવે શુદ્ધસત્ત્વજન્ય સૂક્ષ્મત્યાગનું સ્વરૂપ જણાવવામાં આવેછે.

૧. જીવને કોઇ મહાત્મા સદ્‌ગુરુનું કહેવું છે. જીવનો સ્થૂલત્યાગ જોઇ, એ ખરો ત્યાગ નથી, પણ એ જીવ ખરા ત્યાગનો અધિકારી છે એમ સમજી, સદ્‌ગુરુ કૃપા કરી તેને સૂક્ષ્મત્યાગઃ काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ એવાં મહાવાકયનું સ્મરણ કરી, કહે છે. હે ગાભરા ! માયાના લાંબા સંસ્કારથી ગભરાઇ ગયેલા ! અને એ માયાચક્રથી નીચે પડયા છતાં પણ તે ચક્રના ભ્રમણથી લાગેલા ફેરવડે ભ્રમિત થઇ ખરો વિવેક ન સમજનાર ગાફલ ! ઉડી જા, તારો અહંતાયુકત જીવભાવ ત્યજ. ઘણા જ્ઞાનીઓ આટલેજ અટકેછે, આગળ જઇ શકતા નથી. આગળ જવામાં તને શી આંટી, શી અડચણ, અંતરે, છાની, ગુપ્ત, જોનારના સમજવામાં ન આવે તેવી, રહીછે ? હવે, આટલો કાલ જતાં તારી પાંખ પ્રૌઢ થઇછે, ઉડવાને સમર્થ થઇ છે; તું જ્ઞાની બન્યોછે, વળી તારા જેવાનાં વચન પણ મોહોટા ડાહ્યા પુરુષો વખાણેછે, અર્થાત્ તારું જ્ઞાન બધાં માન્ય કરે તેવું સપ્રમાણ છે; વળી તારા હાથમાં નવેનિધિ અર્થાત્ સંસારનાં સર્વ સુખ, રમી રહ્યાંછે, મતલબ, તેથી પણ તું ધરાઇ કંટાળ્યો છે. કહેવાનું તાત્પર્ય કે વિવેક અને વૈરાગ્ય જે બ્રહ્મજ્ઞાનનાં મુખ્ય સાધન તે તારામાં આવ્યાં છે છતાં કેમ શુદ્ધબ્રહ્મભાવ સમજતો નથી ? ઉત્તર તો ઉડી જા, પાંખ, વાણી એવા શબ્દોથી સૂચવેલા પોપટના રૂપકવડે આપેલુંજ છે. વ્યંગ્ય મતલબ એજ કહી છે કે, જ્ઞાન કેવલ પોપટ

જેવું હોઇ અપરોક્ષ નથી માટેજ ખરું નથી. આવું ઉત્તર જાણ્ય છતાં, અજ્ઞાનીને સ્વતઃ બોધ આપવાના હેતુથી પૂછે છે કે આવાં વિવેક વૈરાગ્ય છતાં તને આ આસકિત, આ માયા, ને આ હું, આ એને મેં ત્યજી, ને હું આનંદરૂપ થયો, એ, આ વાત, પેલી વાત પર શ્રદ્ધા શી ?

૨. માયાનું વળી સૂક્ષ્મવર્ણન પોતાના અનુભવનું કહી જાગ્રત્ કરેછે. આ જે નજરે જુવેછે તે તો સ્વાર્થની જાલ છે, એમાં સર્વે પોતપોતાનું સંભાળવા બેઠાં છે, કોઇ કોનું નથી, એટલે એ જાલમાં ફસેલાં કોઇ પક્ષી છૂટયાં નથી કે છૂટવાનાં નથી. કોઈ પક્ષી એ જાલમાં ફસતાં ઉડી જાય તો બચે, પણ તેમ નથી. ઉડીને પણ નીકળવાનું નથી, પાછું એ જાલમાંજ પડવું પડેછે; કેમકે કામક્રોધાદિકનો તે જાલની આગળ પાછળ ઉલ્લંઘી ન શકાય એવો ઉંચો કોટ છે, કોટ છતાં કદાપિ વળી પડે તેવો નથી; કેમકે અગણિત કાલથી એમનો એમજ મચી રહ્યો છે. રહસ્ય કે સહજ વિરાગ છતાં કામક્રોધાદિક ઝટ ફસાવેછે, ને તેવાં વિરાગી, ત્યાગી જણાય, પણ ખરાં અધિકારી નથી. તું તો પ્રૌઢ પાંખવાળો એટલે આ કોટને પણ ઉલ્લંઘી જાય તેવો અર્થાત્ ખરા વિરાગવાળો છે તેથી સાચો અધિકારી જાણી કહ્યુંછે. એજ જાલનું ત્યારે વિશેષ રૂપ બતાવેછે કે એમાંથી કોઈ બચ્યાની પણ વાત જાણી નથી, કેમકે યુગે યુગે ભાગ્યે બે ચાર બચતા હોય તો, બાકી કોઇના બચ્યાનું સામાન્ય રીતે પ્રસિદ્ધ નથીઃ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ गीता ॥ એમાંજ પોતાનું ભાન ભુલીને લાખો અર્થાત્ અગણિત લોક પચી ગયાછે, અર્થાત્ એમાંના એમાં

એવા ડુબ્યાછે કે કોણ હતા ને ક્યાં ગયા તે પણ જણાયું નથી; ને કેટલાક વળી એવું ભાન ખોયા છતાં એ ખોયેલું ડાહાપણ એમાં ને એમાંજ શોધવા મંડયા, અર્થાત્ માયાને આશ્રયે રહી ધર્મ ચલાવનાર સ્વાર્થી આચાર્યો થયા તે પણ એમાં એવા પચી ગયા કે તેમણે જે વાત શોધવા માંડી ને જડી એમ માની, તે તેમને પણ વાસ્તવિક જડી નહિ. અખો પણ એજ કહેછે કે " અખા એ અંધારો કુવો, ઝઘડો ભાગી કોઇ નવ મુવો, એકનું થાપ્યું. બીજો હણે, એકથી આપને અદકો ગણે."

૩. ખરા અધિકારીનાં લક્ષણ કહેછે કે જે પ્રેમનો નશો પીએછે, નહિ કે થોડોજ ચાખેછે, પણ હાથે ઘુંટી રગડીને ખુબ પીએછે, તેને નિત્ય, ક્ષણે ક્ષણ, નવા નવા આનંદ સમજવામાં આવેછે. આ પ્રેમને રખે માયિક એકવ્યક્તિનિષ્ઠપ્રેમ સમજો એમ, ધારી કહેછે કે એવો ખરો પ્રેમ પીવેલો માણસ તો આખા બ્રહ્માંડમાં પોતાના રૂપનો આનંદ લેછે, અર્થાત્ બધું બ્રહ્માંડ અને પોતે એવો ભેદ તેને જણાતો નથી. આવાનેજ ખરું જ્ઞાન થવાનું બીજાને નહિ. અને એવા પ્રેમની ખુમારી તારી આંખમાં ચઢેલી જણાય છે. માટેજ તું ખરો અધિકારી છે. એકવ્યક્તિનિષ્ઠપ્રેમથી સર્વપ્રેમનો માર્ગ પણ આમ પ્રકારાન્તરે સૂચવ્યો છે.

૪—૫. આ પ્રમાણે જીવને ખરા જ્ઞાન તરફ પ્રોત્સાહન કરી. હવે તેને ત્યાગ કરવાની વસ્તુઓ ધીમે ધીમે બતાવેછે. તું જ્ઞાન પામી ગાભરો થઇ રહ્યોછે, તો શું તું કોઇ બીજાને શોધેછે?—તારા કોઇ, ગુરુ, સ્નેહી, સંબંધી, પ્રેમસ્થાનને શોધેછે ? કે કોઇ વસ્તુ પદાર્થ કાંઇ શોધેછે ? આમ હોય તો તારો સ્થૂલત્યાગ પણ નકામોજ છે; કેમકે તું જે માયાને દૂર જવા કહે છે તેનેજ વળગવા દોડેછે,

આવા હેતુથી કહેછે કે એવું હોય તો તારા બોધમાં ધૂળ પડી, આટલો સ્થૂલત્યાગ સુધીનો પણ તારો બોધ ૨૬ છે: न निरोधो नचोत्पत्तिर्नबद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ पंच ॥ ખરું શોધવાનું એ નથી, પણ આત્મસ્વરૂપ, તારું પોતાનુંજ રૂપ, તે છે. એ વિના બીજું ન શોધ. એ બોધ થઇ સર્વાત્મભાવ થયો કે તમામ વાત જડશે, અને એ વીસરી જઇ બીજું બીજું બધા લોક શોધેછે માટેજ હેરાન થાયછે. એક જ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનના પ્રસંગે છાન્દોગ્યમાં એજ નિર્ણય છે: यथैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं भवति वाचारंभण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् વગેરે. સામાન્ય લોક જે દુઃખ વેઠેછે તે ખરી વાત મૂકી ખોટી શોધવાથીજ, તેના ઉદાહરણ તરીકે કહેછે કે કોઇ આખી દુનીયાં કેવલ નારીમય દેખે એવા લંપટ હોઇ એમાંજ પરમ સુખ માનનારાછે, કોઇ બધું વિશ્વ સુવર્ણમય માની તેને સેવામાંજ પરમમોક્ષ સમજ્યા છે, કોઇ પૂરા વિષયગ્રસ્ત નહિ તો જરા મીઠી જીભે છેતરાનારા, કે કોઇની એકાદ સુવર્ણરંગી લટ પર ફીદા થનારા, કે અદાવાળી આંખ પર મરી પડનારા ને તે તે વાતમાં પરમાનંદ માનનારા છે—પણ સર્વે અહો ! કેવા ભમેછે, કષ્ટ વેઠેછે, હાય મારેછે, ને પરિણામે શુદ્ધિ ઠેકાણે આવતાં રડેછે ! આમ કોઇ આમાં, કોઇ પેલામાં, એમ લોક અગણિત વાતમાં અગણિતરૂપે આનંદ કલ્પેછે, પણ તે બધા કલેશમય ને વ્યર્થ છે. ખરી આનંદમય વાત, નિત્ય ચાલે તેવી તો, કહીંની કહીં રહી ગઇછે—તે સહજ જડે તેવી નથી; કોઇ તારા જેવા અધિકારીને જડે તો જડે.

૯–૭. જીવના અધિકારની પ્રશંસા કરી, બીજી સર્વ જ્ઞેય વાતનો નિષેધ કરી, ખરી જાણવાની વાત સૂચવી દીધી. હવે તેનું સાધન સૂચવવા યુક્તિ કહી બતાવે છે. આવી શંકા વારંવાર બને છે કે જ્યારે સર્વત્ર બ્રહ્મભાવ થવાનો ત્યારે વ્યવહાર નીભે નહિ; કેમકે તે વ્યવહારનો કર્તા કોઇ રહેતો નથી, તેમ સર્વ બ્રહ્મભાવ થવાનો સાક્ષી પણ કોઇ ઠરતો નથી, એટલે આવી વાત કરવી અનુભવવિરુદ્ધ છે. આ શંકાનું વાસ્તવિક સમાધાન એમ છે કે સર્વ બ્રહ્મભાવ અનિર્વચનીય છે, તો તેનુ નિર્વચન દ્વૈતભાવ વિના બનતું નથી, માટે દ્વૈતાશ્રય કરીને સર્વ ઉપદેશાદિક પ્રવર્તે છે, બાકી વસ્તુગતિ તો એજ છે કે એવું બને છે, તે જેને બને છે તે સમજે-છે, બીજાને કહેવાય તેવું નથી. બૃહદારણ્યકમાં એજ કહેલું છે કે यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्. એક પાશ્ચાત્ય તત્વજ્ઞાની પણ કથે છે: “In relating my individual self to an outward object, I at the same time necessarily presume that the two, I and the object are entirely distinguishable as terms in the relation, but there is a wider unity in which are both alike embraced.”:—JOHN CAIRD. આજ શંકાના વાસ્તવિક સમાધાન માટે કંઠરવે તો પદ ૧૦ માની સાતમી કડીમાં કહેવામાં આવશે, પણ અત્રે આ શંકા મનમાં રાખી તેના સમાધાન માટે નાનો સરખો સ્થૂલ અનુભવ, સાધનની સૂચના ભેગો જણાવી દે છે. કહે છે કે હું નાનો બાળક હતો ત્યારે મારું તારું એવો ભેદ હોઇ કામક્રોધાદિ વિકારથી ક્લેશ પેદા થતો નહિ, એટલે તમામ વાત છે તેવીજ જણાતી; પણ જેમ જેમ વર્ષ

વધતાં ગયાં, જેમ જેમ સંસારની આંટીઓ બંધાતી ગઈ, પરણ્યો પ્રજા થઈ, વગેરે જવાબદારી વધતી ગઈ, તેમ તેમ અવળું જ્ઞાન વધતું ગયું—આ મારું, આ પારકું, મારાંને માટે ગમે તેમ કરી મેળવી આણવું, પારકાંનું ગમે તે થાઓ, આવો વ્યવહાર ઉઠયો. આવી વાતનું એક નામ કહીએ તો એજ કે પરભાવ—પારકું પોતાનું એ બુદ્ધિ, બંધાઈ, એનુંજ નામ મન; તે ખરેખર ઘણુંજ સ્વાર્થી ને તેથી કેવલ અનાચારી તથા ખરું જ્ઞાન ગમે તેમ કરી પણ ભુલાવનાર—કુડું થઈ પડયું. ત્યારે જો ફરી બાલપણ આવે તો વાસ્તવિક સર્વબ્રહ્મભાવ થાય એ સિદ્ધ વાત, એમ સમજાવવા એજ પૂછેછે કે ભાઈ ! ત્યારે ફરી બાલપણ ક્યાં ગયાથી મળે ? ઉત્તર તો સ્પષ્ટજ છે કે કહીં પણ જવાથી નહિ, પણ વચમાંનો કુડો ખેલ મનાવનારું જે મન તેને ઉરાડી દેવાથીજ મળે. આ મન કેમ ઉડે તેની પ્રક્રિયા સહજમાં જણાવે છે. આ દુનીયારૂપી પોથી વાચતાં વાચતાં એ મન બંધાયું છે, તો એ બધું ભણેલું હવે ભુલવા માંડ, અને એમ કરતાં માથે પળીયાં તો આવી જશે એવું એ કામ દુઃખસાધ્ય અને કઠિન છે, પણ પળીયાં છતાંએ નાનો બાલક બની જા—અર્થાત્ ભાન ભુલી જા એમ મતલબ નથી, પણ આટલો મનનો ખેલ છે એમ વિવેક કરી તેને વીસાર, અને સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનમાત્રમાં લીન થા—એટલે જે મસ્ની હારૂડીયા, બ્રહ્મની, માયાના આનંદવાળા લોક ખોળે છે તે તને ખરે રૂપે મળશે, જે સુખ શોધવામાં બધું જગત્ બેવકુફ બને છે તે સુખ ખરે રૂપે તને પ્રાપ્ત થશે;—ને એ પ્રાપ્ત થયાં પછી કદાપિ ટળશે નહિ, જન્મમરણ પણ થશે નહિ, કેમકે પછી કર્તા ભોક્તા એ ભ્રમ નિરસ્ત થવાથી તને પાપપુણ્ય અડનારાં નથી, કે તને લેઈને તારા સુખમાં

ફરી વધઘટ થાય : भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ मा. उ. ॥ આમ ખરા ત્યાગનું રૂપ જણાવી કેવલ ભગવાં કરવા વગેરેમાંજ ત્યાગ સમાતો નથી એમ સૂચના પણ કરીછે. *

---

(૭)

ખરો સાત્વિક બોધ અને સાત્વિકત્યાગની પ્રક્રિયા જાણ્યા પછી, ને તે અનુભવમાં આણવા પછી માયા રહેતીજ નથી. પોતાની મેળેજ ચાલવા માંડેછે.

૧. જે મન માયાનુંજ બનેલું છે, તે નાશ પામતાં, અર્થાત્ તેનો જીવે જ્ઞાનથી નાશ કરવા માંડયે છતે માયા તેમાંથી નીકળી જવા માંડી ને જીવ મન અને માયા એનો એકભાવ બ્રહ્મરૂપે થવા માંડયો તે વખતમાં મનનું બોલવું છે. માયાનો સંસ્કાર એક વાર થયા પછી છૂટવો ઘણો મુશ્કેલ છે. ગમે તેમ કરી ત્યજે તો પણ ફરી વળગ્યા વિના રહે નહિ એવો દુર્ઘટ છે. માટે આટલા વિરાગમાં મરી જતું મન પણ માયારૂપી પોતાની પ્રિયાને વીસરતું નથી. પણ સત્વનિષ્ટ વિરાગ પ્રબલ વર્તી મનનો ને જીવનો નાશ કરી બ્રહ્મ માયા સર્વનું ઐક્ય કર્યા વિના રહેતો નથી. કહેછે કે અરે માયા ! તારું ને મારું દીલ એક થયું છે, હું તારા રૂપજ છું ત્યારે હવે તું ખીજાઇને અર્થાત્ હું તને ત્યજવા માંડું છું એમ સમજી ખીજાઇને શા માટે દીલ પાછું ખેંચી મને દુઃખી કરેછે ?

---

* જડ ચૈતન્ય અભિન્ન છે એટલે ત્યાગ—સર્વ ત્યજયું એવો બાહ્ય ઢોંગ, વ્યર્થ છે. માનસત્યાગજ સિદ્ધ છે. જુઓ ગીતાજી અધ્યાય ૧૮, શ્લોક ૧૧.

હું તને ત્યજતું નથી, મારે તો તનેત્યજવાનું દિલ પણ નથી, પણ જીવ મોહાજ્ઞાનમાં પડી મને એમ કરાવે છે તે મારો દોષ નથી. તારી આંખોમાંની મીઠી ખુમારી પીનેજ હું જીવું છું તો તું તારાં નયન હવે મારા પરથી કયાં ફેરવી લેછે? આમ જ્યારે ખરું જ્ઞાન ઉદય પામેછે ત્યારે માયા પોતાની મેળે નાસેછે. વિલક્ષણ છે કે પૂર્વે જ્ઞાન માયામાં દબાઇ રહેતું હતું હવે માયા તે જ્ઞાનને ખડું થયું જોતાંજ જીવ લઇ નાસેછે.

૨. વળી મન પોતાનો ને માયાનો વિશેષ સંબંધ સ્મરણ કરાવેછે કે હું તારા પરજ દીવાનું છું, અર્થાત્ તનેજ નિરંતર દેખું છું, તારા વિના બીજી કોઇ વાત મારા ધ્યાનમાં નથી. આવો કેવલ તારામય થઈ રહેવારૂપી આસક્તિનો મદ્ય તેંજ મને પાયોછે. કે જેને લીધે તારા વિનાની અર્થાત્ જ્ઞાનાદિકની વાત મને સુજતી નથી, તો હવે તારે ફાવે તેમ કર. મારે તોયે તું, ને જીવાડે તોયે તું. હું તો તારે શરણે છું—ને શરણાગતનું રક્ષણ કરવું એ સર્વનો, ને તારા જેવાં સમર્થનો ધર્મ છે, તો શરણ આવેલો અને વળી આ રીતિનો તારો ભક્ત, તારામાંજ લીન થયેલો, તેને હવે સાચવી લેવો એ તારી ફરજ છે; માટે ગમે તેમ કર પણ મને જીવાડયા વિના ચાલવાનું નથી.

૩. આમ જ્ઞાન થયા પછી માયા પાસે આવતી નથી એટલે મન પોતાની મેળેજ મરવા માંડેછે, છતાં તેને માયાનો સંસ્કાર છૂટતો નથી, માટે વળી માયાને વળગવા જાયછે ને એનીજ લાલસામાં મરેછે. મનનો ધર્મ વિલક્ષણ છે! એની રટના, એની ઇચ્છા, ને એની ભાવનાઓ કલ્પી પણ ન શકાય તેવી છે; ને તે બધી સફલ થાય તેમ પણ નથી, તો તેના સુખદુઃખાદિની તો

વાતજ શી ? મનની આવી આસક્તિ રહ્યાંજ જાયછે; પણ જ્ઞાન થતાં તે મનનો સમૂલ નાશ થઇ જાયછે. આ વાતજ હવે કહીછે. મન માયાને વળગવા ઘણું એ તરફડયું પણ માયાએ હાથ ધર્યો નહિ; ત્યારે નિરાશ થઇ કહેછે, અરે ! તારી ને મારી પ્રીતિને ધિક્કાર છે ! તું શું વિચારી રહીછે? જેમ કોઇ વિલક્ષણ સ્વપ્ન જોઇ ચમકી રહી હોય તેમ શા વિચારમાં ગુમ થઇ મારું કહેલું સાંભળતી નથી ? ખરો વિરાગ એવોજ થાયછે કે જ્યારે તમામ પાસાથી મન નિરાશ થાયછે ત્યારે ઠરેછે, ને માયા તો સ્વપ્નમયજ છે એમ થોડું થોડું સમજવા માંડેછે. એજ વાત વળી લંબાવીને કહેછે કે અરે માયા ! તું હોઠે આંગળી મૂકી શું વિચારી રહી છે ? માયાને અત્રે છેક સ્ત્રીના રૂપે વર્ણવવામાં રહસ્ય એવું છે કે મનમાંથી સ્ત્રીલાલસા બહુ મોડી અને મુશ્કેલીએ છૂટેછે. પરમાર્થમાં તો માયાને સ્ત્રીરૂપ કલ્પવાનો હેતુ તેની પુરુષ અથવા બ્રહ્મને અધીનતા જણાવવાનોજ છે.

૪. માયા આ પ્રમાણે સ્તબ્ધ બની, તે પછી અદૃશ્ય થવા લાગી. સ્ત્રીના શરીરમાં સ્તબ્ધતા થઇ જવાથી તેનું માથું ઝુકીને પડવા લાગ્યું, તેવામાં અલક, લટ, છૂટી ને તે જોવા માંડી, એટલામાં તો એ વિજળીની પેઠે ઝંખાઇને, જાણે લજવાઇનેજ હોય નહિ; તેમ નાશી ગઈ. જેમ મન પાછું હઠતું ગયું તેમ, માયાના અંશ એક પછી એક છૂટવા લાગ્યા અને પરિણામે આખી અદૃશ્ય થઇ ગઇ. મનોધર્મ કેવો દુષ્ટ છે ! આટલે સુધી માયા અદૃશ્ય થયા છતાં પૂછેછે કયાં ગઇ ? હજુ પણ માયાના ચક્રથી થયેલી ભ્રમણા ટળતી નથી ! પણ આવી આધાર વિનાની સ્થિતિ કયાં સુધી ચાલે ? છેવટ હા ! એમ કરી વળી એક વાર

ક્યાં ગઇ એમ ઉચ્ચારી, મન મરણ પામે છે ! અર્થાત્ જ્ઞાનમય આત્મામાં લીન થાયછે, ને એમ થતાં માયા અને બ્રહ્મનો પણ અભેદ સમજાય છે, તેથીજ કહેછે કે બ્રહ્માંડ બેઠી છાઇને, માયા તો બ્રહ્માંડરૂપજ છે, બધો બ્રહ્માંડનો ખેલ એનોજ છે, ને તે બ્રહ્માશ્રિત છે, એટલે બ્રહ્મમય છે.

૫. આવું કેવલ અભેદનું જ્ઞાન ઉદય થતાં દેવ, સંપ્રદાય, વગેરેની પણ વાત મિથ્યા થાયછે. આવું જણાવવાને કહ્યું કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, વગેરે દેવાદિક તે તું હોય ત્યાં સુધી છે, પરમાર્થમાં સર્વ બ્રહ્મ છે; હવે તો હું–તને મોહી રહેનાર મન,–તું–માયા,–અને બ્રહ્મ, એ ત્રિપુટી-જ્ઞાન, જ્ઞેય, જ્ઞાતા–સર્વે એક છીએ—આવીજ નિર્વિકલ્પસમાધિ સિધ્ધ થઇ છે. આ બધો ખેલ ખરા પ્રેમની, બ્રહ્મની લીલાનોજ છે. लोकवत्तुलीलाकैवल्यम् એ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના શ્રીમચ્છંકરાચાર્યના ભાષ્યમાં પણ જગત્સૃષ્ટિનું આવીજ કોઇ અહેતુક સ્વાભાવિક લીલારૂપે વર્ણન છે. મનોનાશ થયા વિના પરમજ્ઞાન કે બ્રહ્મભાવ બનતો નથી, આમ સિધ્ધાન્ત જણાવી, તે યયાની પ્રક્રિયાનું અત્રે વર્ણન કર્યું. સર્વ ધર્મમાં રહસ્ય આવીજ જાતિનું હોય છે. વેદશાસ્ત્રવિરુધ્ધ જે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ તેમાં પણ જન્મ્યા પછી થોડીજ ઉંમરે ક્રાઇસ્ટને મારી નાખ્યો એવી વાત કાંઇક આવા રૂપકરૂપે છે એમ મનાય; કેમકે તેના મરવામાંથીજ માણસનો મોક્ષ થયો એમ કહેલું છે. આ પદમાં મનને વશ કરવાનો ક્રમ પણ સહજ સૂચિત છે. પોતાના પ્રિય ગણેલા અંશ ધીમે ધીમે ત્યજવાથીજ મનનો સમૂલ નાશ થઇ રહે છે, એ રહસ્ય છે. યોગમાર્ગે પણ કુંડલીના પ્રબોધ પર્યંતની સુષુમ્ણા નાડીમાં ધારણા બને તો મનોનાશ સ્પષ્ટજ છે.

૬. આમ મનોનાશ થઈ, બ્રહ્મભાવ ઉદય પામ્યો અને દ્વૈત, ધર્મ, કર્મ વગેરે વ્યવસ્થા વ્યર્થ ઠરી ત્યારે આવું માનનારો તે નાસ્તિક કે આસ્તિક, કોણ ? એમ સમજાયા પછી પોતે કોણ એમ જાણવાની પણ એવા જ્ઞાનીને દરકાર નથી. એ જણાવવાનેજ કહે છે કે મને નાસ્તિકવર કહો, કે આસ્તિક કહો, ગાંડો કહો પણ મારે તેની ચિંતા નથી; આવી સિદ્ધ વાતમાં નાસ્તિકતા કે આસ્તિતા કે ગાંડપણ વગેરેનો આરોપ કરનારને માટે મારી વાત નથી, પણ હું—જ્ઞાતા, તું –જ્ઞેય એ સર્વે એક છે, એવો મર્મ સમજનાર, એવો વ્યંગ્ય ખોળીને પકડી લેનાર, અધિકારી માટે છે. તેવા તો વિરલજ હોય !

---

(૮)

આ પ્રમાણે માયાનું જુદા જુદા પ્રકારે વર્ણન કરી હવે તે માયાનું સ્વરૂપ તથા તે માયાનો ત્યાગ યથાર્થ સમજાયા પછી ખરો વિરાગ કેવો થાય છે તેનું વર્ણન આપે છે. માયા વિષેજ આટલા પ્રકારાંતર કરી કરી લખવાનું રહસ્ય એ છે કે માયા ત્યજવી કે સમજવી ઘણી દુર્ઘટ છે.

૧. જ્ઞાની કહે છે કે હું વૈરાગીજ છું, ભગવાં લુગડાં પેહેરવાથી થયેલો નહિ, દીક્ષા લઇ અમુક સમ્પ્રદાયને વળગેલો એવો નહિ, કે નહિ ફક્ત થોડા વખતથી થયેલો, પણ અનાદિ કાલનો, જ્યારથી જન્મ્યો ત્યારનો વિરાગીજ છું. એવો વિરાગ ઉદય કેમ થયો તેનું કારણ કહે છે કે રામ અર્થાત્ સર્વમાં રમી રહેનાર પરબ્રહ્મ તેમાંજ લીનતા થઇ છે, ને તે અચલ, કદાપિ ટળે નહિ તેવી થઇ

છે, એટલે બીજી વાત મિથ્યા છે. સર્વ વાત તેનેજ અધીન છે, ને તેમાં હું સ્થિર છું એટલે બીજી વાતનો વિરાગ સ્વાભાવિકજ છે. મૂલ બ્રહ્મસ્વરૂપ કશાથી રાગ પામેલું છે નહિ, સર્વદા વિરાગીજ છે.

૨. મૂલથીજ વિરાગી હોવાનું કારણ હવે યુક્તિપૂર્વક કહી બતાવે છે. આ જગત્માં જે વખત આવવું થયું તે વખત મારી સાથે આ શરીર વિના કાંઈ હતું નહિ, તેમ જવામાં પણ તેવુંજ થવાનું છે, તો મારું મારું માની લીધેલું તો કાંઇ પણ મારું નથી, એ સિધ્ધ વાત છે; માટેજ મિથ્યા વચલી બાજી, વચમાંની વાત, બધો માયાનો વ્યવહાર વચમાં માંડયો તે મિથ્યા છે, સ્વપ્નવત્ છે, ત્રિકાલમાં સ્થિર રહે તેવો નિત્ય નથી. માયાનું સ્વરૂપ કહેતાં શ્રીકૃષ્ણભગવાન્ કથેછે કે अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ गीता ॥ માયા કેવલ વ્યકતમધ્યજ માનીછે, કેમકે ભૂત અને ભવિષ્યમાં ન છતાં કેવલ વર્તમાનમાંજ તેની સત્તા મનાઇ છે. આમ માયા નિત્ય નથી, ને પોતે તો વિરકતજ છે, ત્યારે પૂછેછે કે હે સંતો ! હે જ્ઞાનના શુદ્ધ અધિકારીઓ ! તમે કદાપિ કદાપિ ચલીને તે માયા પર પ્રેમ કરી જાઓછો, તે શા ઉપર કરોછો? એનો સ્વભાવ તો નિત્ય નથી, એ તો ઘડીમાં ભાગેછે ને ઘડીમાં રાજી થાયછે; આવી મિથ્યા વાત પર મમતા કેમ કરોછો ? તમારું નિર્લેપ સ્વરૂપજ ઓળખી વિરકત રહો.

૩. દુનીયાંમાં પ્રેમ, અર્થાત્ આ, તે, એવો વ્યકિતનિષ્ઠપ્રેમ, માણસને હેરાન કરેછે. જેવો પોતાના સ્વાર્થ પર પ્રેમ હોયછે તેવો બીજા પર નથી હોતો, પણ તેથી તરતજ ઉતરતો પત્નીપર હોયછે. પણ વિચારવાન્ પુરૂષો જાણેછે કે એ પણ કેવલ સ્વાર્થની સગી

છે, એનેજ માટે, એની પ્રજાને માટે, કાળાં ધોળાં કરવાં પડેછે, એમ એ તો માણસની પછવાડે કષ્ટરૂપ થઇ પડીછે, મહા અનર્થ કરાવનાર ભૂતની પેઠે વળગી છે. આમ વિચાર કરતાં કદાપિ પત્નીનો સ્વાર્થ સમજાઇ તેના પર વિરાગ આવે, પણ જેણે આપણને જન્મ આપેલો અને જેના હાથમાં ઉછરેલાં તેના ઉપરનો સ્નેહ કેમ તૂટે ? એમાં પણ વિચાર તો સ્પષ્ટજ છે. સર્વે સ્વાર્થનું સગું છે, કમાઇ લાવે તો દીકરો નહિ તો પથરો એ લોકપ્રસિદ્ધ છે, તો તે સંબંધમાં પણ લપટાઈ રહેવામાં માલ નથી. અહો એવાં કેવલ નિઃસ્વાર્થી જણાતાં માબાપ તે પણ સ્વાર્થ સાધે ! એ ખરેખર આખરની છેલ્લીજ ઠોકર છે ! પણ તેવી ખાધા વિના ખરો વિરાગ થતો નથી.

૪. લખવાનું તાત્પર્ય એમ નથી કે પત્ની, મા, બાપ, વગેરેને ત્યજીને નાશી જાઓ; પણ એમ છે કે તેજ તમારા પરમશ્રેયનું સ્થાન છે એમ જાણી ભુલાવામાં ન પડો. એ બધાં માયાનાં બંધન છે, તેની ઉપાસનામાં આસક્ત ન થાઓ, પણ ખરો પ્રેમ પૂર્ણપુરુષ પરબ્રહ્મમાં બાંધો કે મોક્ષ થાય. આવા આશયથીજ કહેછે કે ભાઈ આવા સંબંધોમાં કદી ને કદી એવો અનુભવ જરૂર થશે કે જેથી મન ચીરાઇને મરી જવાય, પણ કોઇને કહેવાય નહિ; એમ કંટાળતાં ભીતર એવું દાઝશે કે કાંઇ ગમે નહિ; આમ પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ, વિચાર કરતાં માયાનો ખેલ નકામો જણાવાથી મન ગભરાઇ રહે ને શું સાચું તે શોધે, પણ તેને કોણ બતાવે ? આમ જ્યાં ભીતર દાઝયું ત્યાં ઓસડ કેમ લાગે, અને સાચી વાત કોણ બતાવે કે જેથી એ ભીતરમાં આનંદ ઉદય પામે ? માબાપ સગાં સંબંધી એ સંબંધોથી

ખરે, શાધેલા ઉપાય મળવાના નહિ, કેમકે એ તો ધૂળ ઉપર લીપણ છે, એમના પરના સ્નેહથી ખરો પ્રેમભાવ સમજાવાનો નહિ. માટે જે જે લાક એવી વાતોમાં લીન થયાછે તે કાચી બુદ્ધિના, પામર પ્રાણી છે એમ હે મુમુક્ષુઓ ! નક્કી સમજજો.

૫. માતાપિતાદિકમાં કદાપિ સ્નેહ ભલે ન લાગો, પણ પોતે પસંદ કરી સમાનશીલવ્યસનવાળો ખરો પ્રેમી મિત્ર કર્યો હોય તેનાથી કેમ છૂટા થવાય ? છૂટા થવા ન થવાની વાત નથી, પણ તેજ તમારો ઇશ્વર એમ સમજવામાં ભુલ છે કેમકે તે શુદ્ધ બ્રહ્મમય, પ્રેમમય હોય તો જુદી વાત, પણ તેમ નથી, તે પણ માયામયજ છે. એ વાત સ્પષ્ટ કરેછે કે તેઓ પણ માયાના સંગી છે, પોતાની વાત પર રોકાયલા છે, હુંપદ ત્યજતા નથી, તન્મય થતા નથી, ને સર્વદા આ મારું આ મારા મિત્રનું એમ માની જુદા ને જુદા રહી સ્વાર્થબુધ્ધિ બતાવેછે, ને સ્વાર્થપરાયણ હોયછે. વળી આવા સ્વાર્થ ઉપરાંત એવા અહંપદયુક્ત પણ હોયછે કે તારા મનની વાત ખરી, જેવી હોય તેવી સમજતા નથી ને તારે તો તારા મનમાંજ અટવાવું પડેછે, આટલુંજ નહિ પણ વળી પોતેજ ડાહ્યા છે એમ સમજી તને મૂર્ખપણ બનાવવા ચૂકતા નથી. આવા કેવલ ભેદભાવ અને સ્વાર્થબુદ્ધિવાળા તે મિત્ર કેમ ગણાય ? એમાં પણ આસક્તિ હોવી મિથ્યા છે.

૬. બધાંનો દેહિકત્યાગ કરવાની ના કહેછે, ને વળી ત્યાગ કરો એવી યુક્તિઓ બતાવે છે ત્યારે સત્ય શું ? સત્ય એટલુંજ કે પ્રેમ જો કરવો હોય તો બ્રહ્મ સાથે કરો, અનિત્ય વસ્તુઓ સાથે ને માયિક પદાર્થો સાથે ન કરો. તેની પ્રક્રિયા એ છે કે યાવદ્જ્ઞેય પર સમાન પ્રેમભાવ માનો, સર્વને પોતાનાં જાણો ને એ સર્વાધાર

ઇશ્વર પર–આત્મારામ પર પ્રેમ રાખો. વેદ, પુરાણ વગેરે શાસ્ત્રોનો તેમ જુદા જુદા મહાત્મા અને આચાર્યોનો એજ વાસ્તવિક અનુભવ છે—ખરો આનંદમાર્ગ એજ તેમણે શોધ્યોછે. તમે પણ તેમ કરો, ને તેમ કરતાં કદાપિ માયાના જીવ થોડું સારું કહે, કીર્તિ નિંદા ગમે તે કરે, તો તેની લેશ પણ દરકાર ન કરો. કર્તવ્યથી ચૂકો નહિ, પણ તેમાંજ આસક્ત ન થાઓ. કેમકે જે જ્ઞાની છે તે कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ गीता ॥

૭. આમ કરવામાં તો ઘર વેચીને તીરથ કરવાની વાત થઇ, માટે એ ધર્મ કામનો નહિ. ઘર સાચવવું ને હરિભજન કરવુ એ ખરો માર્ગછે એમ કોઇ--ઘણા ધર્મસંપ્રદાયવાળા—બતાવે છે તે ઠીક છે. એ વાત ખોટી છે એમ જણાવ્યું છે. આમ હોયજ નહિ, કેમકે જેને હરિ ઉપર ખરો પ્રેમ છે તે હરિ વિના બીજું દેખતો નથી, ને હરિ તો સર્વત્ર છે, ત્યારે આ મારું ઘર ને આ હરિ એવો ભેદભાવ ક્યાં રહ્યો ? સિદ્ધાન્ત એજ છે કે મોક્ષ કેવલ અભેદનો અનુભવ કરવામાં છે બીજા કશામાં નથી, ઘર બાળી તીર્થ કરવાની પણ વાત નથી, કેવલ ભેદનો તથા ન્યૂનાધિકતાનોજ નિષેધ છે.

આ કડીમાં સર્વે દ્વૈતવાદીઓના ખંડનની સૂક્ષ્મયુક્તિ કહીછે.

૮. ત્યારે ખરો ભક્ત, ખરો પ્રેમી, ખરો જ્ઞાની કોણ ? જે અમે પ્રેમી છીએ એમ કહેતા ફરેછે તેવા રાગી લોક ખરા રાગી—પ્રેમી—નથી; એ તો એમ કહેછે તેટલામાંજ તેમનો સ્વાર્થ જણાઇ આવેછે, અમે પ્રેમી ને બીજા નહિ એ ભેદબુદ્ધિજ તેમનું અજ્ઞાન જણાવેછે; પણ ખરા પ્રેમી, જ્ઞાની, તો એજ કે જે વિરાગી છે અર્થાત જે પોતાના પ્રેમસ્થાન—બ્રહ્મ—સિવાય બીજા

જાણતા સરખા પણ નથી, બધું પ્રેમસ્થાનમય દેખેછે, મારું તારું એ પરથી વિરાગ પામ્યા છે. ભેદ એ શબ્દ સમજતા નથી. આવાનેજ વેરાગી કહેવાતા હોય તો દુનીયાંમાં વેરાગી થઇ ફરેછે તે કેવા ? જેઓ રાગ અર્થાત્ પ્રેમ, અને વિરાગ—ત્યાગ—એ બેને એકરૂપે—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે—નથી સમજતા તે તો દુનીયાંમાં ભીખ માગવા માટે વેષ ધરનાર વેરાગીઓ છે. ખરા વિરાગી તો પ્રેમીજ છે; કોઇ પર પ્રેમ ન રાખતાં સર્વને ત્યજીને નાસનાર વિરાગી નથી એ તો કેવલ પેટને માટે ભમનારા છે.

૯. આ પ્રમાણે હોવાથી સિદ્ધાન્ત કે નિર્વિકાર પરમાત્મા એજ પરપ્રેમાસ્પદ છે; તેનો પ્રેમ કરનાર મણિરૂપ અધિકારીઓને લોક પથ્થરરૂપ ગણે તો પણ ભલે. એમના કહેવા ઉપર તે પ્રેમનો સંબંધ નથી.

---

(૯)

વિવેક, વિરાગ, શમાદિષટ્સંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા એ ચાર બ્રહ્મજ્ઞાન પામવાનાં સાધન કહેવાયછે; ને જેનામાં એ ના હોય તેને બ્રહ્મજ્ઞાન સાંભળવાનો અધિકાર પણ કહ્યો નથી. આવાં સાધનોમાં પણ વિવેક અને વિરાગ વિના તો નજ ચાલે એમ સૂક્ષ્મસિદ્ધાન્ત છે. તો પરમવિરાગ પામી, બધે બ્રહ્મભાવનો પ્રેમ મનન અને નિદિધ્યાસનથી માની, તૈયાર થયેલા અધિકારીનો બ્રહ્માનંદ કહી બતાવેછે. વારંવાર કહ્યુંછે કે આ આનંદ અવર્ણ્ય છે, છતાં તેનું કાંઇક વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન છે. આટલે સુધી આવ્યા પછી, મનોવૃત્તિને કેવલ નિર્મૂલ કરી બ્રહ્મભાવના દૃઢ થવા માટે વિવિધ માર્ગ છે. જડયોગ, પુરુષયોગ, ધર્મયોગ, ભક્તિયોગ, હઠયોગ, જ્ઞાનયોગ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન અધિકારીની યોગ્યતા પ્રમાણેના

ભિન્નભિન્ન યોગમાર્ગ ઠરાવેલાછે. એ સર્વની વાત અનાદિકાલથી કેવલ ગુરુગમ્યજ રહેલી છે, ને તેમ હોવાનું કારણ પણ છે, કેમકે એવી સૂક્ષ્મ વાત ગ્રંથદ્વારા યથાર્થ કહી શકાતી નથી. અત્રે તે કહી બતાવવાનાં પ્રસંગ કે સામગ્રી કાંઈ નથી, પણ આ સ્થલે તેની સૂચના માત્ર કરી તે પછીના બ્રહ્માનંદનુંજ કાંઇક ભાન કરાવવા ધાર્યું છે. એ વર્ણન ત્રણ પ્રકારે કરી બતાવ્યું છે. માયાથી છૂટા થઇ તેનો બ્રહ્મભાવ સમજી વિરક્ત થયેલા જ્ઞાનીની સ્થૂલ ઉક્તિ પ્રથમ આવેછે (૯); પછી શુદ્ધ બ્રહ્માનંદ કેવલ અવાચ્ય છે તેનું વર્ણન તેવા આનંદમાં મસ્ત થયેલાની ઉક્તિદ્વારા છે (૧૦); ને આખર અવર્ણ્ય છતે પણ કાંઇક તાદૃશ બતાવી શકાય એવી ઉપાસનાને યોગ્ય બ્રહ્મસ્તુતિ છે (૧૧). ગ્રંથસમાપ્તિ વખતે મંગલ પણ એમ પ્રકારાંતરે થઇ રહેછે.

૧. માયાનો બ્રહ્મભાવ થઇ રહ્યા પછી બોલેછે કે બાહ્ય દુનીયાંની નજરે મારાં માયિક સુખ મારાથી છૂટી ગયાં માટે હવે હું દુઃખી હોઇશ એમ લાગતું હશે, તેથી હું એમ કહું કે હે મારી પ્રિયા માયા ! તેં જે જે આનંદ કરાવેલા તે તારી જગો મારા દિલરૂપી તખ્તપર કોઇએ અદ્યાપિ પૂરી નથી, તને મૂક્યા પછી મને તારા જેવો આનંદ આપનાર કોઇ પ્રાપ્ત થયું નથી, તો સંભવે; પણ નહિ, મારા દિલમાં જે આનંદમય પથારી થઇ રહીછે તે હવે સૂની છે એમ ન જાણવું, પ્રથમ તો તું એકલીજ મારાપર કૃપા કરી રહી હતી, હાલ સર્વબ્રહ્મબોધ મળતાં પરમાનંદ સર્વત્ર જામી રહ્યો છે ને તે વળી નિત્ય છે, હરદમ મારા શ્વાસોચ્છ્વાસની સાથે જડાયલો છે, ' તું ' એ શબ્દજ મિથ્યા થયોછે.

૨. એવો કલ્પિત પ્રેમ શા કામનો ? ખરા પ્રેમનો અનુભવ

તો દુનીયાંમાં છે. આવી શંકાનું સમાધાન કરેછે કે દુનીયાં ભલે પ્રીતિ ભરેલી હોય, ને ભલે તે પ્રીતિનો કોઇ ભાગ્યવાન્ માણસ અનુભવ કરતાં હોય, આટલુંજ નહિ પણ દુનીયાંમાં તમે આ પ્રમાણે કહોછો તે કરતાં પણ કદાપિ સોગણી પ્રીતિ પ્રાપ્ત થતી હોય, તો પણ મારું દીલ એવી પ્રીતિને માટે હવે યોગ્ય થયુંછે કે એ સોગણી વધેલી દુનીયાંની પ્રીતિ પણ મારા દિલને પૂરી નથી. મારા દિલમાં એવી પ્રીતિ સમુદ્રમાં બિંદુ જેવી છે, એવો મારો પ્રેમાનંદનો અનુભવ અગાધ અને ગહન છે. માયિક પ્રીતિની અને દરકાર ક્યાંથી હોય !

૩. આમ છતાં પણ હું કાંઇ માયાને છેક ત્યજી શકયો નથી. શાસ્ત્રોનાં વચન છેજ કે ગમે તેવા જ્ઞાનીને પણ પ્રારબ્ધ અને પ્રકૃતિને અધીન રહી કર્મોપભોગ તો કરવોજ પડેછે, પણ તે કર્તા ભોક્તા સમજતો નથી એટલોજ તેના જ્ઞાનનો ઉદય છે. न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते। न च संन्यसनादेव सिद्धिमधिगच्छति॥ शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः॥ न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्। कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः॥ प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति॥ ઇત્યાદિ. એમ હું પણ માયાનાં કર્મમાં તો પડેલોજ છું. એટલે તારાં સુખદુઃખનો ઉપભોગ મારે પણ કરવો પડેછે, છતાં હું તારી સ્થૂલ કૃતિની પછવાડે દોડાદોડ કરતો નથી, કે તેના યોગાયોગ થતાં ફૂલાઇ જતો કે હેરાન થઇ જતો નથી. તને તો હું ભાવે—ભાવમાત્રથીજ—રમાડું છું; તારા સંબંધથી પેદા થતી વૃત્તિઓને તદ્વિરોધી વૃત્તિઓથી શમાવુંછું, ને આનંદ કરું છું, અને એ પ્રમાણે તને નિરંતર પાસે બેસાડી રાખું છું—સદા

તારા પ્રસંગમાંજ નિર્લેપ રહી ફરૂં છું; *કેવલ એક સાનમાત્રમાંજ તને મારી પાસે બેસાડું છું કે ભસેડી નાખું છું એટલું હવે મને સામર્થ્ય છે. આવા આનંદ હું તારી સાથે પણ કર્યા કરૂં છું, ને ક્વચિત્ એવા તારા આનંદને સાક્ષાત્ ભોગવવાનું મને મન થઇ આવેછે, પણ હું કોઇ મૂર્તપદાર્થ જોતો નથી એટલે કોને ભેટું ? મૂર્તપદાર્થ એમ નથી જોતો કે બધું બ્રહ્મમયજ છે તેમાં અમુક વ્યક્તિ છે ને તે મારી છે એ ભાવ ઉદયજ પામતો નથી. ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ॥ ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ गीता ॥

૪. મૂર્તવસ્તુમાત્ર હું માનતો નથી, ને મારે હવે તેનું કામ પણ શું છે ? એજ અર્થાત્ પૂર્વે અનુભવેલાં નયનની મઝા મને કાંઇ અધુરી નથી કે કોઇ મૂર્તિને શોધું. એજ નયનોની મઝા એમ કહી કેવલ બ્રહ્માનંદ કહ્યો—નયન—એટલે દૃક્—જોનાર; તો ખરો જોનાર જ્ઞાતા, પરમાત્મા છે. એ ઉપર પ્રમાણ કે साक्षी होव न तु दृश्यते ॥ वा० सु० ॥ એવા પરમાત્મારૂપ દ્રષ્ટાની તારો સંબંધ થતા પહેલાં અનુભવેલી ને હાલ પાછી અપરોક્ષ

---

* વૃત્તિથી વૃત્તિને શમાવવી એ પણ એક યોગછે. એન ઘણા પ્રકારછે. અત્રે એવું ઇષ્ટ છે કે વસ્તુમાત્રમાંના સત્–ચિત્–આનંદ અંશરૂપે સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે, ને નામરૂપ—માયા—મિથ્યા છે—છેજ નહિ—આવી વૃત્તિ તદાકાર જામીછે ત્યાં બીજીનો ઉદયજ નથી. (જુઓ. પદ ૧ ની કડ ૨ ઉપરની ટીકા). અજપાનું રટન, પ્રણવની અવિચ્છિન્ન ધારણા, સ્વરસંધાન, ઇત્યાદિ બીજી વૃત્તિને ઉદય ન પામવા દેવાનાં અંતરંગ તથા, દયા, ક્ષમા, મૌન, વ્રત આદિ નિયમગ્રહણ એ બહિરંગ સાધન છે.

થયેલી મઝા મારે કાંઇ અધુરી નથી, કે હું કોઇ વ્યકિતને કે તારાં નયનની મઝાને કલ્પવા જાઉં.

૫. તારો ને મારો સંબંધ અલબત છૂટે તેવો નથીજ, પણ તેમાં થયું છે એમ કે તું મને એક વાર તો ખુબ—કેવલ તારા કબજામાંજ લઈ લે તેવી રીતે—મળી હતી, પણ તેવું તારાથી નિત્ય રહેવાયું નહિ, કેવલ એક બે ક્ષણ જેટલી વારજ તેવી રહી ને મને મોહમાં નાખી તારા પર લીન કરી શકી; પણ મને જ્ઞાનનો ઉદય તારી અસ્થિરતા જોઇને થતાની સાથે તું ગઇ—પણ મારા દિલમાં ધણો સખ્ત ઝખમ મારતી ગઇ, મહાકષ્ટ ને દુઃખ સહન કર્યા વિના મારાથી તું ત્યજાઇ નથી—વિરાગ સહજમાં પ્રાપ્ત થયો નથી; —પણ ભલે ગમે તેમ પણ તું ગઇ એટલે પાપ ગયું, ને તેનું કારણ એટલુંજ કે તું, રંગમાં—આનંદમાં—પૂરી—ખરી ઉસ્તાદ—નહિ, અર્થાત્ તારો આનંદ બ્રહ્માનંદતુલ્ય નહિ એટલેજ તને ત્યજ્યા પછી પણ મને તારી પાસે પાછું આવવાનું મન ન થયું; બાકી તેં તો ઝખમ કર્યો હતો કે જેથી તેમ કરવું પડે. વિરાગ પામ્યા પછી પણ માયામાંથી કેવલ મુકત થઇ જવુ માહા કઠિન છે.

૬. આવો તેં દુઃખ દેવા ઝખમ કરેલો તેનાં પણ મને તો સુખમય ફલ થયાં. એ ઝખમમાંથી જે લોહીનાં ટીપાં નિરંતર નીકળ્યાં કરતાં તે ટીપે ટીપે હું તને સંભારતો, કે તું આવી દગાબાજ છે ને ખરો આનંદ તો એ ઝખમ છતાં પણ ચેન કરાવનાર પરપ્રેમમાં છે. ઠીક કર્યું, તેં જો આવો માર ન માર્યો હોત, તારો ને મારો સંબંધ ન થયો હોત તો કર્ત્તાર—પરમાત્મા તેના આનંદની પરમખુબી મારાથી પુરેપુરી સમજાત નહિ. આમ માયાનો પણ ઉપકાર મા• છે. ખરી વાત છે કે દુઃખ વિના વિરાગ

નથી, વિરાગ વિના જ્ઞાનનથી, જ્ઞાન વિના આનંદ નથી विपदः संतु नः शश्वत् तत्र तत्र जगद्गुरो । भवतां दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् ॥ ઇત્યાદિ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ એજ હેતુથી કહ્યું છે.

૭. હવે માયાનો છેડો આવી ગયો છે. તારાં સુખદુઃખ મળે તેનો હવે હીસાબ નથી. તું ગમે તો સર્વાંગે પ્રાપ્ત થા, ગમે તો કદાપિ ન પ્રાપ્ત થા તો પણ મારે તો તું આઠે જામ નજર આગળજ છે—કેમકે સર્વાત્મભાવમાં તું કાંઇ બહાર નથી. પણ તારી હાજરીથી મને સુખદુઃખ કાંઇ નથી કેમકે એ સુખદુઃખરૂપી જે ખુવારી, ખરા માર્ગથી ચલવા રૂપી હાનિ, તે તો હું તું એવો ભેદ હતો ત્યાંસુધી બનતી હતી, તેજ ભેદ ઉપર હવે મને સબુરી-આસ્તા નથી એટલે તારો સંબંધ છતાં સુખદુઃખનો ગંધ પણ આવવાનો નહિ.

---

(૧૦)

હવે આગળ પ્રતિજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે અવાચ્ય બ્રહ્માનંદનું વર્ણન આવ્યું.

૧. કોઇ જ્ઞાની પરમાનંદમાં મસ્ત થઇ રહેલો, તેને આનંદાશ્રુ પડતાં જોઇ, માયિક જીવે તેને તે અશ્રુનું કારણ પૂછાતાં તે કથે છે કે અરે! તું એ પ્રશ્ન પૂછવાને પણ લાયક નથી. એ મારાં અશ્રુ તું બંધ કરવાને સમર્થ છે ? ના, ના, એમ માનતોજ નહિ, એ મારાં પ્યારાં આંસુડાં લોહી નાખવાની કોઇને શક્તિ નથી. મારા પરમાનંદરૂપ એ અશ્રુ છે એમ જણાવવા કહે છે કે મારો આખો જીવનવ્યાપાર એ અશ્રુમય છે. મારું જીગર, અંતઃકરણ—જે માયારૂપ છે-તે આ અશ્રુરૂપે ઓગળીને બહાર નીકળી જઇ બ્રહ્મભાવ પામે છે, તો તેને અટકાવનાર કોણ છે ? એવો કોઇ માયિક પદાર્થ નથી કે

જે મને માયામાં બાંધી શકે, ને મારા આનંદમાં વિઘ્ન કરે.

૫. હું કોણ છું ? જેને કશાનો લેપ નથી, જે અવિકૃત છે એવા, અંજન—સંસર્ગ—વિનાના નિરંજન નામનો મેં જામો પેહેરેલો છે, ને હું પ્રેમરૂપ બ્રહ્મમાં લીન થઇ તેની ઉપાસના કરનાર ફકીર છું—ઘેલો, જગત્ ને મન તદન ગાંડો થયેલો ફકીર છું, એવી મારી આનંદમય ફકીરી, અને એવો મારો નિરંજન નામનો જામો કોણ મૂકાવી દેનારું છે ? કોઇ નથી.

૩–૫. તમે કહેશો કે દુનીયાંમાં રહેવું અને આવી ગાંડાઇ ન ચાલે, તો તેનો એજ જવાબ છે કે શું દુનીયાં છે ? અર્થાત્ ખરા અસ્તિત્વવાળી છે ? એમ હોય તો નિત્ય ત્રિકાલસિદ્ધ—હોવી જોઇએ. આમ તો છે નહિ, ત્યારે શું દુનીયાં નથી ? અર્થાત્ ત્રણે કાલમાં નથી ? આનું ઉત્તર પણ હા નથી એમ કહો, તો નજરે જુવો છો તે શું છે ? ત્યારે સિદ્ધાન્ત કે માયા અનિર્વાચ્ય છે—છે એ ખરી ને નથી પણ ખરી—એવી વિરુદ્ધ વાતવાળી અનિત્ય દુનીયાંનો હું દીવાનો નથી. મને તેની દરકાર નથી. ત્યારે સાચી વાત શી અને શાના ઉપર શ્રદ્ધા કરોછો ? એનું ઉત્તર એજ કે ત્રિકાલસિદ્ધ .એવો સદાય સાચો તો પ્રેમ—બ્રહ્મ છે, ને એ પ્રેમ સાથે દુનિયાં તો હરામ છે—અર્થાત્ એ પ્રેમવડેજ પોને નીભે છે, છતાં તે પ્રેમને ગણુકારતી નથી, તેવા પ્રેમનિષ્ઠ સંત લોકને નિંદેછે, બ્રહ્મમાર્ગેથી અળગા કરેછે—પ્રેમનો ને માયાનો વિરોધ છે. આમ. પ્રેમ જ્યાં વ્યાપ્યો ત્યાં દુનિયાં જણાતીજ નથી; એટલે નીતિ, રીતિ, વ્યવહાર એ બધું દુનીયાંનું કર્મ છે, તે પણ ક્યાં રહ્યું ? અર્થાત્ જ્ઞાની કોઇ પણ નિયમથી બંધાયલો નથી. આ પ્રમાણે દુનીયાં પ્રેમમાં જણાતી નથી, દુનીયાંમાં પ્રેમનો સંભવ નથી,

પણ પ્રેમ એવો સમર્થ છે કે તેના વડે અગણિત આવી દુનીયાં ઉભી થઈ શકે છે—વિરિંચી, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ વગેરે મ્હોટા દેવ પણ એ પ્રેમનીજ ખડી કરેલી દુનીયાંમાંના છે, તો જે દુનીયાંમાં પ્રેમ નથી જડતો તેવી તુચ્છ દુનીયાં બનાવવી એ એ પ્રેમને સહજ છે. પ્રેમાનંદની અતુલ રચનામાં લાખો દુનીયાં બન્યાં જાય છે ને પરમાનંદની વૃદ્ધિ થાય છે. કશું પ્રેમ વિનાનું નથી.

૬. હું કોણ એ પૂછ્યું હતું તો તે હવે સ્પષ્ટ થયું કે મારું નામ એજ, અર્થાત્ આ પ્રમાણે કથી બતાવ્યો તે પ્રેમ; ને એનીજ શોધમાં મારું તાન ગુલતાન થઈ રહ્યું છે, હું કેવલ તન્મય છું. જેમ તું એવી વસ્તુ નથી તેમ હું એવી પણ નથી. એની શોધમાં ને શોધમાં બધી દુનીયાંને ફના માનું છું, આખી દુનીયાંનો હું માલીક હોઉં ને તે ત્યજવી પડે તો તે માટે પણ તૈયાર છું એવો મને એનો આનંદ છે—મારામાં ભેદબુદ્ધિજ નથી—સર્વ બ્રહ્મ વિના નથી, બ્રહ્મ છે.

૭. એ આનંદ કેવો છે તે કહો કે બીજા પણ અનુભવે—એવો પ્રશ્ન કલ્પીને કહેછે કે એ આનંદની મઝા મને તે મનેજ, બીજાને કહી શકાય તેવી નથી; કોઇ અનુભવી હશે તે જાણશે, કોઇ ખરો પ્રેમી સમજતો હશે; બાકી કહેવાય તેમ નથી. ત્યારે કોઇ એમ શંકા કરે કે એ આનંદ હું પામ્યો હોઈશ કે નહિ પામ્યો હોઉં, કેવલ આવો બકવાદજ કર્યાં કરું છું, તો એનું પણ ઉત્તર એનું એજ કે એ પૂછવાનો અધિકાર કોને છે? કોઇને નથી. જે કોઇ ખરા મુમુક્ષુ અધિકારી હશે તે સ્વતઃ સમજશેજ, તેમના વિના બીજાને એવો પ્રશ્ન પૂછવાનો હક નથી, ને તે વિના કોઇને હું જવાબ પણ કહી શકવાનો નથી. અભેદ થયો ત્યાં કહે કોણ, સાંભ-

જે કોણ? ને શું કહે? એવો એ આનંદ અવર્ણ્ય છે. (જુઓ પદ્ય ૬ ની ટુક ૬ ઉપરની ટીકા).

૮. એ આનંદ સર્વદા હો, મને, યોગ્ય અધિકારીમાં શ્રેષ્ઠમણિરૂપ મુમુક્ષુને, પણ સર્વદા હો, એવા આશયથી કહેછે કે એજ આંસુમાં રાત દિવસ આંખ ભીની રહો, ને બીજું કાંઇ ન દેખે તેમ મીચાયલી રહો. અને એવી મારી કે કોઇ જ્ઞાનીની મીચેલી આંખને ખોલવાની વ્યર્થ મેહેનત કરનારાંએ દૂર રહેવું, કેમકે તે આંખ ખુલશે તો તેમાંથી નીકળતી કઠિન જ્વાલા તેવાંથી ઝીલાવાની નથી. ખરા જ્ઞાનીને છેડી બોલાવવા તે જો તેમના જેવા થવાનું મન હોય તોજ, બાકી તેમની સમાધિ ભગાવ્યાનો દોષ બેસે, અને આપણે પરિણામે તેમને મૂકીને નાસવું પડે એવી તેમના ઉપદેશની વિકટતા ભાસે બ્રહ્માનંદની વાત સરલ છે, પણ અનુભવ મહાવિકટ છે. कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनाः सुरागिणः तेऽप्यज्ञानतमा नूनं पुनरायान्ति यान्ति च ॥ अपरोक्षानुभूति ॥ न नश्यति विना पानं व्याधिर्भेषजशब्दतः ॥ वि. चू. ॥ ઇત્યાદિ.

---

(૧૧)

છેવટ ગ્રંથસમાપ્તિનું મંગલ આદરતાં, ઉપાસનાયોગ્ય બ્રહ્મદૃષ્ટિનું વર્ણન આગળ કહ્યા પ્રમાણે કર્યું છે. વૃત્તિ સંબંધે પદ્ય ૧૦ માં જે કહ્યું છે તે આમાં પણ ઉપયુક્ત છે.

૧. દૃગ્ એટલે સર્વસાક્ષી જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મ એમ આગળ સપ્રમાણ પ્રતિપાદન કરેલું છે. બ્રહ્મરૂપ દ્રષ્ટા મારા દિલમાં છાઇ રહ્યાછે. પણ તે ફક્ત દ્રષ્ટાજ છે એમ નહિ પણ रसो वै सः ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવાક્ય પ્રમાણે કેવલ રસમય, રસરૂપ, આનંદસ્વરૂપ હોઇ મારા દિલમાં ભરાઇ ગયો છે. પરમાત્મા લિંગરહિત છે, તેને નર,

ક્ષણે નવો નવો આનંદ આપી રહી છે, અર્થાત્ મનને એકજ જાતનો આનંદ બતાવી કંટાળો ઉપજાવે તેવી નહિ પણ નિરંતર નવિન નવિન આનંદ આપી રહી છે, એને અધીન સર્વ હોવાથી નાના આનંદમય છે. આ આનંદને સુધારૂપ માની તેની પરમરમણીયતા બતાવી છે કે જેમ સુધા મુંવાને પણ જીવાડેછે તેમ આ આનંદ પણ પરમરમણીય તથા સમર્થ હોઇ સર્વને દુઃખાદિ પેદા કરનાર અજ્ઞાનને પણ, જ્ઞાનમય-આનંદમય-બનાવેછે. તો સામાન્ય દૃષ્ટિના આનંદમાં ને આ આ નંદમાંનો તફાવત અંધને પણ જણાય તેવો છે.

૪. એમ પણ ભલે હો. છતાં કેવલ સુખમય હોય તો તે નકામી છે, કેમકે सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विवदीपदर्शनं એ પ્રમાણે દુઃખના અનુભવ વિના સુખનો અનુભવ આનંદ આપતો નથી, સુખ કેવું રમણીય છે એ દુઃખ જાણ્યા પછી સમજાયછે માટે આ પરમ દૃષ્ટિ કેવલ આનંદમય તે નકામી છે. આ વાતનો નિષેધ કરી બતાવેછે. એ દૃગ્નેજ અધીન સુખદુઃખ સર્વનો સંભવ છેઃ यस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ઉપ० ॥ न चाहं तेषु ते मयि ॥ गीता ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ પ્રમાણે એના વિના કાંઇ સંભવતુંજ નથી, એ લક્ષમાં રાખી વિવેચન કરેછે કે દુઃખ સુખ વગેરે વિવિધ રંગના ખેલ આ ખલક--જગત્--રૂપી, સુરંગ--આનંદકારક નાટકમાં, એ દૃગ્ પોતેજ નચાવ્યાં કરેછે- તો પછી કહી તે શંકા કયાં રહી ? માયા બ્રહ્મનું ઐક્ય પ્રતિપાદન કરી, ઉક્ત શંકાનો નિષેધ કરતાં, વળી બ્રહ્મદૃષ્ટિ કરતાં માયિક દૃષ્ટિનું કેવલ અધમત્વ સાધ્યું છે. સર્વનો આધાર બ્રહ્મ ઠરાવી યત્કિંચિત્ વાતને પણ બ્રહ્મભાવેભજવાનીયુક્તિ તથા મોક્ષ મળે એવી ઉપાસ-

નાપ્રક્રિયા પણ સામાન્ય મતિના આરોહને માટે બતાવી દીધી છે.

૫. આવી બ્રહ્મદૃષ્ટિ થયાનું ફલ કહેછે કે મનોમય સૃષ્ટિરૂપ અંતરમાં, તથા જડ સૃષ્ટિરૂપ બાહ્ય જગત્માં, તેમ ઉપર નીચે—આધિદૈવિક પદાર્થોમાં પણ—સર્વત્ર, પરમાનંદ, આવી દૃષ્ટિ મચાવી રહી છે, અર્થાત્ નિત્ય ચલાવી રહીછે, કદાપિ તે પરમાનંદ બંધ પડતો નથી. તે પરમાનંદ—મોદ—કેવો છે?—મણિમય છે. અર્થાત્ જેમ સ્પર્શમણિનો સ્પર્શ થતાં લોહમાત્ર સુવર્ણમય બનેછે તેમ—બ્રહ્મમણિનો સ્પર્શ થતાં તમામ બ્રહ્મમય થઇ રહે એવો મણિમય મોદ, અભેદપ્રેમાનંદ મચાવો રહી છે.

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीता ॥

इति श्रीब्रह्मार्पणमस्तु.

મિશ્રધ્વનિ.

૧

શુકાખ્યાન.

પ્રશ્ન.

ઉપજાતિ.

રે શુક ! દીસે ક્યમ ગાભરો તું !
ઘેલો થયો ? કે ગઇ બુદ્ધિ ? કે શું ?
ખોયું કશું ? કે પડ્યું કષ્ટ મો'ટું ?
કઠોર ભાસે વદનેથી હૈયું !—

ઉત્તર.

હરિગીત (વિષમ)

ગઇ તૂતી, કે દિલડું ગયું, ગઇ વાત કે સુખડું ગયું,
ગયું શું ! થયું મુજને શું ! નવ સમજાય, નવ જાયે કહ્યું;
નદી પવન વન તરુકુંજ ભટક્યો ભુલીને નિજ ભાનને,
આ લાધ્યું ! ઓ નહીં લાધશે !—ગયું, નાહું—
દઈકર તાલને. ૨

દિઠ હરિણ મેં જલઘાટ ધસતાં દોડી મરતાં ટળવળી,
દિઠ નાગ, પન્નગરાજની મૃદુગાનમાં નિજતા ગળી,
દિઠ મીનજલ, વળી કમલ ક્યાં સુરનૂરમાં રમતાં હસી !
દિઠ પોયણી નિશ મા'લતી પિતી નાથ સહરસ ઘસમા

દિઠ કૌમુદી પતિપાસ લટકે નાચતી મૃદુ હાસથી,
દિઠ દામિની પતિ મેઘ સમીપે લાસતી સુવિલાસથી,
દિઠ એકજીવથી અંગ બે: રથઅંગ સહચરી તેતણી,
દિઠ એમ નભ ભૂમીઅકલ રચના જાય નહિ વચને ભણી. ૪
દિઠ નૃત્ય ગ્રહ ઉપગ્રહતણાં કદી ઉડી જતા નભપાર ત્યાં,
દિઠ ગગનગણ ઉડુગણ ભ્રમણમાં સ્નેહથી સંધાયલાં,
એ સ્નેહરચના ! સ્નેહમય સહુ ! દૃષ્ટિ નવ જાણે ગણી,
હાંકે રહ્યું મુજ મન ઉમંગે, ગાનમાં હું ગયો ગળી. ૫
ઘેલું થયું મુજ ચિત્ત નવ ટકયું ઘર વિષે ઘરુણી વિષે,
નવ માત વળી નવ તાત ભ્રાત ન નાતથી મન ના રિઝે,
નવ ધર્મ કે નવ કર્મ સર્વ ઉપાસના ગઈ ઓગળી,
જપું અજપ જપ ઘેલો ફરું નવ તોય તન ટાઢક વળી-૬
ફર ફર ઉડે ધ્વજ ગાય મળીમળી બંદી દ્વિજ બહુ ઝુંડમાં,
કહીં ગાન તાન અભંગ ઉડતાં વનવિહારી વિહંગમાં,
કહીં ભજન કીર્તન થાય, વળી કહીં લલિત લલના લાસતી,
પણ એ વિષે રતિ થાય અણુભર; થાકી ઝટ કંટાળતી-૭
જોતાં મળ્યું નિજ જ્ઞાન સુદમય તેજ ઝટ તેમાં મળ્યો,

એ તેજનો જનમનવિષે અંશાંતરે વાસો રહ્યો,
કહીં ચપલ, કહીં ઉજ્જ્વલ, ધવલ, કહીં રત્નપણ રહ્યું ધૂલમાં,
આનંદ રતિ પરમાત્મ અનુભવ અત્ર તો એ મૂલમાં-૮
મેં તેજ લહ્યું મન તે ગૃહ્યું બહુ ચાખતાં લાગ્યું ગળ્યું,
મુજ જીવિત સઘળું તે વિષે રસરૂપ ગળી જઇને ભળ્યું,
કદી શૃંગ ચઢ્યું મન નભતણે ધરણી નિહાળી ધૂજતી,
કદી કાલત્રયતણી વાત એક નિમિષમાંજ થઈ છતી-૯
કાલ દિક્થી અબાધ વિકૃત થાય નવ સંસારથી,
કદી મેઘ ચલવે ગગન ગજવે થાય સુરજ સારથિ,
ઈંદ્રાસને ચઢી જાય કદી કદી પાન અમૃત લે કરી,
કદી દેવમંડલ સચરે વૈભવ લહે પાતાલથી,-૧૦
સ્પર્શે વૈભવ, શ્વાસ અમૃત, જાત સુદઘન રહ્યું બની,
વૃત્તિ થઇ રહી મત્ત સહુ સ્વર્ગાપવર્ગ ઉવેખતી;
મૃદુ મધુર રસ ઝીલ્યો ઘણો રસપૂરમાં હૃદયો ભળ્યાં,
મુજ હૃદય રસ ટપકે હૃદય જડ તે દ્રવી દ્રવી ઓગળ્યાં-૧૧
આનંદલહરે અધિક વિહરે મત્ત થઈ ઉનમત્ત ને
અતિ રહી પ્રમત્ત ન આપતું મન અન્યવાતે ચિત્તને—

ચિત્ત ચિત્ત રહ્યાં રમી ચઢી એક દિન શિશ મેરુને,
તેવે ઉભય-રસ-તેજ થઇ ખગ ગેબ થયું નભમંડલે.-૧૨
ગઈ આંખ ઝટ ઝંખાઇ: ઉઘડી ત્યાં ન કોઈ, ન મેરુ છે,
તરુ એક પર બેઠો હું દવ ચોપાસ ભડભડ આ બળે,-
આ સ્વપ્ન દવ ! કે સ્વપ્ન સુખ મેરુ સુધી જે ભોગવ્યું !
તન અગ્નિઝાળા લાગતાં સુખ સ્વપ્ન મેરુતણું ઠર્યું-૧૩
નાઠો ઉડયો ડાહ્યો થઇ ઘરબાર અન્ન વિચિંતતો,
પણ સ્વપ્ન સુખ સંભારતાં થઇ મૂઢ ભ્રમમાં બેસતો-
પ્રેમ નહિ એ વે'મ છે, છે પેટ મો'ટા પ્રેમજી,
લુખે લુખાં છે લાડ સઘળાં સ્વાર્થ વણ બીજું નથી-૧૪
ચઢતા સુરજને સર્વ વંદે પ્રેમ ક્યાં આ પલ ગયો—
એ તર્કના ઉંડા ગહનમાં મોદ મમ શોધી રહ્યો;
આવો, મળ્યા બહુ દિવસ, ભેટો; વાત એ મુજ ખ્વાબની,
ગમતું નથી મુજને કશું, કારણ કશું જાણ્યું નથી-૧૫

પ્રતિઉત્તર.

વસંતતિલકા.

મિથ્યા વદે શુક ! તું વાત વિચારસૂની,
છે પ્રેમ તો જગતજીવનતંત્રદોરી,

મિથ્યા દિસે, ખરું દિસે, જયગ લે નિહાળી,
છે દૃષ્ટિદોષ રહી વસ્તુ સદા નિરાળી— ૧૬
એક ક્ષણે સરસ શીતલ વારિ–ધારા,
અન્ય ક્ષણે, તુરત, તે શર અગ્નિધારા,
દેખાય દુઃખ સુખ, ને સુખ દુઃખ ભાળી,
છે એ કૃતિ મનની વસ્તુ સદા નિરાળી– ૧૭
છે પ્રેમ લિંગ જગમાં રહ્યું બહુ રૂડું,
એથીજ શાન્તિ સુખ મોક્ષનું ઠામ છેલું,
ખેંચાય આ જગતનો પટ જેમ દૂર,
વાધે પ્રતીતિ ત્યમ સુહૃદ્ધનની સ્વઉર– ૧૮
ઉન્મત્ત તું થઇ ચઢયો તટમેરુને કાં,
છે એજ એક થળ ના પ્રીતડી જીવે જ્યાં,
ઘેલો થયો ભુલી ગયો તું ન તે નવાઇ,
મેરુની એ રીતિ ગુણીજનમાં છપાઈ— ૧૯
છે એ સુવર્ણમય એ કલિપુંજ મો'ટો,
એનોજ આ જગત ખેલ રચાય ખોટો,
એનાથી ભાઈ ભગિની પતિ પત્ની છૂટે,
એથીજ પાશ પ્રીતિના પળમાંજ તૂટે— ૨૦

તું પ્રેમશોધ રઝળ્યો સમજ્યો ન તોય,
ના પ્રેમ થૂલ રસમાં કદી પૂર્ણ હોય,
છે તું નિરાશ પણ તત્પર થા ફરીથી,
થાશે જરૂર રસના સુખની પ્રતીતિ— ૨૧

ઉડી ગયું નથી, રહ્યું તવ અંતરે તે,
સંકોચ પામી ધર્યું અંકુરરૂપ તેણે,
તેને વધાર ફરી પાઈ વિચારપાણી,
થાશે ફરી જરૂર એ મુજ સિદ્ધવાણી— ૨૨

ઉપસંહાર.

સોરઠા.

શુક સાંભળી ઉપદેશ, આકાશે ઉડી ગયો,
છૂટતાં ભવભય લેશ, સન્મુદ્ધન રસમાં ગળ્યો.—૨૩

(૧૮૮૩)

૨

પ્રેમાલાપ.

વસંત તિલકા.

આનંદરેલ ઉભરાય ભરાય નેહે,

મોદ પ્રમોદ વધતા વરતાય દેહે,
નેત્રે પિવાય હૃદયાન્તર પ્રેમ–પાણી,
કલ્લોલરૂપ ઉછળે મૃદુ ભાગી વાણી– ૧
વિસ્તાર પામે ચિતડું ચિતમાં ગળે છે,
ચૈતન્ય બા ઉભય એક થઇ મળે છે,
વાણી વિના હૃદયભાસ છપાય છાનો,
અન્યોન્ય અંતર લહે પ્રકટાય શાનો– ૨
પામે પ્રસાદ ઝટ પક્ષિણી કલ્પનાની,
ઉડે સુવાસ રચતી સુખ સ્વર્ગનાની,
એ સ્વર્ગદેવ—અધિદેવ—પ્રભા–પ્રસાદે,
જીવે જીવો સુખદ વાસ વિલાસ રંગે– ૩

(૧૮૮૩)

૩

પ્રેમપ્રોત્સાહન.

" જો વિચારી જીવ તારી " એ રાહ.

ઉઠ ઉઠ અમલ સૂર નભવિષે તું જો તપે,

કાં મીંચાઇ જાય ! પ્રેમમંત્ર તું ન કાં જપે. ઉઠ૦ ૧
વાદળાં વિખેરી દૂર,
તેજ રસિક પૂરનૂર,
તુજ નિહાળા મુખ ઝળળ જ્યોતથી શું લખલખે! ઉઠ૦ ૨
શીત કિરણથી ન ખિલે,
શીતલ વારિ તું ન પી લે,
એક એજ જીવન તુજ અન્ય કાં ઉપાસો લે. ઉઠ૦ ૩
તુજ પ્રીતિને માટ અચલ,
પૂર્ણ થઇ રહ્યા એ વિમલ,
સુખદ શીતલ કિરણ કેશરકુંજમાં ઉતારી લે. ઉઠ૦ ૪
અચલ વિશ્વની ન ગતિ,
પ્રેમ અચલ પ્રેમરતિ,
પરમ સુખ સહજ નયન પલકમાં ખિલાવી લે. ઉઠ૦ ૫
પ્રેમથી પુનિત પૂર્ણ,
જીવં તજી દેહ તૃણ,
પ્રેમમણિસ્પર્શથી પરમાત્મમાં ભળી રહે. ઉઠ૦ ૬

(૧૮૮૩)

૪

બુદ્ધિનું ચાંચલ્ય.

ભૈરવી, ધનાશ્રી, કાફી.

ઠુમરી.

શા રસપર ગુલતાન, દિવાની, શા રસપર૦
સાર અસાર ન ભાન, દિ૦—શા રસ૦ ૧
મર્કટ અનલ કરી સેવી ન જાણે,
ખાળે કે બળે પ્રાણ—દિ૦—શા૦ ૨
એક રસે ગૃહ્યો એક બીજાપર,
દુઃખી થવા ધર ધ્યાન—દિ૦—શા૦. ૩
એક મુખે ચિતમાં વસ્યું બીજું,
નજરે તૃતીય વખાણ—દિ૦—શા૦ ૪
આ રસ તે રસ ઉભય ન ભાવે,
મરણ, હાસિ, વળી હાણ—દિ૦—શા૦ ૫
એક પરમરસ—એજ પરમસુખ,
અચલ ન દ્વૈત—પ્રમાણ—દિ૦—શા૦ ૬
વિકટ વિવેક વિદાર જડે રસ,
શસ્ત્ર સબલ મન સાન—દિ૦—શા૦ ૭
શ્રદ્ધા સબલ અકલ ફલ આપે,
પ્રેમલયે લયધ્યાન—દિ૦—શા૦

રસ પરમારપદ રસ સુખ સાધન,
રસમણિ એકજ જાણ-દિ૦-શા૦ ૯

(૧૮૮૪)

૫

માયાજંગલ.

આશાગોડી.

ભજન કર અકલ અચલ ગુરુઘરકા,
પંછી બે માયાજંગલકા-ભજન કર. ૧

ઇંદ્રવારુણી દેખ લિપટના, આખર ધૂર ઉડાના,
મુખપ્રક્ષાલન જલતટ જા કર, વિપગય વિપગ ઇઠાના-
ભજન. ૨

સુંદર નયન સુવાસ સુરૂપ પર મોહસેં ચિત્ત લુભાના,
મોહક સર્પકે મુખ ફસ કર પુનિ કોકટ પર ફફડાના-
ભજન. ૩

સુંદર સુરસ સુવાસિત નિર્મલ જલમેં જાય ઝુકાના,
ઝુકતહિ ગ્રાહકે ગ્રાસ ભયે ફિર કોકટ દિલ પિછતાના-
ભજન. ૪

બાહિર જંગલ ભીતર જંગલ જંગલ બસ ભુલાના,
એકકો છોડ કે એકકો ધાવત ઓરકે તાંઇ ફસાના-
ભજન. ૫

બાહિરરામ અરામ કો પાવે ભીતર રામહિ રામા,
જ્ઞાન—અનલ—અનુભવ તબ જાગે બ્રહ્મમણિ પરસાના—
ભજન. ૬
(૧૮૮૪)

૬

વશીકરણ.

ગરબી.

જાણો તો વશકરણી વિદ્યા જાણજો,
અબલા સે'જ સબલ થશો સંસાર જો,
મંતર જંતર તંતર જૂઠાં ભામણાં,
જીભે મીઠાં મન મીઠાં સુખસાર જો—જાણો૦ ૧
જાપ અજપ પ્રીતિ નામ જપો મનથી તમે,
વ્રત પતિસેવા તનમનથી સચવાય જો,
દીક્ષા લો રતિપતિની સાચી નિર્મળી,
માગો વર પરસુખમાં ભેદ ન થાયજો—જાણો૦ ૨
પ્રેમ તણો રસ ઝીલ્યો સીતારામશું,
એ રસ પાયો ગોપી શ્યામશરીરજો,
સાવિત્રી મીરાં સર્વે એમાં ગળ્યાં,

દ્રૌપદી તારા મંદોદરી સતી શિર જો—જાણો૰ ૩
દોરી પ્રેમતણી જગજીવન જાણજો,
એણે બાંધ્યાં નવ છોડયાં છોડાય જો,
રૂપ રંગ રસ સાંધ્યાં ઉખડે સેંજમાં,
અંગ પડે પણ પ્રેમ નહિ પલટાય જો—જાણો૰ ૪
પ્રેમથકી જગ ભાસે સઘળું એકમાં,
એકરસે દૃઢભક્તિ ભજે ગુણવાન જો,
મૂરખ પ્રેમમણિનું તેજ ન ઓળખે,
અથડાઇ મરતાં પણ ન લહે સાન જો—જાણો૰ ૫
વશ તેને પ્રભુ જે રસ જાણે પ્રેમનો,
વૃક્ષ જંતુ જલ જનનો તે શો ભાર જો,
વિષ અમૃત ઝટ અગ્નિ શીતલ ઉકળે,
એવાંને મુજ વંદન વારં વાર જો—જાણો૰ ૬
(૧૮૮૫)

૭

લોક.

ગરબી.

મરખ લોક તે શું જાણે મારા દીલની રે

લાગે-જાગે-કારી, તો કંઇ કળાય,
ને સંભળાય,-મુરખ૦ ૧
ડાહ્યા થઇને તપાસે બધા પારકું રે,
સાચું, સીધું, જાણે ન નિજ સ્વરૂપ,
પરમરૂપ,-મુરખ૦ ૨
માર્યો દેવતા ફુંકી લે રાખ આંખમાં રે,
સાચું નિજ નું, પરનું એ, ના પરખાય,
શું હરખાય,-મુરખ૦ ૩
કીડી કરડી કે ખાધી ન શાકર શેલડી રે,
જાણે કયાંથી ? સમશેર, સુધા-સાર
એ વિચાર-મુરખ૦ ૪
ભલે તરતા બીજાને ડુબ્યા માનીને રે,
ડુબી ઉંડા મરે તે જાણે સાર,
પારાવાર-મુરખ૦ ૫
લાગ્યું તાન ધ્યાન પરમધામ નામમાં રે,
કોને દેખું ? જણાવું કોને વાત,
નથી જાત,-મુરખ૦ ૬
દોષ દેખે બ્રહ્મભાવમણિરૂપમાં રે,
જુઠો જુઠો એ દૈવનો બનાવ,
નદીનાવ,-મુરખ૦ ૭
(૧૮૮૬)

ચર્યું બાળ્યું તથા વાધ્યું, ન તારે હાથ રોપાયું !—
મળે૦ ૫.

બન્યો છું મસ્ત કે ઘેલો, ગણે ડાહ્યાં મને ઘેલો,
હશે વિષ કે અમૃત રેલો, ન એકે પાસ અજવાળું !—
મળે૦ ૬.

કદિ ડોલું ચઢું ઊંચો, પડું તેવો વળી નીચો,
ઠરે કો ઠામ ના સાચો, નથી કાંઇ કરે ઝાલું.—મળે૦ ૭.
રમ્યો એમાં જમ્યો એમાં, ભણ્યો એમાં વધ્યો એમાં,
બધું એમાં બન્યું એમાં, જુદા સો ઘાટ પણ સોનું.—
મળે૦ ૮.

ખરું સોનું બતાવે કો, ઠરે છે રંગ પીતળનો,
જુઠો ને ખૂબ ઝળહળતો, ઠગાઇને લહું શાનું ?—
મળે૦ ૯.

રહ્યા સોનાર જે મ્હોટા, સદા સાચું ઘણું દેતા,
ન કોડી દામ જે લેતા, ન ત્યાં ગમ ચૂર્ણ ભેળાયું.—
મળે૦ ૧૦

અરે ! છે કાષ્ટમાં વન્હિ, ઠરે છે રાખ પણ વન્હિ,
સદા વિદ્યુત તે વન્હિ, ન સારે કામ કો કોનું.—
મળે૦ ૧૧.

ભીની મીઠી હું કે ઠરવા, કહી મારું છે આ મારું !–
મળે૦ ૧૮.

અરે એ મોત–નહિ 'મારું', મુવું તે શું ગયું વારૂ?
મુકી દેવું 'મારું" મારું',–અરે ! તે તેજ મરવાનું.–
મળે૦ ૧૯.

જીવે જ્ઞાની–બધું 'મારું,' જીવે યોગી તજી 'મારું'
મુવો જેણે ભજ્યું 'મારું', મુવો દ્વેષા શોધે 'મારું.'–
મારૂં૦ ૨૦.

મળ્યા વણ કોણ શું મૂકે, શું નાગો ન્હાય શું સૂકે,
ન દીઠું તે જરૂર ચૂકે—અરે ! 'મારું' ન મેં ભાળ્યું.–
મળે૦ ૨૧.

મરે મારે ચઢે આડું, પડે આડે ઊંધું ગાડું,
ન જેને ગાંઠ છે ભાડું, કહે તે જીવ શીદ બાળું !—
મળે૦ ૨૨.

કદી હસતો કદી રોતો, કદી ગાતો કદી વાતો.
કદી જ્ઞાની કદી માતો, ન ગોરું વા નહિ કાળું.–
મળે૦ ૨૩.

ન તે કોને નડે પંડે, ન કોના જીવ લે ફંદે,
ન વિશ્વાસે હણે ધંધે–અનામી નામ છે વ્હાલું–
મળે૦ ૨૪.

નથી કીર્તિ નથી ભીતિ, નથી નીતિ નથી રીતિ;
ફુરે દુનીયાં ભલે જીતી, નથી દુનીયાં શું સંભાળું.—
મળે૦ ૨૫.

ચઢું જો ટોચ મેરુને, પડું પાતાળ અંધારે,
જીવું લક્ષ્મી, મરું મારે, ન તોયે ચિત્ત ત્યાં મારું.—
મળે૦ ૨૬.

બધાં એનાંજ ભીખારી, જુવે બાહેરનું ધારી,
ગમે તે રૂપ વિચારી, મને નિચું ગણે પ્યારું !—
મળે૦ ૨૭.

ગમે ત્યાં રાગ રંગે હું,જવાની માની સંગે હું,
હજારોમાં છતાં એ હું—અરે શું એકલો હાલું !—
મળે૦ ૨૮.

સુનું સુનું બધે ભાસે, સુની આ કાય મન ભાસે,
સુનું દિલ ફૂટતું લાગે—અરે સુનકાર ! તું વ્હાલું !—
મળે૦ ૨૯.

અરે ! આ દીલ ફાટે છે, સદા દુઃખમાં ઉચાટે છે,
પડયું આ વેર વાટે છે, અરે રે, સાંચ ક્યાં ભાળું ?—
મળે૦ ૩૦.

મને તમ તુલ્ય છે કરવો, ભલા તમ રીતથી ભરવો ?

અમારો વેશ છે વરવો, હવે તમમાં હું શું ભાળું ?–
મળો૦ ૩૧.

ન મારું છે તમો પાસે, તમારું ખાઓ ઉલ્લાસે,
બધાં ને એક ના ભાવે, હું મારે પંથ છો ચાલું,–
મળો૦ ૩૨.

નથી આરામ જો જડને, નથી આરામ ચેતનને,
નથી આરામ તન–મનને, ચહુ આરામ શેં વારૂં.–
મળો૦ ૩૩.

ગિરિ ઝાડી ગુફા ડોલે, પવન પાણી વહે-વેગે,
મઝા જ્યાં કોઇ ના બોલે, રમે જ્યાં રમ્ય ચાંદરણું.–
મળો૦ ૩૪.

ભણું એ ચાંદની ભેળો, ગ્રહું વા ભાનુકરવેલો,
બધે રહું સર્વની પેંલો–પછી જાણે બધે ખોળું.—
મળો૦ ૩૫.

અમે એકાંત આનંદી, ભલે દુનીયાં રહી લવતી,
અમે નિર્ભ્રાન્ત સ્વચ્છંદી–ન કોનું કાંઇ છે લીધું.–
મળો૦ ૩૬.

તમારી ને અમારી છે, જુદી વૃત્તિ જુદી વાણી,
તમે રાગી અમે ત્યાગી, વિરાગી રાગી હું જાણું.–

ગણિ૦ ૩૭.

ન ગાઉં મિલન [illegible], [illegible] ગાઉં,
ન [illegible] ન [illegible] [illegible] ગાઉં,—

ગણિ૦ ૩૮.

[illegible] [illegible] [illegible], ન [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] કે [illegible] [illegible],—

ગણિ૦ ૩૯.

[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible],
ન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] શું ?—

ગણિ૦ ૪૦.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible]; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].—

ગણિ૦ ૪૧.

[illegible] જ દીલ જ્યાં હોયે, [illegible] ના [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોયે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].—

ગણિ૦ ૪૨.

સુરાગી વા વિરાગી વા, જહાંગીરી ફકીરી વા,
ગણિ એ ને છે આ શીવા, ક્યદાં ગાયાં ક્યદાં ગાશું!—

ગણિ૦ ૪૩.

(૧૮૮૭)

૧૦

ગરીબાઇ.

હરિગીત (વિષમ.)

શાલ ઝુલે અંગ એકે ત્રીશ તન નાગાં કરી,
તન ટાઢ તોએ એકની પણ થાય નહિ પૂરી પરી !
આશાથકી અંતર ધ્રુજે તે શાલઢાંક્યું તોય શું !
કે નાગું નાગું એકલું—પણ બે વિષે અંતર કશું !—૧
કોઇ ડા'પણે ડૂલી રહ્યા, વિદ્યામદે કોઇ ડોલતા,
ભોળા ભમે અજ્ઞાનો તેના ઉપર તે સહુ રૂંઝતા ;
કર આવી લાગ્યો કોળીયો આંખે ચઢ્યું પૂર હર્ષનું,
તેવા કરોડ પડાવી કહીં ચઢતું રમા—પૂર આંધળું !—૨
પોતપોતાનું નિહાળી રાચતાં હૃદયે બધાં,
" નથી અન્યને આવું "—મહાસુખ દીસતું એ મંત્રમાં;
એથી અધિક પણ વામ કૂડા મંત્ર છે બીજા ઘણા,
" આવું ન હોશો અન્યને "—જનરાક્ષસો જપતા જતા—૩
મો'ટાઇ શું ? સનમાન શું ! છે જ્ઞાનને વળી દાન શું ?
હું અન્યથી અધિકો, ન થાશો અન્ય આવાં;—એટલું !
જ્યમ હૃદય ના'નું, હું અને મારા વિષેજ સમાયલું,
ત્યમ અધિક છે મો'ટાઇ છે વળી સુખ સ્વર્ગ સમાનનું'—૪

એવીજ આ જગની રીતિ સવળું લહે અવળું સદા,
છે સાત વેંતે વાસ તેને માનતી "રાજા" પ્રજા,
વિશ્વ જેનો વાસ જેની આણ 'મુજ સમ સર્વ' એ,
તે રાજના રાજા ચઢે ડાહ્યાંતણી નિત ઠોકરે-૫

(૧૮૮૯)

૧૧

પ્રેમપારતંત્ર્ય.

કુમરી-ખમાયચ.

વશ કરી લીધો વિહારી,
નેહે બાંધી, વશ કરી. ૧
પ્રેમ, પાશ, રસ-ત્રિપુટી બાંધ્યો,
જે નિજકુંજ વિહારી—નેહે૦ ૨
ક્ષણક્ષણ રસ ઉભરાઈ રહે તન,
છગ રહી છાઇ તિહારી—નેહે૦ ૩
ના તરસાવ હવે લઇ બાંધી,
લે ઉરમાં તું ઉતારી—નેહે૦ ૪
સર્વ છતાં તુજ દાસ દીન છું,
તું-હું,-હું-તું, વિચારી—નેહે૦

વિવિધ રંગ કર એકરસે રસ,
લે સહુ સાર સુધારી—નેહે૦ ૬
એજ હવે તુજ રસભીનો રહું,
મનથી દે ન વિસારી—નેહે૦ ૭

(૧૮૯૧)

૧૨

એકસ્વપ્ન.

(શિખરિણી.)

દયા કહો, કે મીઠો મૃદુ સુરસ પ્રેમાર્ણવ કહો,
કહો પ્રીતિ, મૈત્રી, પ્રણયરતિ, કે સાર રસનો;—
અભેદાબ્ધિ—જેથી સકલ જગ આનંદ લહતું,
ઉભો તેને તીરે, હૃદય રસ દેખી વિકસતું. ૧
અભેદાબ્ધિસ્નાને મટી બધી જશે વૃત્તિ મનની,
ન રાગદ્વેષાદિ;—પણ પછી કશી આશ સુખની!
ધરી એવી ભીતિ મન ડરી રહ્યું કાંપતું હજી,
પછાળે પાનીને, પણ નવ શકે આગળ વધી! ૨
તટે આ છે મારાં—પરમ રઢીઆળાં તરુવરો,
પણે વૃંદો ખેલે વિહગ મૃગ ને માનવવરો,—

અભેદે ક્યાં સર્વે!—લય બધું થશે એક રસમાં!
અરે એ શું! મોક્ષસ્વરૂપ!–નહિ;—એ સ્વાથ નહિ કાં?૩
ચઢ્યો આવે સ્વપ્ને;—તરુવર તટે એક કુમળું,
ઉછેર્યું મેં હાથે, રસ બસ ભીનું—મુજ દીલડું!
અહા! તેને અંગે કુમળી લચકી વેલડી રુડી,
વિંટાઇ, તે આ શું! ખરર ઉખડી ભૂમિ લથડી! ૪
કરી ત્યાં મેં દૃષ્ટિ પ્રકટ નિરખ્યું કૌતુક નવું,
બધે એ વૃક્ષે આ પ્રસરી રહી આ કાળી રજ શું!
પડી તેથી વેલી, ટળવળી ઝુરે તીવ્ર વિષથી,
ન રે'વાયું પ્રેમે ધસી તુરત ધાયો ઉલટથી. ૫
કરી લાખો યુક્તિ, સિંચિ સિંચિ અભેદામૃતરસે,
જીવાડી વેલીને, તરુવર લગાડી;—મન હસે!
જણાયું કે જાણે રજ બધી હવે દૂર નીકળી,
થયું તાજું વૃક્ષ પ્રથમ સમ વેલી પણ વળી. ૬
કરી બેએ લાંબા નિજકર વધારી મુજ ભણી,
મને લીધો ઘેરી નવ સુજી દિશા, શુદ્ધિ ન રહી;
અરે આ શું ? મારા અવયવ બધા ઓગળી ગયા !

ભળ્યા એ બેનામાં અહીં તહીં બધે વ્યાપી વિલસ્યા. ૭
ખરી પ્રેમાહુતિ;   ઉપકૃતિરીતિ! મૈત્રી અધિકી!
અહો દિવ્યા સૃષ્ટિ! નહિ નહિ નહી માયિક જુઠી;
અભેદાનંદે હું વિલસિ વિકસી મોદમદથી,
બન્યો ઘેલો ગાંડો મુખથી વદતો ધન્ય સુઘડી!   ૮
ડુબ્યો એ ઊર્મિમાં તુરત વિસર્યો ભાન સઘળું,
અરે આ સ્વપ્નું છે, નથી ખરું,—ન એવું પણ લહ્યું!
ન દીઠેલો જે મેં અનુભવવિષે રંગ રતિનો,
કરી જોવા પીવા તુરત મનથી આદર કર્યો!   ૯
કહો ક્યાંથી લાધે અનુભવ વિષે ભાવસુખડાં!
ન ફાવ્યું કાંઇએ મન ચઢી ઉદાસી અધિક ત્યાં;
બતાવી માયાએ જુદી જુદી જુદાઇ નવ નવી,
મને આ પ્રીતિ તો થઇ દુખમયી કો અવનવી;   ૧૦
અભેદે ત્યાં ભાસ્યો બહુ બહુ ઊંડો ભેદ મનમાં,
રહે સંકોચાતું હૃદય રસ દે ના નીગળવા;
કહીંથી એ જાણે—ક્યમ રતિ [illegible] ઉત્તમ જીવો!
હુંથી સાધી પ્રીતરીતિ પણ [illegible]ર્ગ ન ચઢ્યો ।૧૧

મને શાને આવું હૃદય કર્યું હે મૂર્ખ વિધિ તેં !
રડે રોજે છાનું પ્રીતિ મહીં જુદાઇ નવ સહે !
કરે છે એ સર્વે—સહજ અણજાણે પણ કદા,
મને લાગે જુદું—અધું ધુળ મળે, રંગ ન તદા ! ૧૨
અરે શું એ ત્યારે દૂષિત મનમાં ? ના, નહિ, નહિ !
હશે દૃષ્ટિ મારી—પર જન શંકુ વા કયમ કળી!
શું આવી રીતિ તે મમ કૃતિ તણી કીંમત હશે !
સ્વીકારૂં તો પાપી મુજ વિણ બીજો કોણ ઠરશે ! ૧૩
કર્યું મેં ના કાંઇ—કદી કર્યું હશે—તો પણ કશું !
શું તે માટે આશા કશી પણ કદાપિ મન ધરૂં !
મીંચાઓ રે ચક્ષુ! હૃદય ઝટ સંકોચ ધર, તું,
પ્રીતિની જયાં આવી થઇ સુગણના! ત્યાં ન વસવું. ૧૪
થજે તું આ તારી સુરસ રમતી વેલ સહિતે,
સદા આનંદી ને પરમ સુખી પ્રેમાર્ણવ વિષે !
નથી તુંથી જુદું હૃદય કદિએ આ, સમજ જે,
અભેદાનંદોનું સ્મરણ કરજે સર્વ સધશે. ૧૫
કહ્યું આવું ત્યારે સ્મૃતિ થઈ અભેદાર્ણવતણી;

(વસંતતિલકા.)

ભુલ્યો અરે ભવભવાઇવિષે હું ભુલ્યો,
થાક્યો હવે હૃદય! છાંડ વિલાસ લુખો;
જા જા અભેદજલમાં મળ પ્રેમથી તું,
આ! એજ સત્ય; વિલસે સઘળું વૃથાનું. ૨૪
એ સાંભળી હૃદય સર્વ તજી સમાયું–
પોતાવિષે પરમમોદરસે રસાયું–
ડુબ્યું, મર્યું, ગયું, અભેદવિષે. કહે શું?
વેલી નથી, તરુ નથી, નથી પ્રેમ–આંસુ. ૨૫

(૧૮૯૩)

૧૩

પ્રેમાગ્નિ.

શિખરિણી.

અહો! આ શું લાગ્યો ભડભડ થતો અગ્નિભણુકો!
મહા વૃક્ષો–વેઠ્યા અગણિત વિધિના પરિભવો,–
ઉભા સાક્ષી સાચા દૃઢ ગિરિવરો જે યુગ યુગે,–
બધું રાતું પીળું–અનલમય ચોપાસ વિલસે! ૧
વહો નાના મ્હોટા સરિત સરના સ્રોત વધતા,

મહારત્નો, મ્હોટા ગિરિવરસમા મત્સ્ય અધિકા;
હજારો નૌસેના, જન, વિભવવૈપુલ્ય અવધિ,–
બધાંને ઢાંકીને, ઉપરિ રમતો મસ્ત ઉદધિ. ૨
અરે એવો દાવાનલ! ઉદધિ એવો! અનવધિ,
કશાથી ના વામે, પરિભવ ન પામે ન વિરતિ;
સ્વયંરાજે ભવ્ય પ્રકટ પણ એકાન્ત ઉજળો,
બધું પોતારૂપે હરિ કરિ રહે નિત્ય વધતો. ૩
ખરો જે પ્રેમાત્મા, હૃદયરસ, ને સાર સુખનો,
ગણું તેને દાવાનલ, ઉદધિ વા, તેથી અધિકા;
દિસે દાવા ક્રૂર, પ્રકટ ઉદધિ ક્ષાર કડવો,
મૃદુ મીઠો જાતે, સકલ ગ્રહતો પ્રેમભડકો. ૪
અભેદાનંદો તે પ્રીતિઉદધિના ઉર્મિ સઘળા,
અહં જ્યાં ભુલાયે, પ્રીતિ અનલના તેજ ભડકા;
અહો એવા ઉર્મિ, ભભક વળી એવી, જતી રહે,
સ્થિતિ ક્યાં વિશ્વોની!–પ્રણયરસ તે ઈશ્વર ખરે. ૫
તમે તે શું જાણો જન વિષય ને લોભ લપટ્યા,
જુઠી લોદાક્તિ ને કિરતિ મરજાદે અટપટ્યા;
તમે પ્રીતિ મૈત્રી પ્રણય રતિ કે સ્નેહ કથ

ઝીણી ઝીણી સર્વે મતલબતણી યુક્તિરચના. ૬

ખરો જે છે પ્રેમ પ્રકટ ઉદધિ છે, અનલ છે,
બધું ગાળી, જાળી, નિજરૂપ કરી, ઉપરિ રમે;
બધી હું–તું ફેરી, જન–વિનય–મર્યાદ–રચના,
ડુબાવી, સંકેલી, ઉપરિ વિલસે પ્રેમમયતા. ૭

જડયાં પ્રેમે જંતુ નવ નિજ લહે વા ન પરને,
પ્રીતિસ્થાનોને ના,–પણ અસર એક પ્રણયને,
મથે નિત્યે પોતે સકલમયતારૂપ બનવા,
ઉતારી લેવા વા અનુભવ વિષે ભાવરચના. ૮

જનોના સંબંધો વિધિવિધિથી સાપેક્ષ સઘળા,
ખરી પ્રીતિ તેને નથી કશી અપેક્ષા કદી જરા;
અહો એવો પ્રેમાનલ, ઉદધિ એવો, રસભર્યો,
લસે જે ચિત્તે ત્યાં હૃદય મમ વિશ્રાન્ત વિરમો. ૯

હશે સંસારે શું પુનિત પર એ સ્થાન ક્હીંએ!
ન તો એ સંસાર પ્રજલો મુજ પ્રેમાગ્નિમય રે',
ન હું, કે-ના એ હો, સતત ઉદધિ પ્રેમ વિલસો,
`અભેદોર્મિ મીઠા, ગભિર, મૃદુ, ને શાન્ત, ઉછળો. ૧૦

[૧૮૯૩]

———:*:———

૧૪

પ્રણયભંગ.

શિખરિણી.

રડે શાને ચક્ષુ ! હૃદય ભમશે ના ટળવળી ;
જશે નિદ્રા શાને ! જગત થઇ રે' ખાખ ન બળી ;
થયું ખાલી હૈયું!—પુરણ ભર્યું આનંદરસથી,
ન જાણી એ રીતિ, રતિરૂપ નિહાળ્યું હજી નથી. ૧
ઉગે વૃક્ષેસાંધી, લલિત લલના, વેલ વળતી,
ન સૂકાતાં છુટે, પ્રજલિત થતાં એ ન ટળતી;
નિશા–ચંદા, રાત્રી–દિવસ, કમળો ને દિનમણિ,
છુટે છોડયાં ના તે, જગતગતિ એ દિવ્ય, રમણિ. ૨
તુટયું ! તે સાંધેલું કદિપણ હતું—એજ ભ્રમણા,
ન તૂટે સંધાયે રુચિર રસની એજ રચના;
રહ્યાં સ્વાન્તો સાંધ્યાં વિરસરસમાં,ભિન્ન રુચિમાં,
છુટાં તે છે સારાં, નથી કશી સગાઇ નજરમાં. ૩
હશે સાંધ્યાં સાથે, નવ કદિ છુટે, નિત્યમય છે;
ન સંધાતાં જે ત્યાં સ્વરૂપરતિનો ના સમય છે;
રતિમાં શી આશા ? રતિજ સહુ આશાની અવધિ,
નિરાશા ના જામી રતિસુખ ન, એ પૂર્ણ અરતિ. ૪

ઝીણી ઝીણી સર્વે મતલબતણી યુક્તિરચના. ૬
ખરો જે છે પ્રેમ પ્રકટ ઉદધિ છે, અનલ છે,
બધું ગાળી, જાળી, નિજરૂપ કરી, ઉપરિ રમે;
બધી હું-તું કેરી, જન-વિનય-મર્યાદ-રચના,
ડુબાવી, સહેલી, ઉપરિ વિલસે પ્રેમમયતા. ૭
જડયાં પ્રેમે જંતુ નવ નિજ લહે વા ન પરને,
પ્રીતિસ્થાનોને ના,-પણ અમર એક પ્રણયને,
મથે નિત્યે પોતે સકલમયતારૂપ બનવા,
ઉતારી લેવા વા અનુભવ વિષે ભાવરચના. ૮
જનોના સંબંધો વિધિવિધિથી સાપેક્ષ સઘળા,
ખરી પ્રીતિ તેને નથી કશી અપેક્ષા કદી જરા;
અહો એવો પ્રેમાનલ, ઉદધિ એવો, રસભર્યો,
લસે જે ચિત્તે ત્યાં હૃદય મમ વિશ્રાન્ત વિરમો. ૯
હશે સંસારે શું પુનિત પર એ સ્થાન કહીંએ!
ન તો એ સંસાર પ્રજલો મુજ પ્રેમાગ્નિમય રે',
ન હું, કે-ના એ હો, સતત ઉદધિ પ્રેમ વિલસો,
અભેદોર્મિ મીઠા, ગભિર, મૃદુ, ને શાન્ત, ઉછળો. ૧૦

[૧૮૯૩]

———:*:———

૧૪

પ્રણયભંગ.

શિખરિણી.

રડે શાને ચક્ષુ ! હૃદય ભમશે ના ટળવળી ;
જશે નિદ્રા શાને ! જગત થઇ રે' ખાખ ન બળી ;
થયું ખાલી હૈયું!—પુરણ ભર્યું આનંદરસથી,
ન જાણી એ રીતિ, રતિરૂપ નિહાળ્યું હજી નથી. ૧
ઉગે વૃક્ષેસાંધી, લલિત લલના, વેલ વળતી,
ન સૂકાતાં છુટે, પ્રજલિત થતાં એ ન ટળતી;
નિશા—ચંદ્રા, રાત્રી—દિવસ, કમલો ને દિનમણિ,
છુટે છોડયાં ના તે, જગતગતિ એ દિવ્ય, રમણિ. ૨
તુટયું ! તે સાંધેલું કદિપણ હતું—એજ ભ્રમણા,
ન તૂટે સંધાયે રુચિર રસની એજ રચના;
રહ્યાં સ્વાન્તો સાંધ્યાં વિરસરસમાં,ભિન્ન રુચિમાં,
છુટાં તે છે સારાં, નથી કશી સગાઇ નજરમાં. ૩
હશે સાંધ્યાં સાથે, નવ કદિ છુટે, નિત્યમય છે;
ન સંધાતાં જે ત્યાં સ્વરૂપરતિનો ના સમય છે;
રતિમાં શી આશા ? રતિજ સહુ આશાની અવધિ,
નિરાશા ના જામી રતિસુખ ન, એ પૂર્ણ અરતિ. ૪

રતિભંગે તેથી હૃદય નવ આ ભંગ નિરખે,
ન વીસારે કોને, તદપિ હૃદયે ક્લેષ ન લખે;
નિરાશામાં રાચે રસિક જન જે પ્રેમપલળ્યાં,
પુરી આશા તેશું સતત રમતી આં હૃદયમાં. ૫

(૧૮૯૫)

૧૫

જન્મદિવસ.

પૃથ્વી.

અનન્ત યુગ ઉર્યા, હજી અનન્ત આવી જશે!
સુઅલ્પ જીવની શો ત્યાં કથનયોગ્ય કાંણી હશે!
અનેક યુગ ને ક્ષણો થઈ રમી નિરાળો રમે,
પ્રવાસ નિજ પેખતાં નિજ શું ગાન—આનંદ લે. ૧
અપાર સુખ સાંપડયાં, વિપત વેઠી વંઠી ગયો,
તથાપિ રમતો સદા, ઉભય પાર ઉભો રહ્યો,
યુવા, રસિક, બાલ કે તરુણ, વૃદ્ધ, ભોગી, યતિ,
ન દુઃખ, સુખ ના કહીં;—નિજશું નિજની એ રતિ. ૨
ન દાહ હૃદયે કશો નયનમાં ન આંસુ વસે,
ન બુધ્ધિ લથડે કહીં, નથી ઉપાધિ ઇચ્છામિષે;

રડે કદી—પડે દુઃખે, ગણશોં પાછલાંને સ્મરી,
ન એ કૃપણતા ભરી, ન લઘુતા, સ્વરૂપે ભરી; ૩
ન ક્રાંસ નડતી કશી, ન મનમાં ઉછાળો કશો;—
અપાર તિમિરે દિસે પ્રકટ દ્વાર આવી વસ્યો:
અગાધ સમતા જડી વિકટ જાલ મમતાનીમાં,
અરે ! ગયાં વરસ તે ન કદિ એ જણાયે ગયાં !— ૪

સ્વરૂપ સમજે ન તે અહંપમૃત્યુમાં આથડે,
સ્વરૂપ રમતે ગયાં વરસ તે ફરી શે જડે,
ઉજાર હજી નીકળે, ક્ષણ ન ઍક વા ઉગરે,
જીવ્યું જીવન જીવવું—અધિક, સાર્થ, સાનંદ, છે. ૫

(૧૮૯૫)